

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ДРАМАТУРГІЯ

З АНГЛІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОЕЗІЇ. ПЕРСІ БІШІ
ШЕЛЛІ. Пісня до братів-британців. ЕРНЕСТ ДЖОНС.
Пісня заробітчанина. 3

АРНОЛЬД УЕСКЕР. Смажена картопля до всього. П'єса. 12
Про А. Уескера та його творчість див. статтю І. Шмарук
у цьому номері журналу.

В. МІНАЧ. Дзвони вістують день. Роман 63

Перу відомого словацького письменника В. Мінач (нар.
1922 р.) належить роман «Вчора і завтра» (1949), «Блакитні
хвили» (1951), книга новел «На зламі» (1954). У недавно опублі-
кованій трилогії — «Довгий час ченання» (1958), «Живі і мертві»
(1959), «Дзвони вістують день» (1961) — письменник намалював
широку картину життя Словаччини в добу другої світової війни.
«Я хотів, — говорить В. Мінач, — щоб люди мого покоління
оглянулись на пройдений ними шлях і замислились над тим,
чому ми такі, якими є». (Рецензію на трилогію В. Мінач див. у
«Всесвіті» № 1, 1963 р.).

СТАТТІ, НАРИСИ

ОЛ. ПОЛТОРАЦЬКИЙ. Вихователі убивць 50

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

А. БОРКІН, Б. БРОДСЬКИЙ. Постріли з лупари 130

ІРИНА ШМАРУК. Творчість Арнольда Уескера 141

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. Нізар Каббані. Хабібатій;

Ян Прохазка. Зелені обрії. 145

ЦІКАВА НАУКА І ТЕХНІКА 45

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

На берегах Нігеру

П. КРАВЧУК. «Терес Балба»

Птахи проти літаків

Г. КУРТА. Некороновані королі

КАРЕЛ КИНЦЛЬ. Мона Ліза в «культурному» оточенні

Остання підводна подорож Мауріціо

Бомби на Сікстінську мадонну

КРИШТОФ ПРУХНИЦЬКИЙ. «Клошари»

Убивці в леопардових шкурах

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Античні усмішки

Дотепно і влучно

У світі роботів

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ

Головний редактор О. І. Полторацький

Відповідальний секретар
Н. А. Халемський

Художній редактор М. Я. Коваленко
Технічна редакція Є. Б. Борського

Редакційна колегія:

А. О. Білецький, В. Л. Василевська,
Д. В. Затонський, А. С. Кисіль,
О. Є. Корнійчук, К. З. Литвин, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський,
М. Т. Рильський, Ю. К. Смолич,
М. О. Упеник, Т. К. Якимович.

Персі Б. Шеллі

(1792—1822)

ПІСНЯ ДО БРАТІВ-БРИТАНЦІВ

Чом, брати, ваш плуг оре
Тим, хто шкуру з вас дере?
Чом єдваб та шовк їх риз
Ви снуєте в морі сліз?

Чом ви дбаєте щодня
Про безпеку, харч, вбрання
Тих, що трутнями живуть,
Вашу кров і піт з вас п'ють?

Чом кайдани та мечі
Безнастанно куючи,
Ви усе віддаєте
Тим, хто в розкошах росте?

Хто з вас має теплий дім?
Втіху й мир в кутку своїм?
Чи ж не варті всіх цих благ
Ваші муки і ваш страх?

Ви хліб жнете, щоб інший їв,
Кладете дім, щоб інший жив,
Куєте меч, щоб інший брав,
І гнете горб, щоб інший мав.

Хліб жніть — та тільки не катам!
Доми кладіть — щоб жити вам!
Працуйте, дбаючи собі,
І куйте меч для боротьби!

Кого ж лякає брязк сокир,
Спускайтесь в морок ваших дір!
Нема там золота й прикрас,
Лиш пута дивляться на вас.

Сапою, плугом і кайлом
Збудуйте склеп собі гуртом.
Цей склеп, могила і тюрма —
Прекрасна Англія сама.

ЕРНЕСТ ДЖОНС

(1819—1869)

ПІСНЯ ЗАРОБІТЧАНИНА

Земля належить лордам,
Річки й моря — купцям,
Банкірам — гори золоті,
А що ж, мій брате, нам?

Мащини тчуть хазяйський зиск,
А зброя захища
Руками тих, хто гне свій горб
На благо багача.

У війську, в церкві та в суді,
Хто з грішми — той і там,
Театри й школи — все для них,
А що ж, мій брате, нам?

Не падай духом! Вір та жди —
Загинуть сили зла,
І вже тепер борись за те,
Щоб ця пора прийшла.

Наука і розваги —
Заможним жирунам,
А злидні, неуцтво, нужда
І вічна праця — нам.

Роби й роби, а маєш що?
Сумний голодний дім,
Все, що несе нам збитки,
Приносить користь їм.

У шлюбi, в дiтях i в сiм'ї
Щастить багатiям,
Для них — любов, для них —
краса,
А що ж, мiй брате, нам?

Наш заробіток — копійки,
Наш вік — ланцюг образ
І тільки цвинтар та тюрма
Вітають радо нас.

Ми не забудемо повік
Пекучих злиднів жах —
Як плаче мати над дитям,
Що вмерло на руках.

І хто б наш погляд не зустрів,
Той все читає там:
«Багатим — землі та моря,
А що ж, мій брате, нам?»

Ганебній долі мовчки
Скорився кожен з нас,
Хай ми німі, хай ми дурні,
Але настане час:

Ударять дзвони на сполох,
Повстане бідний люд,
Палаці й замки упадуть —
Гряде народний суд.

Тоді, забувши скорбний плач,
Ми вийдемо з льохів,
І наше гасло прогримить
Мільйоном голосів:

Не падай духом! Вір і жди —
Загинуть сили зла,
І вже тепер борись за те,
Щоб ця пора прийшла.

З англійської переклав
Святослав КАРАВАНСЬКИЙ

ми панував білий губернатор.

Французи, не даючи нічого взамін, вивозили з цієї колонії рис, арахіс, бавовну та чорношкірих солдатів. В той час, коли у сусідніх колоніях, таких, як Сенегал, Берег Слонової Кістки та інших, розвивалася деяка обробна промисловість, формувалася робітничий клас, з'являлося міське населення—Французький Судан залишався зовсім нерозвиненою країною. Молодь, яка прагнула знань, одержувала освіту лише в нелегальних гуртках. В країні навряд чи можна було налічити дванадцять чоловік з вищою освітою.

22 вересня 1960 року надзвичайний з'їзд партії «Суданський Союз» проголосив утворення республіки Малі. Кабальні угоди з Францією, які обмежували незалежність республіки, були розірвані, останній французький солдат залишив країну.

Молодій республіці довелося починати своє самостійне існування в дуже важких умовах.

В Малі одразу ж закипіла робота. Жителі міст зносили цілі квартали жалюгідних халупок і на їх місці споруджували

Одна з перших новобудов у Бамако, столиці республіки,— дитяча лікарня.

просторі світлі будинки. Добровольці будували шляхи, стадіони, школи і майстерні.

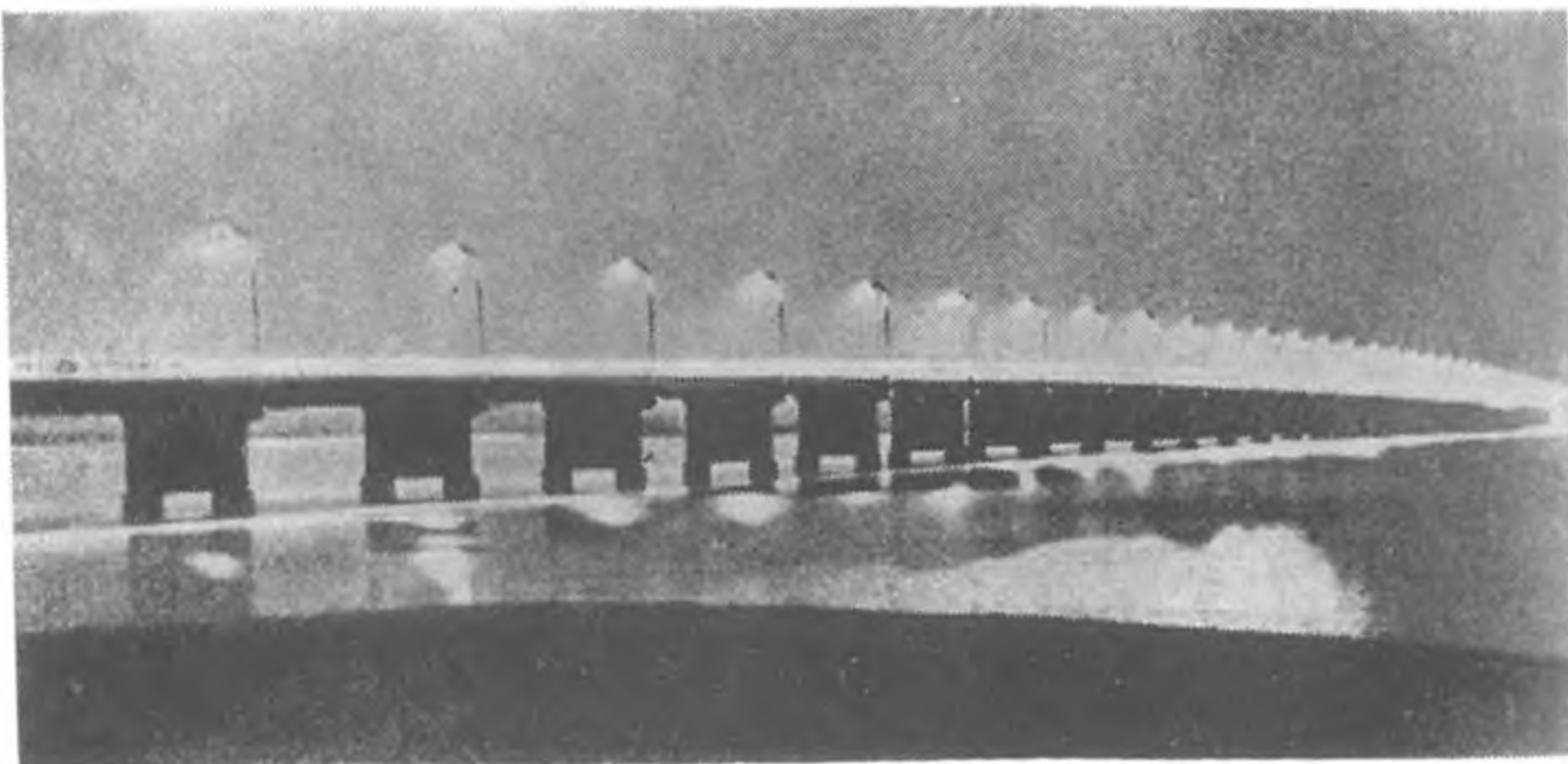
За площею республіка Малі—одна з найбільших у Африці, але половина її території—це райони південної частини Сахари, або ж напівпустелі, де можливе лише оазисне господарство. Населення займає-

Ще

кілька років тому на вулицях Бамако, резиденції губернатора колонії Французький Судан, майже на кожному кроці зустрічалися сліпі жебраки. Багато з них були ще зовсім юнаками.

Освічених колонізаторів не турбувало таке видовище. На той час в країні з кожної сотні немовлят 50, а то й 60 не доживали до річного віку. Трахома, хвороби очей, що часто призводили до сліпоты, лютували серед негритянського населення. А єдиними лікарями тут були знахарі. Селяни жили в малесеньких конусоподібних хатинках, зліплених з глини, без вікон і майже без меблів. В таких умовах жили чотири мільйони негрів, над яки-

НА БЕРЕГАХ НІГЕРУ

ться головним чином тваринництвом, і в цих районах збереглися ще напівфеодальні відносини. Решта території, вздовж верхньої течії Нігера, одержує достатню кількість опадів, там існують також зрошувальні системи. Цікаво, що земля на півдні Малі, за стародавнім звичаєм, обробляється спільно. Ця звичка до колективної праці дуже допомагає

Новий міст через Нігер біля Бамако.

Будинок малійського парламенту.

народу Малі долати труднощі.

Країні потрібні шляхи і мости, залізниці і греблі, нові канали, електростанції, консервні фабрики, холодильники для зберігання запасів риби і текстильні фабрики для переробки бавовни. Країні потрібні вчителі і

школи, лікарі і лікарні, інженери і агрономи.

Недавно відбувся VI з'їзд партії «Суданський Союз». Видатний діяч вивольного руху, керівник партії та уряду Модібо Кейта урочисто проголосив на з'їзді, що респуб-

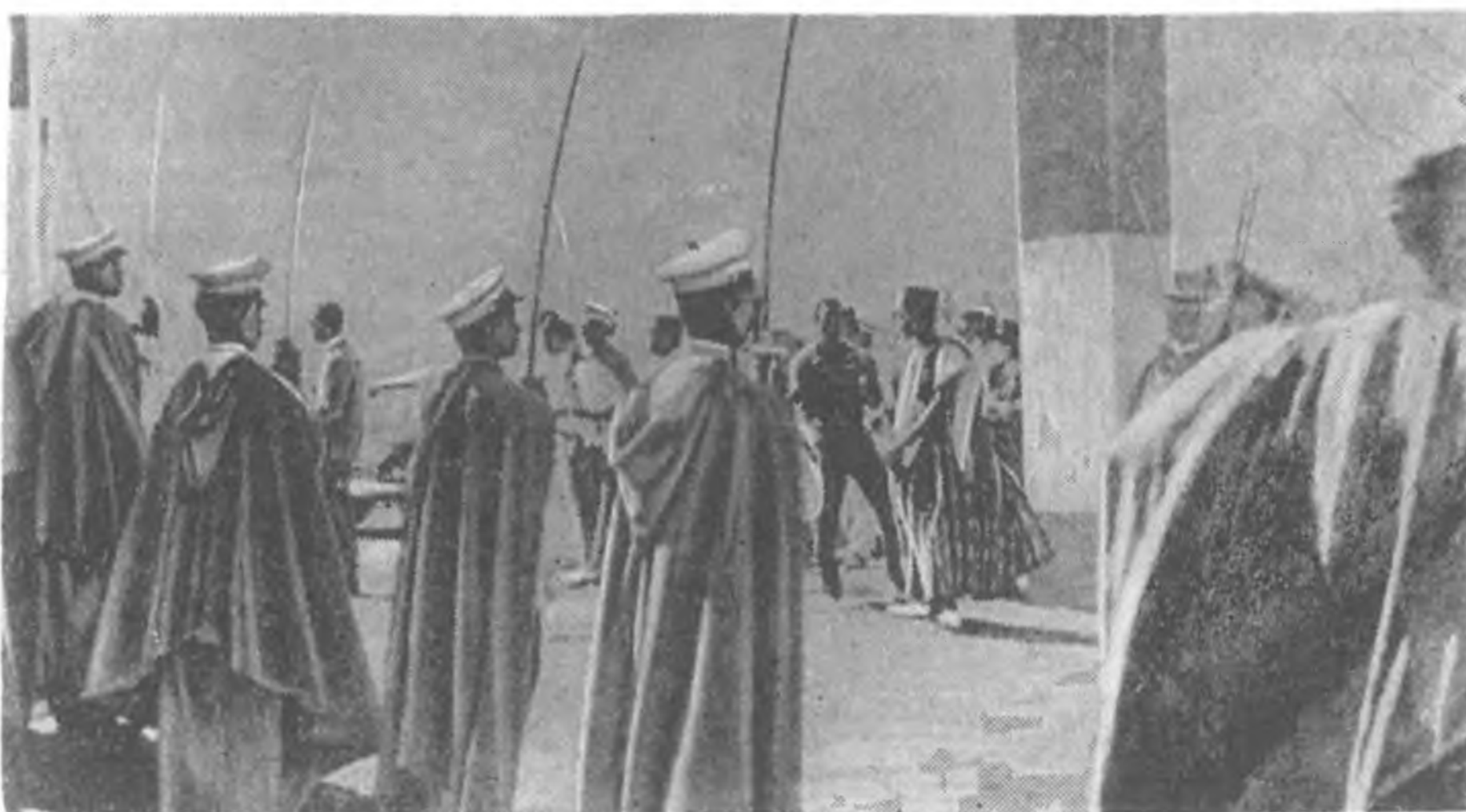
«Червона гвардія» Малі вдягнена у червоні кашкети та червоні плащі. Цей колір дуже не подобається колонізаторам!

ліка Малі твердо стала на шлях соціалістичного розвитку. Делегати зустріли цю заяву бурхливими оплесками. Соціалістичний шлях схвалює вся країна, і даремно західна преса залякує малійців і радить їм звернутися по допомогу до капіталістичних фірм.

Уряд Малі в своїй політиці дотримується нейтралітету, він не відмов-

У країні вже з'явилися перші малійські кінооператори.

ляється від фінансової допомоги Заходу. Але країна відчула на власному гіркому досвіді, що таке капіталістична допомога, і намагається звести її до мінімуму. В той же час Малі з вдячністю приймає допомогу соціалістичних країн. Фахівці з Радянського Союзу, Чехословаччини, Угорщини та Польщі шукають поклади мінералів в країні, проектує шляхи і заводи, передають свій досвід малійцям.

Петро КРАВЧУК

На стінах кінотеатрів були розвішані величезні верескливі реклами...

„Тарас Бульба“

Років зо два тому, в американській щоденній пресі з'явилося невеличке повідомлення про те, що Голлівуд запланував випустити на екран фільм «Тарас Бульба» за однойменною повістю Гоголя.

Згодом було оголошено, що фільм знімається в Аргентині, що роль Тараса Бульби виконуватиме Юл Бріннер, що фільм коштуватиме 7 мільйонів доларів і т. д., і т. п.

Нарешті в газетах і журналах з'явилися анонси:

— Фільм готовий!

— Незабаром виходить на екрани!

— Вийшов!

І от наприкінці 1962 року на стінах американських і канадських кінотеатрів були розвішані величезні реклами:

«Наступного тижня на нашому екрані — «Тарас Бульба».

Тоді ж в місцевих газетах з'явилися верескливі об'яви на чверть сторінки з такими епітетами:

«Дивовижний! Нечуваний! Величезний успіх!»

А з-під тих епітетів дивився на вас звірячими очима кровожерливий варвар у папасі, з довгими тоненькими вусами й піднятою кривою шаблюкою, явно готовий рубати направо й наліво з плеча.

Вже сама ця реклама насторожувала...

А все ж... скортіло піти в кінотеатр і на власні очі побачити, своїми вухами почути, що саме виготовили в Голлівуді. Що не кажіть, а йшлося все ж про «Тараса

Варвар з шаблюкою — таким бачать Тараса Бульбу американські кіноділки, таким зображує його Юл Бріннер.

Голлівудські «козаки» — банда розбишак з широкого шляху — нічого спільного немає між ними й славними запорожцями.

Бульбу», чудовий твір неперевершеного Миколи Гоголя. Думалось, що хоч тут постановники, либонь, недодали нічого від себе, ну, хай там переборщили, але головного сюжету все ж не порушили, і глядач за океаном, який так мало знає

про героїчну боротьбу українського народу за визволення з-під гніту польської шляхти, хоч приблизно довідається про історичну правду.

Так думалось...

Але просидівши, чи, скоріше, промучившись дві години на сеансі, глядач виходив обурений тим, що побачив на екрані.

І він, звичайно, мав рацію, бо показували йому пасквіль на Україну, її народ, його героїчну історію.

Дві години на широкому екрані чергуються кольорові кадри. І чого тільки там нема! Хаотична метушня, циркова акробатика, дикі оргії, вигуки й свист... Не побачиш на екрані лише історичної правди, справжнього мистецтва, а перш за все — гоголівського генія.

Глядач придивляється до всього цього і запитує себе: «Хто ці типи? Невже українські козаки?» І дійсно, ці голлівудські «козаки» нічим не нагадують наших славних прашурів, героїчних і життєрадісних запорожців, що нагнали страх на татарських наїзників та польських шляхтичів — гнобителів українського народу. Своєю поведінкою, жестами, вчинками ці типи так само далекі від українських козаків, як далекий Місяць від Землі. Це, по суті, банда розбишак.

Культурному глядачеві, особливо українському, гірко і боляче робиться від цього видовища, яке спотворює історичне минуле, знущується з благородних традицій, профанує національну гідність українського народу.

А як постановник фільму Гарольд Гехт і режисер Дж. Лі Томпсон спотворили головних персонажів повісті!

Ось Тарас Бульба. У Миколи Гоголя — це народний герой, виразник сподівань, прагнень і мрій українського народу, ворог гнобителів,

патріот, що прагне визволити свою батьківщину — Україну. А кого ж бачить глядач на екрані? Ватажка п'яних горлорізів і грабіжників. Жодної благородної риси в його образі немає. Голлівудський Тарас Бульба в зображенні Юла Бріннера — це злісна карикатура на легендарного гоголівського полководця. Він тільки те й робить, що дудить горілку, влаштовує дикі гульбища, ріже людей. Цей тип не позначений ні великим розумом, ані залізним характером гоголівського героя. У зображенні Юла Бріннера Тарас Бульба зовсім не українець, тим більше не козацький полковник, який користується великою повагою і авторитетом. Таких рис у голлівудського Тараса немає — ними його не нагородили ні постановник, ні режисер, які доручили Бріннеру грати цю почесну і відповідальну роль.

Сини Тараса Бульби — Остап і Андрій — на екрані зображені як два випещені рафіновані шляхтичі. На їхній чудернацький одяг чомусь наліплені білі польські орли. На головах у них конфедератки. Щоправда, пізніше голлівудські фокусники переодягають їх у російські косоворотки, штани на випуск та офіцерські ботфорти.

Перекроївши Гоголя, режисер безпardonно поміняв місцями цих двох персонажів. Андрій у нього вийшов романтичною постаттю, бо ж як же може бути інакше, коли йому судилось похотати польську панну, зрадити козаків, зрадити Батьківщину, а потім загинути від руки батька?! І тому постановники фільму нагородили свого Андрія вродою, відвагою, кмітливістю.

А Остап? Цього благородного сина українського народу, який героїчно гине од руки ката, американські

кіноділки перетворили на якусь анемічну фігуру, на, так би мовити, додаток до кавалерських вибриків його романтичного брата Андрія. Власне, голлівудським паплюжникам можна було б обійтися без нього, адже у фільмі присутність Остапа зайва й непотрібна. За голлівудською версією, Остап залишається живий.

Отже, у фільмі «випала» одна з найяскравіших сторінок повісті,— розмова Остапа з батьком перед стратою, тобто сцена, в якій розкривається високий патріотизм козаків. Причина такої «забутливості» очевидна: адже ця сцена не відповідає ідейним настановам американських ділків, яких цікавить лише одне: скільки вони зможуть виручити за свій витвір? Звідси гонитва за ефектом, трюкацтвом, дешевою сенсацією, бо саме ці атрибути приваблюють сьогоденнішого зіпсованого американського (а також і канадського) кіноглядача, вихованого на голлівудському «мистецтві».

У Гоголя мати — стара, худорлява жінка, яка побивається за синами, тривожиться за долю чоловіка. У повісті її звуть Настя. В американських магів і цей персонаж зазнає різкої метаморфози. У фільмі матір звуть Софією. Це — хтива самка, позбавлена благородних материнських рис, які так майстерно змалював Гоголь у своїй повісті.

Як відомо, Андрій покочав польську шляхтянку, дочку ковенського воеводи, який перебував у Києві. В повісті Гоголя вона безіменна. Коли Михайло Старицький написав лібретто опери «Тарас Бульба» (музику створив Микола Лисенко), він назвав шляхтянку Марильцею, дав їй польське ім'я. А що ж зробили голлівудські ремісники? У фільмі панна, яку кохає Андрій, називається Наталією Дубров. Вони дали їй росій-

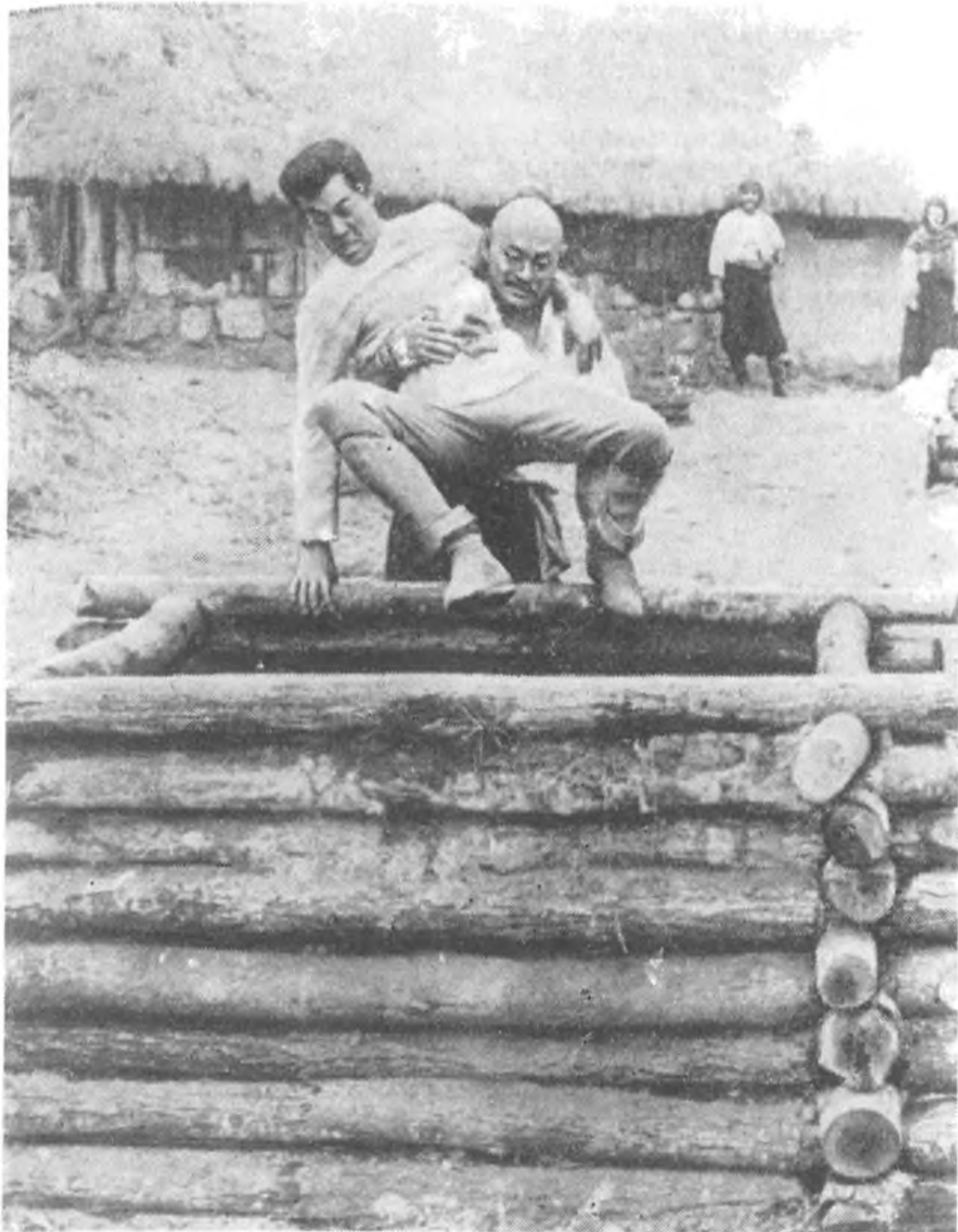
Сини Тараса Бульби — Остап і Андрій — зображені в чудернацькому одязі з білими орлами.

ське ім'я. А сама панна у їхньому виданні походить на якусь русалку...

Другорядні персонажі фільму також окарікатурені. Статисти — це зграя дикунів, які бешкетують, влаштовують садистичні оргії з напівголими циганками, затягують останніх в кукурудзу (хоч тоді на Україні ще не було цієї рослини), плавають в горілці, співають то «Калинку», то солдатську пісню миколаївських часів «Две деревни, два села, восемь девок, один я».

Надудлившись горілки, голлівудський Тарас влаштовує спектаклі, яких не придумували для своїх глядачів навіть римські цезарі. В ямі сидить розлютований ведмідь. Через яму перекинутий дрючок, по якому має перейти п'яний козак, з пляшкою горілки в

Терес Балба розважається...

Гоголівська мати в уявленні голлівуда.

Терес Балба навчає сина крвожерливості...

руці. Але й це не задовільняє голлівудського Тараса Бульбу. Він вигадує ще карколомнішу гру: козаки на конях перестрибують через глибоку ущелину, аж доки один з них не падає й розбивається. І це має бути картиною козацького побуту!

Подійкують, ніби постановники об'їхали майже півсвіту, шукаючи ландшафту, що нагадував би собою «український степ». Побували вони в Італії, Австрії, Баварії, Іспанії, Мексиці, Перу, Чілі й зупинилися в Аргентині. І тут почали знімати фільм. Втім, пейзаж передгір'я Андів нічим не нагадує Україну. Дія відбу-

Терес Балба лютує.

вається на фоні високих гір, оповитих хмарами й порослих тропічними деревцями.

Українські села з давніх-давен славилися своїми білостінними хатами з різьбленими вікнами і дверима, ганками і призьбами. Навколо таких хат завжди були садки з черешнями, вишнями, грушами, яблуньками. Нема на голлівудській Україні ні садів, ні городів, лише стирчать якісь бур'яни і дикі кущі. Хати скидаються на мексиканські гасієнди.

Є у фільмі й кадри, що нібито зображують «матір міст руських» — древній Київ. В голлівудському Ки-

Напередодні бою: «козаки» і, звичайно ж, циганки — повний комплект голлівудських принад.

єві — вузьенькі вулички, обабіч яких пнуться вгору будівлі з готичними шпилями, що нагадують собою німецьке провінціальне містечко старовинних часів.

У фільмі все перемішане, немов у якомусь дивовижному калейдоскопі. Сини Тараса Бульби, люди православного віросповідання, навчаються в католицькому монастирі. В православній церкві моляться всі — і православні бабуні, і като-

лицькі панночки, і бородаті православні попи і католицькі монахи з тонзурами. Одним словом — голлівудський Вавилон!

Так, голлівудський «Тарас Бульба» — шкідливий фільм. Він є найпідлішою фальсифікацією твору великого російського письменника Миколи Гоголя. Він є свідомим перекрученням історії України і наклепом на український народ. Фільм завдає великої шкоди тим українцям, які народилися в Сполучених Штатах Америки і Канаді, не мали змоги в школах познайомитися з правдивою історією України, а тепер у спаплюженому вигляді бачать тих славних козаків, про яких їм розповідали їхні батьки і матері.

* * *

Американці вимовляють назву цього фільму — «Терес Балба». І треба сказати, що голлівудські фокусники справді не тільки за назвою, але і за змістом показали заокеанському кіноглядачеві «Тереса Балбу», який не має нічого спільного з безсмертним твором Гоголя.

м. Торонто,
Канада.

АРНОЛЬД УЕСКЕР

Знімки із спектаклю, поставленого театром
«Ройал Корт» у Лондоні в 1962 р.

СМАЖЕНА КАРТОПЛЯ ДО ВСЬОГО

П'ЕСА НА ДВІ ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ

Новобранці:

Арчі Каннібал, № 239
Чес Уінгейт, № 252
Піп Томпсон, № 276
Вільф Сіфорд, № 247
Ендрю Макклюр, № 284
Дікі Сміт, № 266
«Дзига» Річардсон, № 272
«Сачок» Коуен, № 277
«Смішко» Вашінгтон, № 279
Новобранець з іншого барака

Командири:

Капрал Хілл
Підполковник авіації
Майор авіації
Лейтенант авіації
Старший сержант авіації — фізінструктор
Нічний вартовий
Днювальний
1-й капрал
2-й капрал

ДІЯ ПЕРША

Сцена 1

Казармений барак Британських Королівських військово-повітряних сил. Заходять дев'ятеро новобранців. Вигляд у них досить пригнічений, розгублений. Вони стиха перемовляються. На дверях з'являється кремезний, приземкуватий капрал Хілл. Він стоїть мовчки, очікуючи, і хлопці нарешті помічають його. Гомін поступово вщухає, аж поки не западає мовчанка — хлопці виструнчуються. Тривала пауза.

ХІЛЛ. Оце вже краще. Надалі, якщо капрал чи сержант зайде до вашого барака, перший, хто побачить його, мусить вигукнути: «Капрал!». «КАПРАЛ!» — отак. І що б ви не робили в цю мить, навіть якби були голі, в чім мати народила, підхоплюйтесь так, наче вам шило в зад встромили! Зрозуміло?

Ніхто не відповідає.

Зрозуміло чи ні?

Кілька хлопців щось мимрять.

Коли я питаю, треба відповідати! (Г о л о с н і ш е.) Зрозуміло?

ВСІ (х о р о м). Так точно, капрале!

ХІЛЛ. Чи вчився хтось з вас у кадетському авіаційному училищі? Є серед вас каде-

ти? Так... Чи є хто, кому більше двадцяти одного року? А дев'ятнадцятирічні? (Е н д р ю і Д і кі підносять руки. До одного з них.) В якому місяці народився? ЕНДРЮ. В липні, капрале.

ДІКІ. В травні, капрале.

ХІЛЛ (до Дікі). Тебе призначаю старшим. (До Ендрю.) Тебе — помічником. Займете дві перші койки. Не зараз — потім. (Хілл оглядає решту хлопців. По черзі торкає за плече двох найнижчих — Коуена й Річардсона.) А оці малюки, ці двоє, будуть моїми хлопцями. Вони робитимуть те, що я проситиму — коли я проситиму їх щось зробити. Нічого важкого: щоранку розпалювати мою пічку, ну, може, стелити ще мою койку. Чистити мого взуття їм не доведеться — чищу я сам. Щоб ніхто до них не чіплявся, ніхто їх не ображав; той, хто їх зачепить, матиме справу зі мною. (Пауза). Можна сісти.

Читає список, кожен новобранець, коли його називають, підводиться, потім сідає. Хлопці сидять на своїх койках, чекають. Хілл походжає по кімнаті, навмисно затягуючи паузу.

ХІЛЛ. Отже, тепер ви у Військово-повітряних силах, ви не вдома. Оцей барак, оце місце, буде вашим домом протягом наступних клятих восьми тижнів. Бачите оцю казарму? Бачите? Зараз у ній розгардіяш, ніхто не був тут останні чотири дні, отже тут розгардіяш. (Пауза.) Але звичайно во-

на виглядає, як палац, чорт забирай! (Пауза.) Отож, щоб вона мені й виглядала, наче палац, як належить. Ну, а тепер вам ще треба познайомитися зі мною. Мене звуть капрал Хілл. Не знаю чому, але я — людина не дуже весела. Ніколи не посміхаюсь, ніколи не жартую — в цьому ви незабаром пересвідчитесь. Можливо, це у мене природжене, а може, так мене виховали — не знаю. Мене виховали Військово-повітряні сили. Поки ви тут, вам доведеться пройти крізь пекло, крізь кляте пекло. Дехто з вас витримає, дехто — ні. Я вас попереджаю — не один з вас під час цього загальнопідготовчого курсу гірко заплаче. І коли це трапиться — не смійтеся з них, не чіпайте їх.

Тепер щодо мене. Я буду справедливий. Робіть усе, як я кажу, і я буду справедливий. Попередній набір — хлопці, що були тут перед вами — розважалися, як могли, гуляли й веселилися. Дуже весело було, запевняю вас. Але я оцією рукою витрушу душу з того, хто схоче бути надто розумним зі мною — а серед вас є такі. Я бачу їх, я можу вказати на них. Трьох я вже нарахував, їх одразу видно, отих розумників, отих всезнайок, які гадають, що вони — сіль землі. (Шепоче.) Їм тут життя не буде, їм тут усім — могила. А тепер ось що, бачите оцей приймач, оцю річ з ручками й гарненькою лампочкою, що засвічується й гасне? Так от, це наш приймач, його дали цьому бараківі, і тільки цьому, бо наш барак завжди був найкращим. В жодному іншому бараку приймачів немає. Я хочу, щоб цей приймач залишався у нас. Я люблю музику й хочу, щоб він залишався у нас. Дехто, прокинувшись уранці, перш за все запалює цигарку, дехто п'є чай — а мені вранці потрібна музика.

Кожен чимсь захоплюється, у мене це — музика, і я хочу, щоб у цьому мені догоджали. Отже, якщо хто-небудь хоче залишити мій барак і перейти до іншого, через те, що йому тут щось не до вподоби — будь ласка, хай зробить це зараз. Хай бере свої манатки і йде. Я дозволяю.

Ніхто не рухається.

А тепер — в їдальню. Відбій о десятій тридцять, і щоб на цей час усі були вже тут, в душу вас так... (Підходить до дверей, зупиняється.) Хто-небудь заперечує проти лайки?

Ніхто не відповідає. Капрал виходить. Приголомшена мовчанка. Вбігає новобранець з іншого барака.

НОВОБРАНЕЦЬ. Ну, що вам ваш сказав? ВАШІНГТОН (перекривляє). Мене звуть капрал Хілл, я — людина не дуже весела.

НОВОБРАНЕЦЬ (імітуючи шотланд-

ську вимову — з натиском на «р»). Мене звуть капрал Брайдл, і я — падлюка!

Сцена 2

Солдатська їдальня. Один з хлопців грає на гітарі.

ВІЛЬФ. Заберіть мене додому,
Мамо, майте милість.
Я сиджу, нещасний, п'яний,
Втратив я невинність.
Нема мені відпочинку,
Ніженьки втомились.
Заберіть мене додому,
Мамо, майте милість.
Ах, були б у мене гроші —
Була б дівка в ліжку.
А в офіціантки Неллі
Такі гарні ніжки!
Мені... ВІСІМ ТИЖНІВ!
БОЖЕ, ЦІЛИХ КЛЯТИХ ВІСІМ
ТИЖНІВ,
МАМО!

ЧЕС. А у мене вдома залишилося дві дівчини, дві. І обом я освідчився. Сердешні дівчатка, я їм пообіцяв, що одружуся з ними після армії. Як вони побиватимуться за мною!

ВІЛЬФ. Ах, якби моя мама почула мене... Та не почує: вона глуха, мов кажан.

ПІП. Кажани сліпі.

ВІЛЬФ. Ой, ви чуєте? Кажани сліпі, ой, рятуйте, хлопці!

ПІП. Слухай-но, синку, тобі доведеться вісім тяжких тижнів жити в одному бараці зі мною, а тому раджу тобі тримати при собі оці пролетарські дотепи. І панібратство твоє тут теж нікому не потрібне. Домовились?

ЧЕС. Звідки ж ти такий узявся?

ПІП. Мій батько — банкір, ми ненавидимо один одного. Я народився в родовому маєтку, а багатств наших не злічити.

ЧЕС. Отже, після цього загальнопідготовчого курсу ти підеш учитися на офіцера?

ПІП. Ні! Бо мій батько до всього був ще й генералом.

ВІЛЬФ. О, мій тато був генералом,
А я генеральський синочок.
Він усе життя мені брехав,
Аж доки я не брикнув його —
Ви знаєте, ви знаєте, ви знаєте
куди.

Ах коли б офіціантка Неллі...

Вісім клятих тижнів, мамо!

СМІШКО. Годі, Вільфе, годі.

ДЗИГА. Різдво, різдво, приходь скоріш!

САЧОК. Ну, а потім що? На чотири дні тебе відпускають додому, а потім ти однаково повернешся сюди, ще на чотири тижні цього...

ДЗИГА. Але ж я одружуся!

САЧОК. Що-що?

ДЗИГА. Ще два тижні — і я одружуся...

ЧЕС. Тільки кляті дурні одружуються. У мене вдома залишилися дві дівчиноньки, одна білява, друга чорнява... Одружуватися? Та ви що, дурнем мене вважаєте?

ПІП. Ти справді гадаєш, що можна знайти щось цікавіше, аніж плодити дітей?

ЧЕС. Ану, заткни свою вчену пельку, чуєш, і забирайся геть від мене! Забирайся, поки я тебе не поклав на місці. Ти мені з першого погляду не сподобався.

ПІП. Ну, сідай, сідай, будь хорошим хлопцем. Та я б нізащо не наважився битися з тобою.

СМІШКО. Тобі, либонь, подобається бути паном, га?

ПІП. Одного дня, коли я їхав до батькової контори, в моєму автомобілі раптом щось зіпсувалося, і він зупинився. Я міг би, звичайно, найняти таксі, але чомусь передумав і рушив далі пішки. Батькова контора міститься в Сіті, отже я мусив іти через Іст-Енд¹. Дивно — я й досі не розумію, чому все, що я побачив під час тієї прогулянки, так вразило мене. Я вже бачив фотознімки цієї Мекки раніше — я іноді переглядав «Дейлі Міррор» — отже, здавалося б, все це не мусило мене дивувати. Я зайшов до якогось кафе і випив чашку чаю з великої білої потрісканої чашки і з'їв шматок несмачного пирога з порічками. На стінках, пам'ятаю, були розвішані фотопортрети боксерів з автографами, і кінці портретів закручувалися, бо в кафе було страшенно жарко. До мого столу раз у раз підходила жінка і витирала стіл ганчіркою, залишаючи брудні розводи; висихаючи, вони утворювали якісь химерні візерунки. Потім до мого столу підсів якийсь чоловік — це теж чомусь здивувало мене. Я вже бачив такі обличчя раніше сотні разів на перших сторінках газет, коли повідомлялося про страйки. Вантажник, носій чи докер. Ні, для докера він був надто старий. Його очі весь час сльозилися, і він щоразу виймав акуратно згорнену хусточку, розгортав її, одним кінчиком витирав очі, потім згортав знову й ховав у кишеню. Він зробив це чотири рази, і кожного разу, роблячи це, він дивився на мене й посміхався. Я бачив бруд, що в'ївся в шкіру його обличчя, і одягнений він був у жилет з перламутровими гудзиками. Я б не сказав, що він був неохайно одягнений, ні, костюм його був цілком пристойний, і волосся його було чисте, хоч і надто намащене. Я навіть пам'ятаю колір стін, пастельно-рожевий вгорі й світло-голубий — внизу. І фарба на стінках облуплювалася. Вона облупилася в п'ятнадцяти міс-

цях — я полічив. Але весь час я не міг зрозуміти одного — чому все це мене так дивує. А потім я побачив меню, заповнене якимсь неанглійським почерком, і зверху в ньому було написано... Боже, як я ненавидів у цю мить того старого!.. Там було написано: «Смажена картопля до всього». Смажена картопля до всіх клятих страв! Ті люди, яких я там бачив, плодять дітей і їдять смажену картоплю — з усім.

Заходить Хілл.

ХІЛЛ. Я ж вам казав, що о десятій тридцять — відбій, га? О десятій тридцять — я вам казав це. Отож гайда до барака і біжіть мені так, немов вам шило в зад встромили!

ВІЛЬФ. Ой леле, ой мамо, це ж так швидко, вісім тижнів, мамо, і весь час отак швидко!

ХІЛЛ. Так-так, швидко, до барака, швидко. До барака, до барака, до барака. (Дивиться на годинник.) Швидше! Я даю вам...

Сцена 3

Плац. Ранок.

ХІЛЛ. Швидше! Даю вам шістдесят секунд, а тому, хто не встигне, — наряд, раз, два, три, чотири — геть, геть з барака, двадцять п'ять, двадцять шість, двадцять сім, двадцять вісім. БІГОМ МАРШ! А тепер шикуйтеся і годі базікати. Шикуйсь! І щоб стрій мені був рівний, ви, недотепа, підрівняйте стрій!

Оце плац. Ми називаємо його плацом для стрійової підготовки, для муштри. На ньому я вас муштруватиму. Так. Перше, чого ви повинні навчитися, це ви повинні навчитися ставати струнко, ставати вільно, повертатися праворуч і рушати з місця.

Так от. Щоб виструнчитися, треба хвацько, дуже хвацько стати в таку позицію: п'ятки разом... АНУ ПРИПИНІТЬ ТАМ! Мені при народженні пощастило, я народився з очима на потилиці, отже кінчайте там. Розставте ноги й чекайте, доки я дам команду «Струнко». Коли я скомандую «Струнко», ви чітко, дуже чітко станете в таку позицію. П'ятки разом, і в одну лінію, носки розгорнуті на тридцять градусів, ноги рівні, корпус рівний, вагу тіла рівномірно розподілити на обидві ноги.

Плечі випростати, не піднімати.

Руки звисають рівно вниз.

Лікті притиснуті до боків.

Пальці рук зігнуті — але не стиснуті в кулаки.

¹ Робітничий район Лондона.

Новобранці.

Зігнутими пальцями торкатися стегон.

Великі пальці рівні й дивляться вперед, торкаються вказівних пальців і тримаються одразу за швом на штанах. Голова піднесена, підборіддя втягнуте, очі розплющені й дивляться в одну точку поперед себе. Нумо, давайте тепер — п'ятки разом, корпус рівний, дивитися прямо.

Гей, ти — затули рота, розкрий очі і дивися вперед. Гаразд, тепер ви стоїте в позиції, що трохи нагадує стійку «струнко».

Щоб стати вільно, треба, не рухаючи правою ногою, ліву відставити ліворуч, так щоб між черевиками — дивіться на мене — утворилася відстань дюймів з двадцять. Водночас руки закладіть різко за спину, не згинаючи їх, щоб тильний бік правої руки ліг на долоню лівої, щоб великі пальці схрестилися. Пальці й долоні не згинати. Водночас трошки перенесіть вагу тіла на ліву ногу, щоб зберегти правильний розподіл ваги. Руки тримайте прямо й не гніться. (О г л я д а є ї х.) Права рука на твоїй лівій долоні, твоїй, а не його. Намагайтесь відчувати ліктями один одного.

Коли я скомандую «Рій!», щоб ви миттю стали в цю позицію і прибрали бравого, цілеспрямованого вигляду. Спробуємо — станьте вільно, розслабтеся, просто роз-

слабтеся, опустіть підборіддя. РОЗСЛАБТЕСЯ! ЯКЩО ВИ НЕ РОЗСЛАБИТЕСЯ — ЗАРОБИТЕ СОБІ НАРЯДИ!

Рій — струнко! Відставити, я хочу, щоб ви всі робили це водночас. Рій — струнко! Відставити. Рій — струнко! СТОЯТИ ВІЛЬНО!

Щоб повернутися праворуч: не згинаючи ніг, повертайтеся на дев'яносто градусів праворуч на правій п'ятці й лівому носку, піднімаючи водночас правий носок і ліву п'ятку. Вага тіла переноситься на праву ногу, і коли цей рух завершується, права ступня стоїть твердо на землі, а ліва залишається ззаду з піднятою п'яткою — обидві ноги не зігнуті в колінах, а корпус виструнчений. Тепер підніміть ліву ногу різко, чітко, зігнувши в коліні, високо піднявши коліно, потім вдарте ногою щосили об землю і закам'янійте.

РІЙ — СТРУНКО!

ПРАВОРУЧ!

Ах ви нещасні недотепи, нікчеми, недоумки ви, ось ви хто — недоумки! Ану, відставити, і щоб усі мені разом зробили!

РІЙ — СТРУНКО!

Ну, а тепер — як рушати з місця. Коли я скомандую: «Вперед — кроком руш», то це не для того, щоб ви почали дригати своїми прекрасними лівими ніжками, як кому заманеться, отак чи отак; ні, я хочу, щоб після цієї команди ваші клятві ноги вилітали

Смішко.

вперед, немов блискавка! РАЗ! Отак. (Диким голосом.) РАЗ! Отак, і відкинути при цьому ліву руку якомога далі назад, а праву — на рівень нагрудної кишені.

Тепер, коли я скомандую «Кроком руш», то я хочу, щоб ви зробили тільки один крок уперед, а не пішли по плацу. Тільки один крок уперед і все — зрозуміли? Звісно, серед вас обов'язково знайдеться якийсь недоумок, який потюпає собі, мов той лунатик. Отож дивіться мені. Рій — вперед — кроком — РУШ!

Двоє хлопців починають марширувати й наштвхуються на тих, що стоять попереду, а передній, маршируючи, взагалі зникає з очей.

Припиніть регіт. Тому, хто ще хоч посміхнеться — вліплю наряд. (Стоїть, спостерігаючи, як перший хлопець зникає за лаштунками.) Ну, годі, йолопе, повертайся назад.

Новобранець повертається зніяковілий.

Ти безголова нещасна нікчема. Чи ти не чув, чи ти не слухав, чи ти не можеш виконати найпростішої команди? НЕ МОЖЕШ, ГА? Заткни пельку! Не огризайся! Бач, молокосос ще, а грубіян. Чого грубіяниш, з тобою ж чемно розмовляють. А ви всі чого регочете? Тому, хто хоч посміхнеться — вліплю наряд. (До Смішка.) Ти, я ж сказав — зітри свою посмішку з обличчя. Зітри, тобі кажуть.

СМІШКО. Я не сміюся, капрале, це в мене від народження, я так і народився з посмішкою.

ХІЛЛ. Гаразд, в такому разі щоб я ніколи не бачив тебе похмурим, бо коли побачу — нарікай сам на себе. (Підходить до одного з тих двох хлопців, що почали марширувати.) Ти. Якби ти слухав уважно, то зумів би зробити все правильно, га? Але ти не слухав, ти витріщався на літачки, що гасають по небу, чи ж не так? Ти що, хочеш літати? Хочеш сидіти за штурвалом літака, що мчить отам? ДИВИСЬ МЕНІ В ОЧІ! (До всіх.) Вам треба зрозуміти це з самого початку: або ми з вами будемо робити все по-доброму, або ж по-поганому. Хочете по-поганому? Гаразд, тільки скажіть мені. Я згоден. Можете стояти вільно. Зараз я спробую трохи вам допомогти. Будемо лічити. Раз, два, три. Всі разом, і, може, тоді у вас все піде краще. Я хочу, щоб ми робили все разом. Ми будемо найщасливішою сім'єю в усьому християнському світі, коли ми рухатимемось разом, усі як один. Отже, коли я скажу: «Струнко!» — ви всі як один тупнете ногою й гукнете «раз!». Отак. А коли я дам команду: «Право-руч!», ви виконаєте її з криком «раз — і — два!». Отак. Ясно? Чи може, те, що я

сказав, залишилося за межами вашої інтилігентності? Гаразд! Рій — зараз буде — струн-КО!

УСІ. РАЗ!

ХІЛЛ. Відставити. Вільно. Я ж вам сказав, щоб ви тупнули! Сказав, чи ні? Не бійтеся, тупайте, плац великий, ви нікому не завадите. Рій — струн-КО!

УСІ. РАЗ!

ХІЛЛ. Відставити! Я хочу чути ваше «раз». Кричіть голосніше. Щоб сам БОГ чув, як ви кричите «РАЗ, РАЗ — І — ДВА!» Рій — струн-КО!

УСІ. РАЗ!

ХІЛЛ. Право-РУЧ!

УСІ. РАЗ-І-ДВА!

ХІЛЛ. Праве плече вперед — кроком — РУШ!

Хлопці марширують по сцені, зникають за лаштунками, чути тупіт і вигуки: «Раз, раз, раз-і-два! Раз, раз, раз-і-два!»

Сцена 4

Чути тупотіння. Класна кімната. Новобранці заходять і займають місця. Заходить підполковник авіації, хлопці підводяться.

ПІДПОЛКОВНИК. Сідайте, будь ласка. Я ваш підполковник. Ви гадаєте, що ми живемо в мирний час. Це помилка. Ми ніколи не перебуваємо в стані миру. Людська істота весь час перебуває в стані війни, і ми завжди мусимо бути готові воювати одне з одним. Історія вчить нас цього, і ми повинні вчитись у історії. Всілякі там причини, питання «чому» й «навіщо» нас не обходять. Просто ми солдати, які повинні перебувати в стані готовності. Ви, там, чому ви на мене так дивитесь?

ПІП. Я уважно слухаю вас, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Я бачу зухвальство в ваших очах, хлопче, — я завжди помічаю зухвальство; не дивіться на мене так і перемініть тон — ваші аристократичні штучки не справляють на мене ніякого враження. Отож, ми просто солдати, які повинні перебувати в стані готовності. Агресори вже значно сильніші за нас. Ми повинні збільшити свої зусилля. Нам потрібні могутні збройні сили, і саме тому вас навчають тут, навчають у кращих традиціях Королівських військово-повітряних сил. Ми хочемо, щоб ви пишалися своєю роллю, щоб ви не соромилися своєї уніформи. Але ви не повинні нарікати й скаржитися, якщо умови, що їх вам забезпечує держава, чомусь не задовольняють вас особисто. У нас немає зайвих грошей. Реактивний снаряд «Метеор» для нас важливіший, ніж бібліотека. І на

закінчення: начальником нашого табору є полковник Уотсон. Його обов'язком є не дозволяти своїм підлеглим робити всілякі дурниці, перешкоджати деяким підлеглим грати в азартні ігри чи витрачати гроші на сумнівні розваги; він покликаний своїм власним прикладом і вчасним втручанням підтримувати взаєморозуміння й припиняти чвари між підлеглими. Полковник Уотсон — зайнята людина, і ви будете рідко бачити його. Ви, чому ви посміхаєтеся?

СМІШКО. Я не посміхаюся, сер, це в мене від народження.

ПІДПОЛКОВНИК. Я хочу, щоб ви все це сприйняли серйозно, всі без винятку. Чи є запитання?

ВІЛЬФ. Сер, якщо агресори сильніші за нас, чого ж вони чекають?

ПІДПОЛКОВНИК. Як вас звуть?

ВІЛЬФ. Номер 247 Сіфорд, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Чи є ще які-небудь запитання?

Виходить. Заходить майор. Хлопці підводяться.

МАЙОР. Сідайте. Я ваш майор. Моїм завданням є не тільки забезпечувати повагу до начальства, а й розвивати почуття самоповаги й особистої честі, що конче потрібно для ефективного виконання своїх обов'язків. Моє завдання полягає також у тому, щоб виявляти тих, хто нехтує своїми обов'язками, погано виконує накази свого начальства або своєю поведінкою дискредитує чи зменшує боєздатність Королівських військово-повітряних сил. Ви перебуваєте тут для того, щоб навчатися дисципліни. Дисципліна потрібна для того, щоб завжди перебувати в стані максимальної бойової готовності — дисципліна й покоря. Ви повинні коритися своїм інструкторам, бо вони можуть дати вам добру підготовку, ви повинні коритися їм, бо вам конче потрібна добра підготовка. Саме для цього ви й перебуваєте тут — для того, щоб навчитися покорі й дисципліни. Чи є запитання? У мене все.

Виходить. Заходить лейтенант.

ЛЕЙТЕНАНТ. Сідайте. Я ваш лейтенант. Незабаром ви пересвідчитесь в тому, що я людина лагідна і не вимагаю неможливого. Єдине, на чому я наполягаю, це охайність. Мені не потрібні солдати-автомати, мені потрібні охайні солдати. Практика свідчить, проте, що для того, щоб бути охайним солдатом, треба бути й солдатом-автоматом. Охайність, чіткість і парадність! Парадність — це значить, що ваше спорядження мусить блищати, а охайність — що всі ваші гудзики, пряжки й нашивки мусять сяяти, як срібний папір, а ваша казарма — виблискувати. У вашій казармі не повинно бути

жодної порошинки, бо в поросі є мікроби, а мікроби — це бруд. Я вимагаю, щоб солдат був чистий від пальців ніг до останньої волосинки на голові. Я вимагаю, щоб він був такий чистий, щоб здавалося, ніби він — несправжня людина. Власне, мені не потрібні справжні люди, бо справжні люди брудні й гидкі, вони колупаються в носі й чухаються. Ні, мені потрібні несправжні, надсправжні солдати. Такі солдати виграють війни, а інші вмирають від хвороб, ще до того як потраплять на фронт. Чи є запитання? Ви, чому ви посміхаєтеся?

СМІШКО. Я не посміхаюся, сер, це в мене від народження.

ЛЕЙТЕНАНТ. Між зморшками, що виникають внаслідок отієї посмішки, формуються батальйони мікробів. Зітріть її.

СМІШКО. Я не можу, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Тоді дивіться — щоб я ніколи не чув, що ви захворіли.

Виходить. Заходить старший сержант — інструктор фізичної підготовки.

СТАРШИЙ СЕРЖАНТ. Сідайте. Я інструктор фізичної підготовки в цьому таборі. Я покликаний дбати про те, щоб кожен м'яз вашого тіла був пружний. Щоб він був пружний, аж дзвенів. Ви чуєте? Це поезія! Я хочу, щоб ваше тіло було пружним, аж дзвеніло. Ви мусите стояти так легко, щоб струминка диму від сигарети валила вас з ніг, і водночас так міцно, щоб вистояти будь-який ураган. Я ненавиджу худих людей, і мені огидні товстуни. Я хочу, щоб ви були схожі на грецьких богів. Чи чули ви про греків? Ви, темне збіговисько дистрофіків, вирощене на консервованих бобах і телевізійних передачах! Ви не робили фізичних вправ відтоді, як востаннє грали в піжмурки, чи ж не так? Отож, я робитиму з вас грецьких богів, чуєте? Доки піт не поллється з вас, як Ніагарський водоспад. Це також поезія, второпали? Ви будете потіти, як Ніагарський водоспад! І я не хочу чути ваших ідіотських запитань! (Виходить.)

ПІП. Люди плодять дітей, люди їдять смажену картоплю, люди виконують накази.

ЧЕС. Слухай, ти на себе подивись, я щось не бачу, щоб ти робив щось інше.

Вони строем виходять. Чути тупотіння ніг: новобранці марширують.

Сцена 5

Чути тупотіння ніг, солдати вигукують в такт своїм крокам. Барак. Перевірка койок. Ендрю — днювальний — прибирає. Заходить лейтенант.

ЕНДРЮ (к о з и р я є). Доброго ранку, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Хіба вам не пояснювали, як треба звертатися до офіцера?

ЕНДРЮ. Пробачте, сер, ні, сер, ще не пояснювали, сер.

Лейтенант іде по казармі. Ендрю незграбно супроводжує його.

ЛЕЙТЕНАНТ. Під тією койкою — порох.

ЕНДРЮ. Невже, сер?

ЛЕЙТЕНАНТ. Я сказав, чи ні?

ЕНДРЮ. Так, сказали, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Тоді чому ж ви питаєте мене знову?

ЕНДРЮ. Знову, сер?

ЛЕЙТЕНАНТ. А хіба ні?

ЕНДРЮ. Що «хіба ні», сер?

ЛЕЙТЕНАНТ. Хіба ви не просили мене повторити те, що я вже сказав? Ви що, жартувати зі мною хочете, рядовий? Я можу дати вам наряд, хлопче. Я бачу вас наскрізь і вліплю вам наряд.

ЕНДРЮ. Авжеж вліпите, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Не кажіть мені те, що я й сам знаю.

ЕНДРЮ. Я й не думаю казати такого, сер — ви й самі знаєте, те, що ви знаєте. Я знаю це, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. На мою думку, ви просто дурень, рядовий. І навіщо міністерство військово-повітряних сил присилає нам дурнів? Вони там ніколи не роблять відбору, а тимчасом відбір — ось що нам потрібно насамперед, відбір найкращих з усієї маси.

ЕНДРЮ. Якої маси, сер?

ЛЕЙТЕНАНТ. Не ставте мені запитань!

ЕНДРЮ. Але я подумав, що...

ЛЕЙТЕНАНТ. Вам платять гроші не для того, щоб ви думали, рядовий. Хіба ви не знаєте цього? Вам платять не для того, щоб ви думали.

Тривала пауза.

Ні, такий тон нічого не дасть. (Сідає.) Навіщо прикидатися? Насправді ви ж не боїтеся мене, чи ж не так? Насправді ви не боїтеся мене, і все ж, незважаючи на це, підкоряєтеся моїм наказам. Це дивно. Підозрюю, що ви ніколи й не боялися нас. Я знаю, що скоро я повернувся до вас спиною, як ви покажете мені дулю, а потім кепкуватимете з мене перед іншими, правда? І вони сміятимуться. І гучніше за всіх сміятиметься Томпсон. Він знає, що ви не боїтеся, що ви не залякані, через це він і ходить в рядових. Але я зламаю його. Він цього не знає, для нього це — тільки екскурсія в трущоби і більш нічого. Екскурсія. Як вас звуть?

ЕНДРЮ. Ендрю Макклор, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Ні, я не думаю, що насправ-

ді для Томпсона це екскурсія в трущоби. Щось таке є в вас, хлопцях, якась впевненість, чи, може, самовпевненість — не знаю, в усякому разі, щось таке, що викликає до вас симпатію. Пригадую, в солдатській їдальні мені було приємніше сидіти, ніж зараз в офіцерському казино. Ваша спеціальність?

ЕНДРЮ. Електрик, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Мій батько також був електриком. Він любив грати на роялі. Грав справді прекрасно. Трагедія... боже, яка це була трагедія!

ЕНДРЮ. Нещасний випадок, сер?

ЛЕЙТЕНАНТ. Іншої трагедії ви, звичайно, не можете собі уявити. Ні, з батьком не трапився нещасний випадок; не міг трапитися, бо фабрика, на якій він працював, належала йому самому. Ні, з такими людьми, як він, буває інше. Нещасні випадки, яких не бачиш і не відчуваєш на дотик. Ні, його пальці залишалися вправними й гнучкими до останнього дня, і він торкався ними клавішів кохання, коли тільки міг, але ніхто не чув його. В цьому полягала трагедія, Ендрю. Ніхто не чув його — за винятком чотирьох байдужих дітей і дурної дружини, яка не вбачала в цьому ніякого сенсу. Боже, Ендрю, як я заздрив цьому чоловікові! Якби я мав такий талант, я міг би купити собі стільки кохання! Люди не віддають своєї любові легко; лише тоді, коли в наших руках, чи в наших словах, чи в нашому пензлі заховані чари — лише тоді вони звертають на нас увагу й закохуються в нас. Кохання художника допомагає забути всі турботи, Ендрю; твоє колишнє «я» розчиняється в цьому коханні, і ти стаєш новою людиною. Чи з'являлось у тебе коли-небудь бажання стати новою людиною? (Кладає руку Макклору на коліно.)

ЕНДРЮ. Не робіть цього, будь ласка, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ (іншим тоном). Забудьте про цю розмову і ніколи не розраховуйте на мене як на свого друга. Я не тільки примушу вас боятися мене, — ні, є ще гірші речі й страшніші прийоми — я примушу вас шкодувати, що ви народилися на світ! І взагалі ніколи не дозволяйте, щоб доброта вводила вас в оману: ми опускаємося в трущоби, на дно, лише для власної втіхи!

Заходить старший сержант.

СТ. СЕРЖАНТ. Коли ця... Пробачте, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Продовжуйте, сержанте. (Виходить.)

СТ. СЕРЖАНТ. Коли ця клята казарма буде прибрана?

ЕНДРЮ. Пробачте, сержанте?

СТ. СЕРЖАНТ. СТАРШИЙ СЕРЖАНТЕ!

ЕНДРЮ. Пробачте, СТАРШИЙ сержанте!

СТ. СЕРЖАНТ. Коли ця казарма буде прибрана, я питаю?

ЕНДРЮ. Я вже прибрав її, серж... тобто старший... старший сержанте.

СТ. СЕРЖАНТ. Що? Прибрав?! Та якщо я завтра прийду й побачу, що на підлозі не можна сервірувати обіду, ви всі мені маршируватимете до ночі! Второпав?

ЕНДРЮ. Так точно, старший сержанте.

СТ. СЕРЖАНТ. То зарубай собі це на носі! На но-сі! На но-сі! На но-сі!

«На но-сі, на но-сі, на но-сі» зливається з тупотінням ніг і вигуками солдатів.

Сцена 6

Казарма ввечері. Хлопці стомлені. Вони стелять койки, чистять гудзики й черевики, складають спорядження.

ЕНДРЮ. А потім він каже: «Я не тільки примушу вас боятися мене — ні, є ще гірші речі й страшніші прийоми — я примушу вас шкодувати, що ви народилися на світ!» Але в цю мить, хлопці, боявся все ж таки він сам. Я бачив це. Отакий собі лагідний телепень, а ще намагався туману напускати.

ХІЛЛ. Не його вам слід боятися, а королівського роду. Ух, ці королі! Ненавиджу! Паразити! Ну, що вони роблять, га? Ні, я вліз у цю уніформу не заради них, дідька лисого, я надягнув її заради моїх земляків, заради таких, як ви. Королі...

ПІП. Добрий старий капрале Хілл, отже, і тебе вже збили з пантелику, і тобі вже в пересердю іноді ввижається червоне?

ЕНДРЮ. А про тебе лейтенант теж згадував, Піп Томпсоне. Він сказав, що ти зараз розважаєшся, хлопче, як під час екскурсії до міських трущоб. Він сказав: «Томпсон знає, що ви не боїтеся, що ви не залякані, через те він і ходить в рядових — але він тут немовби на екскурсії до трущоб».

ПІП. Отже, він гадає, що вас не залякати? Що ж, він має рацію, чи ж не так? Але існують-таки й інші шляхи — і щодо цього він теж має рацію.

САЧОК. Знаєте, я все оглядаю цю казарму, придивляюсь до неї. З неї вийшло б непогане складське приміщення.

ДЗИГА. Непогане що?

САЧОК. Складське приміщення. У мене це просто манія. Моя сім'я торгує дитячими колясками, у нас свій магазин, розумієте? І найпекучіша проблема для нас — це де їх тримати. Знаєте, дитячі коляски займають багато місця. Ми завжди шукаємо складських приміщень. Куди б я не потрапив, я перш за все прикидаю в думці, скільки там буде кубічних футів, і потім вирішую, добрий би вийшов склад чи ні. І нічого зробити з собою не можу. Найкращим складом, який мені будь-коли доводилось

бачити, є Ватікан у Римі. Чого ви смієтесь? От візьміть столяра, що він робить, коли заходить до кімнати, га? Чи ви коли-небудь замислювались над цим? Він прислухається, чи не риплять двері, потім дивиться через всю кімнату на вікна — чи рівно поставлені рами, потім сідає на стілець, щоб перевірити, чи добре він зроблений — і лише після цього включається в загальну розмову. Отак і я. А ще коли я бачу вагітних жінок. Можете собі витріщатися на жіночі груди чи ноги. Мене цікавить тільки одне місце — мені подавай великий-превеликий живіт — і товар продано! І я нічого не можу з цим зробити — мені б тільки склади й вагітних жінок.

ДІКІ. Гей, Каннібале, мій любий друже, чим це ти так захопився?

КАННІБАЛ. Читаю одну книжку — «Як побудувати ідеальну сім'ю». Облиш мене.

ДІКІ. Ах ти ж хтивий пошляк — викинь її.

САЧОК. Ану, почитаймо!

Він і ще кілька хлопців збираються навколо Каннібала, читають разом з ним.

ПІП. Номер 252 Уінгейт! Допоможи мені з койкою — будь ласка, допоможи.

ЧЕС. Біс його знає, чому я допомагаю тобі — убий мене, не знаю чому.

Чес.

ПІП. А тому, що я тобі подобаюся.

ЧЕС. Ти мені подобаєшся? Ти? Та я ніколи в житті ще не бачив такого розпроклятушого пана, як ти.

ПІП. Але тобі подобаються джентльмени.

ЧЕС. Боже, хлопче, я тебе ненавиджу! Адже ти навіть койки не застелиш собі як слід.

ПІП. А мені завжди стелили інші.

ЧЕС. Ну, от, знову. Саме про це я й кажу. Тільки й знає, що вихвалитися своїм багатством і комфортом. То ж знай, що я чути нічого не хочу про твої смердючі вигоди, і не розповідай мені, я не хочу слухати.

ПІП. О ні, ти хочеш. Ти дуже любиш слухати, як я розповідаю про свій дім. У нас чудовий будинок, Чарльзе, двадцять чотирьох кімнат, і всі великі й застелені килимами.

ЧЕС. Модерний?

ПІП. Ні, побудований ще за часів Георга III.

ЧЕС. Мені не цікаво, можеш не розповідати.

ПІП. Цей будинок почали споруджувати в 1776 році, коли Джордж Вашингтон став верховним головнокомандуючим американських колоністів, і прапрадіди сьогоднішніх янкі склали Декларацію незалежності. Це була велична епоха, Чарльзе,— романтична епоха. Чи знаєш ти, що в той час, як мій прадід торгував від імені Ост-Індської компанії в країні дивних шоколадних людей і привозив додому здобич зі Сходу, предки американців намагалися приборати до рук величезну країну в умовах, коли ніяких засобів комунікацій ще не існувало?! І втім, їм недовго довелося витратити зусилля на це. Щоразу, коли мій прадід повертався додому, він чув дедалі гірші новини про тих підступних американців. 1830 року, припливши з Індії з вантажем індиго, він дізнався— із запізненням на двадцять три роки— що винайдено пароплав. Жахлива новина! 1835 року, коли він повернувся додому з тиковим деревом у трюмі, йому розповіли про залізного коня, який бігає по рейках. Жахлива, жахлива новина! Повернувшись 1840 року з вантажем коріандру, він категорично відмовився повірити в те, що можна передавати повідомлення на відстань повітрям; надто вже розлютила його ця новина. Так і не повірив мій прадід— аж до смерті— в телеграф. Що ти скажеш про це, мій друже? І все ж, моїм улюбленим родичем був батько прадіда, чудовий хлопчик, один з тих хлопчиків, яких обожнюють усі тітки, і за яких хочуть вийти заміж усі кузини. Єдина лише була в нього вада, Чарльзе, він був страшенно дурний, значно дурніший за тебе, і, як на те, його також звали Чарльзом! В моїй сім'ї ще й по сьогодні згадують його. Бач, річ у тім, що майже ніхто не догадувався про його придуркуватість— адже він був такий вродливий і до того ж дуже рідко говорив. Через те, що він рідко розкривав рота, всі вважали його

дуже розумним, і завдяки цьому йому пощастило значно примножити багатство нашої сім'ї.

Тепер уже майже всі в казармі слухають Томпсона.

І хочете знати, як? А ось як. Не встигли англійці очуняти від шоку, що його спричинила втрата Америки, як їх вразила нова подія, що сколихнула всю Європу і нагнала дикого страху на мою сім'ю та всіх її друзів. Одного дня французькі королі й принци раптом збанкрутували. Розумієте, королівська сім'я й церковники ніколи не сплачували податків, вони перекладали їх на плечі буржуазії й простого люду, і все ж вони умудрилися збанкрутувати. І що ж вони зробили? Скликали збори представників усіх класів, щоб обміркувати, як вийти з цього становища— а вони не скликали таких зборів уже більш як століття. Уявляєте, яка компанія зібралася, і яка це була величезна помилка?! Бо вперше після тривалої перерви простонароддя не тільки мало змогу висловити своє незадоволення надмірними податками— воно ще й побачило, яку становить силу, побачило, що воно значно сильніше, ніж уявляло собі. А ці люди не були дурнями. Отож, вони почали висловлюватися, і так енергійно, що здобули перемогу: і не лише в питанні податків, а й в питаннях інших тридцяти трьох несправедливостей. Яка ж то була радість! Свято! Перемога! Ця перемога так їх окрилила, що вони відтяли голови сердешному Людовіку XVI і Марії Антуанетті й розпочали те, що всі ми зараз знаємо як Французьку революцію.

ЧЕС. Ну, а що ж отой ваш дурненький Чарлі?

ПІП. Терпіння, любий друже, не підганяй мене. Моя сім'я, як кажуть, мала інтерес у Франції, і доля монархії непокоїла її, а тому вирішено було відрядити туди цього вродливого хлопця, щоб він розвідав, як там наші маєтки й капітали. І знаєте, що цей хлопець зробив? Бідолаха, він ніяк не міг второпати, що ж означає вся та бісова колотнеча. Всі монархи Європи тремтіли від згадки про долю Людовіка й Марії, а цей хлопець вважав, що його просто посилають на прогулянку. Ми й досі не знаємо, як йому пощастило залишитися живим— але він не тільки залишився цілий сам, а й врятував життя ще одній особі. Французькій принцесі! І, вірте чи ні, вона також була простакою, таким собі прототипом сучасної дебютантки з мушкою на лівій щічці. Її родичі віддали їй усі свої коштовності, розраховуючи на те, що ніхто не займатиме її— вона ж була така безпорадна! І справді, ніхто її не чіпав. Тобто, ніхто, крім нашого Чарльза. Він познайомився з нею по дорозі в Па-

риж, у францісканському монастирі, і почав з того, що попросив принцесу навчити його французької мови. І в той час, як її родичам рубали голови, вона виспівувала перед Чарльзом форми минулого часу дієслова «бути». Ну, а що далі ви вже, напевно, догадуєтеся. За чотири тижні Чарльз повернувся до Англії з красунею-нареченою й коштовностями вартістю в 400 тисяч фунтів стерлінгів. Вони прибудували нове крило до нашого будинку й народили сімох дітей. В кімнатах і досі виблискують її канделябри, Чарлі, хлопчику мій і... Послухай, не роззявляй так рота, бо звихнеш щелепу!

ХІЛЛ. Ну, й складно ж у тебе виходить! Ох, і брешеш же ти! Закладаюся, що ти геть усе оце зараз тільки вигадав.

ПІП. Точно, капрале, Французька революція — це міф.

ЧЕС. Розкажи нам іще що-небудь, Піп, ще якусь історійку.

ПІП. Це тобі не історійки, Чарлі, хлопчику мій, це справжня історія.

ЧЕС. Ну, однаково, розкажи.

ПІП. Навіщо?

ЧЕС. Я прошу тебе, ось навіщо. Я прошу тебе.

Піп починає чистити спорядження. Інші повертаються до своїх перерваних занять. Чарлі залишається засмучений, розчарований. Хілл сідає біля пічки й починає награвати на губній гармошці. В паузах між мелодіями він говорить.

ХІЛЛ. Сьогодні я задоволений вами, хлопці. Справи у вас ідуть непогано. Сьогодні приємно було дивитися, як ви робите поворот кругом. Може, ви закінчите навіть успішніше, ніж попередній набір. Чуєте? А попередній набір був зовсім непоганий. Але один з вас повинен підтягтися — імен називати не буду.

СМІШКО. Я стараюся, капрале.

ХІЛЛ. Ну, то старайся більше, синку. Ти тільки подивись на себе.

СМІШКО. Я дивлюся на себе щодня, капрале.

ХІЛЛ. Оця твоя безглузда посмішка, хоч би ти не посміхався весь час. Невже ти не можеш зробити собі операції, чи чогось такого? Я ж збожеволюю, дивлячись на твою пику ще цілих п'ять тижнів.

САЧОК. О боже, ви тільки послушайте! Послушайте, що тут написано: «За один раз вивергається 200—300 мільйонів сперматозоїдів, з яких лише один запліднює жіноче яйце». Боже милий! Скільки ж це було б колясок!

ДЗИГА. Заграй нам що-небудь, капрале, для душі.

ХІЛЛ. Ах ти ж золотко моє, Дзиге, що б я робив без тебе! Що ж тобі заграти? Каж, я заграю.

ДЗИГА «Розу Тралі».

ХІЛЛ. «Розу Тралі», серце моє? Будь ласка.

Хілл грає, хлопці відпочивають, працюють, пишуть листи й слухають.

ДЗИГА. А коли ми святкуватимем різдво? САЧОК. Через тиждень.

ХІЛЛ. Авжеж. (Грає на гармошці.)

Сцена 7

Солдатська їдальня. Різдво. Самодіяльний оркестр шкварить рок-н-ролл. Новобранці танцюють, п'ють і співають. Присутні й офіцери.

Різдвяна вечірка.

ПІДПОЛКОВНИК. Подивись на них. Новобранці! Вони нічого не приносять і нічого не забирають з собою. Подивись на них. Щось витанцьовують, як дикуни, викрикують якісь безглузді слова — я міг би зараз наказати їм вишикуватися й піти під розстріл, і вони б зробили це.

МАЙОР. Ти забагато п'єш, Сіде.

ПІДПОЛКОВНИК. Цивільні! Як я ненавижу цивільних. Вони не знають... Ну, що вони знають? Як заробляти гроші, як ганятися за дівками і вбивати старих жінок. Ні порядку, ані мети. Новобранці! Вони приносять в казарми своє безладне минуле, і вони отруюють нас, Джек; вони отруюють мене

своєю байдужістю, а ми... єдине, що ми робимо — це охороняємо їхні товсті черева. Я віддав би мільйон цих людей за один надзвуків винищувач!

МАЙОР. Не треба так кривити лице. Вони ж бачать. Посміхайся, друже, посміхайся. Сьогодні ж свято. Ми тут гості.

СМІШКО (до Вільфа). Ну, тоді підпропонуй підполковникові випити. Іди!

ВІЛЬФ. Та облиш ти мене нарешті, чуєш? Цілий вечір ти до мене чіпляєшся. Чому це я мушу ставити офіцерам випивку?

СМІШКО. Підійди до нього й скажи: «З найкращими побажаннями від нашого барака, сер...» Іди.

ВІЛЬФ. Якщо ти не замовкнеш, я виллю тобі на голову оцю пляшку.

СМІШКО. У тебе ширінька розстебнута.

ВІЛЬФ. Невже? Ти, сміхунець, я зараз вріжу тобі... Відчепись, бо вріжу так, що почнеш посміхатися не тим місцем, їй-бо.

СМІШКО. Ти бач, який. Вільф-вояка. Ти вдома теж так розмовляєш? Твоя матуся дозволяє?

ВІЛЬФ. Ну, чого ти в'язнеш? Чого тобі треба? Хіба я тебе чіпаю? Заберіть його від мене, хлопці, будь ласка, заберіть і втопять.

СМІШКО. Ану, підійди до якої-небудь офіціантки, Вільфе. Підійди, спитай, чи вона погодиться.

КАННІБАЛ. Офіціантки! Шлюхи вони кляті, ось що.

ДІКІ. Ну, от, він нарешті прокинувся. Каннібал заговорив! Ну, давай, стара сосиско, скажи іще що-небудь.

КАННІБАЛ. Хто ще питиме?

ДІКІ. Добрий старий Каннібал! Ціла серія звуків! Порожнина його рота зробила кілька рухів! Давай же, сину, тьопай до бару і принеси нам коричневої рідини. І ми звеселимося від щедрот твоїх!

КАННІБАЛ. Біс його знає, звідки у нього беруться оті слова. Його койка — поряд з моєю, варто йому лягти, як він заводиться й базікає без упину. Торохтить, немов та лічильна машина.

ДІКІ. Тобі бракує освіти, сину,— у тебе замало сірої речовини, яка адсорбує знання. Тобі слід було б навчатися в технічній школі, як це робив я. В тій школі ми цілком віддавалися навчанню, жадібно ковтаючи підручники. Ми інтелектуально збагатилися в тому технічному коледжі, і вийшли звідти, озброєні даними. Дані! Це все, це квінтесенція всього! Іди до бару, кажу тобі, і неси нам звідти п'янку рідину, серце моє.

КАННІБАЛ. Спитайте у нього, що він там белькоче. Спитайте, хто-небудь. Я його не розумію. Він лежить на сусідній койці, й базікає й бурмоче. Якось вночі він прокинувся й загорлав: «Поцілуй мене, мамо, поцілуй свого конаючого сина».

ДІКІ. Ти брешеш нахабно, о дурню. Підйди випити.

КАННІБАЛ. А іншого разу він уночі з плачем поповз на мою койку. «Пустити мене до себе,— стогнав він,— дозволь мені лягти поруч з тобою, ти такий великий і теплий».

ДІКІ. Годі брехати, Каннібале. Мені набридла твоя брехня.

КАННІБАЛ. Хочеш, я розкажу їм, як ти молишся перед сном?

Дікі кидає свою пляшку в Каннібала, зчиняється бійка.

ПІДПОЛКОВНИК. Розбороніть їх! Припиніть це, чуєте, ви, двоє, я наказую: припиніть!

Хлопців розбороняють.

Недисципліновані хулігани! Я не потерплю такого в моєму таборі. Випили по чарці і зразу бійка? Інакше не вмієте, га? Можете битися вдома, де вас так виховали, але не тут, чуєте? Не тут! Ми святкуємо різдво. Ми зібралися, щоб відзначити день народження нашого господа, це свято радості й доброзичливості. То ж виявляйте доброзичливість, чорт забирай! Я не буду, не буду терпіти тут ваших трущобних вихваток! Ми належимо до благородних збройних сил, чистих і благородних збройних сил. Забирайтеся до своєї казарми й сидіть там, сидіть там до кінця вечора й не смійте відходити від дверей більш як на десять кроків. Спробуйте порушити цей наказ, і я гарантую, що ви до кінця служби світа білого не побачите!

Дікі та Каннібал йдуть геть. Дікі спотикається й падає. Каннібал допомагає йому підвестися.

ПІДПОЛКОВНИК. Вони навіть не вміють побитися всерйоз — покричуть-покричуть, а потім заціловують один одного рани. Господи, скоріше б уже в нас з'явилися роботи!

МАЙОР. Не бери цього близько до серця, Сіде.

ПІДПОЛКОВНИК. Дурниці! І забудь свої теорії про моє нещасне дитинство. Просто я відчуваю здорову й природну ненависть.

МАЙОР. У мене не лишається часу для ненависті — весь свій час я витрачаю на те, щоб організовувати їх.

ПІДПОЛКОВНИК. Подивись-но на них. Що вони собою являють? Добрий старий робітничий клас Англії! То що ж, я повинен весь час благословляти їх за те, що вони, мовляв,— сіль землі?

МАЙОР. Вони забезпечують тебе їжею, вони шийють для тебе одяг, видобувають вугілля, ремонтують шляхи.

ПІДПОЛКОВНИК. Якби це хоч наполовину залежало від них, ти гадаєш, вони б це

робили? Робили б для мене? Подивись на них, вони вже на сьомому небі від блаженства.

ПІП. Офіцери розмовляють про нас.

ЧЕС. Що вони кажуть?

ПІП. Вони кажуть, що ми огидні, підлі нікчеми. Ця бійка дуже роздратовала підполковника — і він тепер схожий на мого батька.

ЧЕС. Ти пішов з нами — пішов рядовим — щоб допекти батькові?

ПІП. Звідки ти це взяв?

ЕНДРЮ. Кохання рикошетом, хлопче, — невелика радість. Будь ласка, не роби нам ніяких послуг.

ПІП. Не присікуйся до мене, Енді, будь розумним хлопчиком. Думаю, ти не будеш вимагати, щоб я лаявся по-базарному, аби довести, що я ваш друг?

ЕНДРЮ. Ні, не буду. Але я знав багато людей, подібних до тебе. Вони приходять до трактиру, п'ють і розмовляють з нами, наче вважають нас сіллю землі, а потім, одного дня, без будь-яких видимих для нас причин, раптом зникають, кидають нас, немов якусь гру, що набридла їм. Я б віддав свою пенсію, щоб дізнатися, чому ви так цікавитеся нами.

ПІДПОЛКОВНИК. Чи не знаєш ти, Джек, що то за птиця — отой розумник з хитрим очима й аристократичними замашками?

МАЙОР. Томпсон? Ти пам'ятаєш генерала Томпсона, що воював під Тобруком? Тепер він банкір.

ПІДПОЛКОВНИК. Отже, це його син. Томпсоне! Підійдіть сюди.

ПІП. Я вас слухаю, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Вам тут весело?

ПІП. Так, дякую, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Веселе товариство, га?

ПІП. Мені здається, що ви не дуже-то любите новобранців, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Я вперше бачу вас, Томпсоне. Але якщо порівняти вас з батьком, то це порівняння буде не на вашу користь.

ПІП. Це все, сер?

ПІДПОЛКОВНИК. Я можу облямати тебе, хлопче. Їй-богу, можу — запам'ятай це.

Піп повертається на своє місце.

ЧЕС. Чого він хоче, Піп, що він сказав?

ПІП. Невже він зробить це? Боюсь, що зробить. Він хоче випробувати вас усіх. Старий дурень і справді вирішив провести експеримент. Цікаво, який метод він обере.

ВІЛЬФ. Про що ти говориш? Який експеримент?

ПІП. Як він ненавидить вас... Зараз він щось утне; що б то не було, робіть так, як я казатиму — ні про що мене не питаєте, просто робіть, як я казатиму.

ЕНДРЮ. Якщо ти хочеш почати війну з

отим типом, Піп, не надумай використати мене як гарматне м'ясо, попереджаю тебе.

ПІП. Допоможи мені, Енді, адже я допомагаю всім вам. Ви ж не хочете, щоб вас пошили у дурні?

ПІДПОЛКОВНИК. Тихо, будь ласка тихо, прошу вашої уваги, джентльмени, — отак, дякую. Як ви знаєте, організовуючи для вас цю веселу вечірку, ми розраховували, що у нас буде і художня частина, що кожен з вас виступить з яким-небудь номером. Прочитає якийсь пікантний віршик, або виконає популярну пісеньку. Я певен, що серед вас є скільки завгодно справжніх талантів, отже зараз кожен з вас має нагоду продемонструвати свої здібності. Хтось виступатиме, а всі інші будуть сидіти, слухати й дивитися. Мої офіцери завжди скаржаться, що до нашого табору потрапляють бездарні контингенти, але я заперечую, вони не бездарні, кажу я, а просто трохи загальмовані — ви, гм, розумієте, звичайно, що означає «загальмовані»? Отже, зараз настав час довести, що мої підлеглі помиляються, а я маю рацію. Ви ж не підведете мене, правда, хлопці? Хто перший? Га? Хто почне?

ПІП. Бач, як хитро, Енді?

ВІЛЬФ. Може, мені хтось пояснить, в чому річ, що поганого в аматорському концерті?

ПІДПОЛКОВНИК. Ну, хто перший?

ПІП. Бернса, Ендрю.

ЕНДРЮ. Бернса?

ПІП. Вашого триклятого святого-поета.

ЕНДРЮ. Я знаю, що він поет, але ж...

ПІП. Іди, прочитай щось, хлопче, іди на сцену й прочитай.

ЕНДРЮ. Що прочитати? Я...

ПІП. І вклади у вірш стільки почуття, скільки можеш.

ЕНДРЮ. Чорт, але ж... (Проте він уже підвівся.) Я... гм... Бернс. Вірш. (Читає, спочатку невпевнено, під глузливі репліки, потім твердо, вже в цілковитій тиші):

Ну, і нічка ж, ну, і нічка,
Отакої ночі:
Вітер, хмари, вогник свічки
І Христові очі.

Якщо вирушиш у путь
Отакої ночі,
Пустку стрінеш на шляху
І Христові очі.

Маєш чоботи й штани
Отакої ночі,
Їх з собою ти візьми
І Христові очі.

Бо коли ти вийдеш голий
Отакої ночі,

Терен тіло твоє сколе
І Христові очі.

Пройдеш терен, бруд і гній
Отакої ночі,
Там — чистилища вогні
І Христові очі.

Якщо є що їсти й пити
Отакої ночі,
Пломінь тебе пощадить
І Христові очі.

А нема — Господь боронь! —
Отакої ночі
Спопелять тебе вогонь
І Христові очі.

Ну, і нічка ж, ну, і нічка
Отакої ночі:
Вітер, хмари, вогник свічки
І Христові очі.

Загальні гучні оплески.

ПІДПОЛКОВНИК. Ну, а тепер щось веселіше. Якусь пісеньку — з репертуару Елвіса Преслі.

Хлопці в супроводі джазу починають рок-н-ролл.

ПІП. Ні, не те, не те зараз!

ПІДПОЛКОВНИК. Чудово, оце саме те, що треба, ну, давайте — веселіться!

ПІП. Не підхоплюйте хлопці — повірте мені, не треба.

ВІЛЬФ. Та що таке, поясни нам?

ПІДПОЛКОВНИК (до майора). Подивись на них — ось вони перед тобою в своїй стихії!

ПІП. Невже ви не розумієте, що він замислив?

ПІДПОЛКОВНИК. Пиво міцне, вони веселі, вони щасливі.

ПІП. Гляньте тільки на цю самовдоволену посмішку.

ПІДПОЛКОВНИК. Ох, які вони щасливі! Наче в раю! В раю!

ПІП. Він міг би повести вас у болото, і ви пішли б за ним.

ПІДПОЛКОВНИК. Браво! Браво! Отак і давайте! Гуляйте — сьогодні свято, і я хочу, щоб ви всі сміялися. Я хочу, щоб мої солдати сміялися.

Голосно лунає рок-н-ролл. Піп підходить до гітариста і щось шепоче йому. Той спочатку протестує, потім погоджується й заспіває «Стрілятимем вепра» — старовинну селянську революційну пісню. Хлопці поступово підхоплюють, дивлячись на офіцерів; у їхніх поглядах — погроза.

НОВОБРАНЦІ (співають хором).

«Що робите хлопці?» — спитався Тихенький.

А хлопці: «Мовчати велить нам закон».

«Стрілятимем вепра», — сказав Джон

Червоний,

«Стрілятимем вепра», — сказав Рудий Джон.

«А чим же стріляти?» — спитався

Тихенький.

А хлопці: «Мовчати велить нам закон».

«Ми маємо кріси», — сказав Джон

Червоний,

«Ми маємо гармати», — сказав Рудий Джон.

«А хто ж порубає?» — спитався Тихенький.

А хлопці: «Мовчати велить нам закон».

«Сікач і сокира», — сказав Джон Червоний,

«Сікач і сокира», — сказав Рудий Джон.

«А як же варити?» — спитався Тихенький.

А хлопці: «Мовчати велить нам закон».

«В банячищі міднім», — сказав Джон

Червоний,

«В банячищі міднім», — сказав Рудий Джон.

«А хто ж м'ясо їстиме?» — мовив Тихенький.

А хлопці: «Мовчати велить нам закон».

«Дамо його бідним», — сказав Джон

Червоний,

«Дамо його бідним», — сказав Рудий Джон.¹

ПІДПОЛКОВНИК. Так ти, виходить, природжений ватажок, га, Томпсоне? Підійди-но сюди, я хочу побалакати з тобою віч-на-віч. Стань струнко, застібни гудзика, вище підборіддя — вільно. Чому ти воюєш зі мною, Томпсоне? Адже ми з тобою належимо до одного табору, чи ж не так? Я не розумію твоїх мотивів, хлопче, — і до всього, ти ще й зухвало поводишся. Очевидно, доведеться написати твоєму батькові.

ПІП. Зробіть ласку, напишіть.

ПІДПОЛКОВНИК. Ах, он воно що. Послухай, хлопче, якщо ти сваришся зі своїм батьком — сварись собі, я не маю нічого проти, всі ми воюємо з нашими батьками, а водночас і з тим, на чому вони стоять. Чи маю я рацію? Звичайно, маю. Я розумію тебе, хлопче, навіть співчуваю. Серед новобранців рідко трапляються хлопці з такою вдачею, як у тебе — ти нам потрібен. Слухай, я пропоную перемир'я на час твого перебування в таборі. Згода? Відповідай, хлопче, стволи моїх гармат опущені, і я чекаю відповіді.

ПІП. Опущені, сер?

ПІДПОЛКОВНИК. Ти чудово розумієш, що саме я маю на увазі.

Підполковник і офіцери виходять з їдальні.

ХІЛЛ. Ну, і спаскудив же ти це інтерв'ю. Якщо вони візьмуть в роботу наш рій, якщо через тебе з нас почнуть пити кров, хлопче, я тебе...

ПІП. Не бійтеся, капрале, неприємних наслідків не буде.

ЧЕС. Що тут, чорт забирай, сталося — що все це означало?

СМІШКО. Щось ми всі скисли, тут більше не цікаво — ходіте в казарму, га? У мене є колода карт — пограємо.

ЧЕС (про Піпа). З ним розмовляти — все одно, що горохом об стінку. ПІП!

¹ Переклад Святослава Караванського.

Сцена 8

Солдатська їдальня.

ПІП. У тебе є вороги, Чарльзе, хлопчику мій. Навчися розпізнавати їх.

ЧЕС. Вороги? Я знаю, що таке вороги. Такі люди, як ти,— це і є вороги.

ПІП. Що ти маєш на увазі, Чарльзе?

ЧЕС. Та нічого... Нічого розумнішого, ніж ти міг би сказати, це вже точно.

ПІП. Ну-ну, хлопче, ти ж не хочеш, щоб ми весь час шпиняли один одного, правда? Не треба ловити мене на слові.

ЧЕС. Іноді ти таке скажеш, Піп... Напевно, ти й сам не помічаєш, як ображаєш людей.

ПІП. Невже? У мене й на думці такого немає...

ЧЕС. А іноді це звучить у твоєму голосі, в тому, як ти вимовляєш слова,— і мені тоді кортить наговорити тобі...

ПІП. Ти говорив мені про ворогів, яких ти любиш...

ЧЕС. Чого це ти так збентежився?

ПІП. Ти говорив мені...

ЧЕС. Ні, справді, чим це я тебе так збентежив?

ПІП... про ворогів, яких ти любиш.

ЧЕС. Ні, я говорив про людей, які подобаються один одному, хоч вони й вороги. Мене дивує, що ти не помічаєш цього.

ПІП. Ну, далі?

ЧЕС. Що — «далі»?

ПІП. Який з цього висновок?

ЧЕС. Висновок?

ПІП. З того, що ти зараз сказав.

ЧЕС. Так я ж уже сказав. Це й є висновок.

ПІП. Он як. Розумію.

ЧЕС. Я збентежив тебе, правда ж?

ПІП. Трошки. Ти єдина дитина в своїх батьків, Чарльзе?

ЧЕС. У мене шестеро братів. А ти?

ПІП. У мене четверо братів.

ЧЕС. А взагалі я хотів сказати, що люди іноді говорять щось, бажаючи допомогти іншим, а виходить навпаки.

ПІП. Ти міг би хотіти сказати ще багато чого.

ЧЕС. Слова можуть мати багато значень.

ПІП. Авжеж, Чарльзе.

ЧЕС. Авжеж.

ПІП. М-м, я вже забув, чому саме ми заговорили про це.

ЧЕС. Ну, ти сказав, що у нас є вороги, а я сказав...

ПІП. Ах, так, так.

ЧЕС. Ну, от, тобі вже не цікаво... Саме коли ми розпочали серйозну розмову.

ПІП. Не присікуйся, до мене, Чарльзе.

ЧЕС. Чарлі, а не Чарльз.

ПІП. Ах, я не можу називати тебе Чарлі — це таке безглузде ім'я!

ЧЕС. Навіщо ти це кажеш мені? Ти ображаєш мене за те, що в мене таке ім'я. Хіба тобі не однаково? Я хочу, щоб мене називали Чарлі. Чому б і тобі не називати мене Чарлі? Так ні ж, ти обов'язково повинен критикувати!

ПІП. Гаразд, хай буде Чарлі! Чарлі! Якщо ти ладен терпіти, щоб тебе називали Чарлі, то витерпиш уже все, що завгодно!

ЧЕС. Ти такий причепа — просто не розумію, як ти можеш бути таким причепою й не помічати цього.

ПІП. Я не причепа, Чарльзе, причепа — щось надто провінціальне. От сноб — це інша річ, але ні в якому разі не причепа. А взагалі я тобі ось що скажу: я набрехав тобі.

ЧЕС. Набрехав?

ПІП. Еге ж. У мене немає чотирьох братів — я єдиний син.

ЧЕС. І я також.

ПІП. І ти? Ну, звичайно ж,— мені слід було б здогадатися. Сердешний Чарлі. Це жахливо, правда ж? І ти завжди намагаєшся приховати це?

ЧЕС. Так.

ПІП. Але приховати це неможливо, вірно?

ЧЕС. Вірно. А дивно, що ми обидва збрехали. Що ти робитимеш, коли нам дадуть відпустку?

ПІП. А коли це буде?

ЧЕС. Наступної п'ятниці.

ПІП. Піду до міста, може, в кіно.

ЧЕС. А мені можна з тобою?

ПІП. Гадаю, можна.

ЧЕС. «Гадаю»! Та в тебе, либонь, взимку снігу не випросиш.

ПІП. Але ж я сказав, що ти можеш іти зі мною.

ЧЕС. Авжеж, і в твоєму голосі бриніло захоплення!

ПІП. Ну, а що б ти хотів?

ЧЕС. Пояснити тобі?

ПІП. А, забирайся під три чорти!

ЧЕС. Ну, пробач, я забираю свої слова назад, не кричи. Я піду з тобою — дякую. (Пауза.) Чи не гадаєш ти, якби я був освіченіший, нам легше було б...

ПІП. Нам?

ЧЕС. Дай мені закінчити...

ПІП. Ради бога, тільки без шлюбних союзів!

ЧЕС. Та дай же мені...

ПІП. І не хникай...

ЧЕС. Ти ж не даєш мені...

ПІП. Ти є той, хто ти є — і не хникай.

ЧЕС. Та дай же мені, зрештою, домовити до кінця, чорт забирай! Ти ж не слухаєш. Ти ж не слухаєш, хай тобі...

ПІП. Ну, пробач, я слухаю.

ЧЕС. А, йди ти знаєш куди... Ти...

ПІП. Ну, пробач, я забираю свої слова назад, не кричи, я слухаю.

ЧЕС. Я не сказав, що, на мою думку, нам було б легше, якби я був освіченіший — я спитав, чи не гадаєш ти, що нам було б легше, я гадав, що може ти так гадаєш. А потім я хотів додати, що я з цим не згоден, а ти раптом зняв галас.

ПІП. Так, так, я гадав... Так, ти маєш рацію, Чарльзе, маєш рацію. Тобі зовсім не потрібна університетська освіта.

ЧЕС. Пхе! Ну, яка з неї користь — самі лише факти, оце і все.

ПІП. Так само, як мені не потрібна праця — ручна праця. Скількох мислителів і художників гіпнотизує ручна праця! Але не мене, Чарльзе, не мене. У мене немає ані найменшого бажання наживати мозолі, бруднити руки і цим доводити свою мужність.

ЧЕС. А мені ні до чого факти.

ПІП. Праця — це щось нудне, одноманітне, принизливе.

ЧЕС. Розум — ось що важливо, а не факти. Втішайся собі своєю освітою, своїм університетом. Кому яке діло до того, чому збудовано Рим!

ПІП. Ван-Гог товаришував з шахтарями; Хемінгуей захоплювався полюванням.

ЧЕС. Навіть якби я знав про них вдвіть більше, легше від цього не стало б.

ПІП. Боже, як я зневажаю оце бажання декотрих бути одним з трудівників!

ЧЕС. У мене був один знайомий — він носив котелок, бо гадав, що це надає йому вигляду освіченої людини.

ПІП. Гідність трударя!

ЧЕС. Але від цього не було б легше...

ПІП. Краса руху!

ЧЕС. Нам не було б легше потоваришувати.

Обидва всміхаються.

Сцена 9

Казарма.

СМІШКО. Зіграємо? В покер, в двадцять одно?

ВІЛЬФ. Я за те, щоб лягати спати.

СМІШКО. Він хоче спати, дитинка стомилася!

ВІЛЬФ. А ти роби що хочеш, з тебе, здається, все — як з гуски вода.

КАННІБАЛ. Що трапилося? Вони й вас витурили звідти?

СМІШКО. Нам набридло — хочеш у покер?

ДІКІ. Отже, і ви не витримали того убозтва, га? Що ж, ласкаво просимо, злочинці готові знову прийняти вас до своїх лав.

ХІЛЛ. Ну, добра ж у мене компанійка підбралася, нічого не скажеш, компанія — перший сорт, що й казати.

ДЗИГА. Облиш, капрале, ти ж знаєш, що ми непогані хлопці, якщо по-чесному.

САЧОК. А це — головне, правда ж, капрале?

ХІЛЛ. І мої хлопчики — навіть вони, навіть мої власні маленькі хлопчики підводять мене!

СМІШКО. Сідай з нами в покер, капрале!

ХІЛЛ. Ну, сьогодні я вже нічого не казатиму, бо за два дні вас відпускають додому, — але коли ви повернетесь, ми розпочнемо вивчати зброю й штиковий бій, а це справа складна, попереджаю вас, і коли ви не візьметесь одразу за розум — прощайтеся з легким життям, спускатиму з вас сім шкур.

САЧОК. Заграй нам що-небудь, капрале.

ХІЛЛ. Не заслужили; стусана під зад — ось на що ви заслужили, всі ви, і такого, щоб потім сидіти не могли, щоб зрозуміли...

Чарльз, Смішко, Піп і Дікі сідають грати в карти. Інші лягають на койках, Хілл грає на гармошці.

ДЗИГА. Ну й місяць же на небі! Величезний. І з отаким кільцем навколо. Ти бачив, Сачок?

САЧОК. І мороз — аж дзвенить. Хто хоче шоколаду? Мій дядько — кондитер. (Дістає кілька надцять плиток.) Дзиґа, ти вже обрав собі професію?

ДЗИГА. Буду водієм. Коли вже я потрапив сюди, то хоч матиму з цього якусь користь. Хай платять за те, що нап'яли на мене цю уніформу. Водитиму машини! Я завжди мріяв про це, змалку. Потужний двигун, я за кермом. Мені це сниться. Мені весь час сниться, ніби я сиджу в автомобілі, веду його, але прав у мене немає. І при цьому я знаю, що ніколи раніш не водив автомобілів, але все у мене так легко виходить, я жену машину, а клятих прав — нема, і за мною женуться поліцаї. Я весь час бачу цей сон — один і той самий. Прав у мене немає, але я веду машину, а поліцаї женуться за мною. Цікаво, що мені снитиметься, коли я навчуся водити?!

САЧОК. А нічого не снитиметься. Бо тобі цей сон уже не буде потрібний — це ж цілком природно: коли дістаєш те, чого прагнув, воно одразу перестає тобі ввижатися. Хто за те, щоб випити чаю? Дзиґо, голубе, скип'яти чаю, і ми доїмо оці тістечка.

КАННІБАЛ. Уві сні бачиш справжнє, може, воно тільки ввижається, коли спиш, але воно — справжнє. Одного разу мені приснилося, що моя дівчина — шлюха; наступного дня я зустрічаю її, а вона точнісінько така,

як я бачив уві сні, викапана шлюха. Ну я й покинув її.

САЧОК. А чим вони погані, шлюхи, повії? Я гадаю, що коли вони нам потрібні, то хай собі будуть. В крайньому разі їх можна націоналізувати. Розподілити по клубах, і хай там сидять.

ВІЛЬФ. Ну, скажіть, хіба вам не остогидло все це, га? Хіба вам не остогидли оці вісім тижнів, а потім ще два роки, і вся ця буцегарня — все це? Хіба вам не остобісіло? ОЙ, ГИДКО МЕНІ, МАМО, ГИДКО! Сердешна матуся, вона не чує жодного мого слова.

Пауза. Звуки губної гармошки.

КАННІБАЛ. Я піду в радарні війська. Там цікаво — всякі кнопки, екрани, ручки... І щоб усім цим заправляти, треба вивчати науки про зірки й небо.

ДІКІ. Це називається астрономією, мій любий друже. А радар це небесний код. Радар! Це містичні персти звукових хвиль; щоб опанувати його, треба багато знати. Каннібале, сину мій, ти надто скромна людина для цього, ти не відповідаєш стандартів. Але я — я міг би, так, міг би піднятися на рівень радару. Я вже націлювся на це.

СМІШКО. А я піду в оперативну команду. Прийматиму літаки. Оперативний пункт викликає Д-17, ви чуєте мене, ви чуєте мене — переходжу на прийом! Д-17 викликає оперативний пункт, я вас чую, лівий мотор відірвався, повторюю, відірвався, доведеться зробити вимушену посадку, приготуйтеся до можливої аварії. Ньаааааа, пасссссс, бррррррррр — всі ми здобудемо якусь спеціальність, а потім наживаємо п'ятами — ньааааааа.

Пауза.

ЕНДРЮ. А мені наша братва подобається. От усі ми, всі, хто тут є. Мені подобається, що всі ми тут разом. Так якось хороше на душі, і ніяких там неприємностей наче й нема. І капрал наш старий із своєю гармошкою, і взагалі всі, вся братва мені подобається, що всі ми отакі, які є.

Пауза. Гармошка. Хлопців розморило.

ДЗИГА. Хлопці, вугілля вийшло — вода вже не закипить.

ПІП. То треба поцупити трохи вугілля.

ДІКІ. Що?

ПІП. Ти ж не будеш заперечувати, капрале? Ти не проти маленької вилазки?

ХІЛЛ. Гадаєш, що вугілля можна поцупити зі складу? Не вийде, друже: склад обгороджений дротяною сіткою і його охороняє вартовий.

ПІП. А ми виробимо план.

ЧЕС. А, облиш, Піп, будемо краще спати.

ПІП. Гадаєш, ми не зуміємо перехитрувати їх?

САЧОК. Їх не перехитруєш, хлопче, у них усе розписано й запечатано. Їх не перехитруєш, розумнику мій.

ПІП. Якщо ви не зможете потягти у них грудки вугілля, то гріш вам ціна, і правильно вони зроблять, якщо триматимуть вас тут і два роки, і більше.

ХІЛЛ. Тепер я розумію, хто ти, Томпсоне, — ти провокатор.

ВІЛЬФ. Я — за, кажи, що треба робити?

ДЗИГА. Можна перерізати дріт і пролізти в середину.

ПІП. Ні. Треба, щоб не було слідів.

ЕНДРЮ. А в чому ми принесемо вугілля?

ДІКІ. У відрах.

САЧОК. Почують.

ПІП. На дно відер покладемо рядно. Сітка висока?

ХІЛЛ. Футів шість. Без драбини нічого не вийде.

ВІЛЬФ. Можна взяти драбину з пожежного сараю, це тут недалеко.

КАННІБАЛ. А що, коли пожежа?

ВІЛЬФ. То хай усе горить.

ПІП. Ні, ми не будемо ризикувати. Треба діяти ефективно, точно, але гуманно. Саме ці якості є головними атрибутами абсолютної влади. Ось що нам потрібно — абсолютний успіх без найменших витрат. За десять хвилин ми забезпечимо себе вугіллям, і нікого не спіймають, і ніхто, крім нас, про це не знатиме. Довіряєте мені?

Сцена 10

Великий обгороджений дротяною сіткою квадрат. Навколо нього ходить вартовий. Хлопці прихилилися в тіні.

ПІП. Ну, дивіться — він обходить склад повільно — ми можемо робити по три операції, поки він обійде загорожу, але треба діяти швидко. Отже, перші три етапи треба розпочати й завершити між тим моментом, коли він завертає за перший ріг, і тим, коли з'являється з-за третього. Якщо він змінює напрям, або прискорює ходу, або робить щось таке, внаслідок чого один з нас спіймається, тоді всі ми, всі як один кидаємося до нього. З усіма нами він нічого не зробить. Згода?

Всі зникають.

Дзига підбігає до сітки, ставить біля неї стілець і кидається до протилежного боку сцени. Піп підбігає до стільця і, скочивши на нього, перестрибує через огорожу. Сачок підбігає до стільця, хапає його й приєднується до Дзиги. З'являється вартовий, проходить вздовж огорожі й зникає за рогом.

Сачок повертається й ставить стілець на місце. Вільф підбігає до цього стільця з іншим стільцем, стає на перший, кидає того, що приніс, через огорожу Піпу і тікає. Сачок підбігає й забирає перший стілець. З'являється й зникає вартовий. Сачок знову підбігає з стільцем. Ендрю підбігає до стільця з відрами, стрибає на нього, передає відра Піпу й зникає. Дзига забирає стілець. З'являється й зникає вартовий. В тому ж порядку через огорожу передаються два відра з вугіллям. В останньому етапі Піп перестрибує назад через сітку, залишаю-

Піп перестрибує через сітку.

чи стілець за сіткою. З'являються Дзига і Сачок з двома табуретками, ставлять їх одну на одну. Дікі злазить на табуретки, перегинається через сітку, бере стілець і кидає його Ендрю. Сачок і Дзига зникають з обома табуретками. З'являється й зникає вартовий. Цю сцену треба виконувати в цілковитій тиші, злагоджено, напружено і так, щоб наприкінці вона викликала сміх.

Сцена 11

Знову казарма. Звуки губної гармошки. Сачок наливає чай, хлопці п'ють, їдять. Тиша.

ДІКІ. Так. Здорово. Просто аж приємно. Я й не думав, що у нас це вийде.

ЧЕС. Без Піпа нізачо не вийшло б.

ДІКІ. Здається, я помічаю в юному Чарльзі перші ознаки культу героїчної особи?

ЧЕС. Ти зараз помітиш синці та юшку, ось що ти помітиш!

ДІКІ. Схоже на те, що в нашому середовищі народжується кохання.

ЧЕС. Ти що — з глузду з'їхав? Не можна поважати людину за її сміливість, чи що?

ДІКІ. Ні, мої розумові дані цілком нормальні, а от за тебе я побоююся, Чарлі,

хлопчику мій. Спочатку ти кидаєшся на юного Томпсона з кулаками, а потім молишся на нього.

ПІП. Не будь йолопом, Дікі.

ДІКІ. І все ж мої спостереження цілком правильні, га, лорд Томпсон?

ПІП. Які там спостереження, Дікі, ти просто повторюєш те, що кажуть інші.

ДІКІ. Зате в тебе — чудові розумові здібності, правда?

ЧЕС. Чудові.

ДІКІ. Тоді скажи мені: чи змогли б ми поцупити вугілля, якби не розумові здібності Піпа?

ХІЛЛ. Вам завжди потрібні вожді.

ПІП. Завжди!

ХІЛЛ. Ну, скажи, правда, чи ні — вам завжди потрібні вожді!

ПІП. Завжди! Завжди!

ХІЛЛ. Так, завжди, завжди!

ПІП. Завжди, завжди, завжди! Ваші прапрадіди казали, що завжди будуть коні, ваші прадіди казали, що завжди будуть раби, ваші діди казали, що завжди буде бідність, а ваші батьки казали, що завжди будуть війни. Щоразу, коли ви кажете «завжди», світ робить два кроки назад і заспокоюється. І так воно й мусить бути, богом присягаюсь, так воно і повинно...

ВІЛЬФ. Тихше, рядовий, тихше.

ДЗИГА. Гей, Сачок, підійди-но сюди й вижирни у вікно. Чи бачив ти коли-небудь таке велике кільце навколо місяця? Подивись-но.

САЧОК. Це — на лютий мороз.

ЕНДРЮ.

Ну, і нічка ж, ну, і нічка,

Отакої ночі:

Вітер, хмари, вогник свічки

І Христові очі.

Повільно опускається завіса.

ДІЯ ДРУГА

Сцена 1

Казарма, похмурий світанок. Заходить днювальний.

ДНЮВАЛЬНИЙ. Ану, задрипанці, скинути ковдри, підйом! Вставайте, сонечко сяє, день чудовий! (Стягує ковдру з одного хлопця.) Підйом, підйом, підйом — різдво скінчилося! РІЗДВО СКІНЧИЛОСЯ! (Виходить.)

Хлопці заворушилися, чути стогін, бурмотіння.
Знову тиша. Заходить Хілл. Пауза.

ХІЛЛ. РІЗДВО СКІНЧИЛОСЯ, вам кажуть!

Хлопці ворухаться, стогнуть.

Край, амба. Ви повернулися до рідної військової домівки. Ви знову вдома, і сьогодні ми вчимо, як поводитись із зброєю. Дисципліну треба буде підтягти. Ви розпустилися. Я попереджав вас, казав вам, і сьогодні настав судний день, особливо для тебе, Смішко, — сьогодні судний день насамперед для тебе. І для вас, рядові Вільф Сіфорд і Арчі Каннібал, вам також не пощастить відкрутитися. Я хочу зробити з усіх вас найкращий рій в славній історії авіації — і зроблю. Але ти, Томпсоне — ти, здається, надто розумний для мене, надто хитрий. Підполковник і всі офіцери нашого табору гострять зуби на тебе, вони збираються взятися за тебе, взятись за тебе як слід, отже пам'ятай про це і трохи придержи свого язика. Я дещо чув, отже попереджаю — краще тобі трохи придержати свого язика. РІЗДВО СКІНЧИЛОСЯ! (Виходить.)

ВІЛЬФ. Різдво скінчилося — наче ми й самі, не знаємо. Вставай, Смішко, бо через тебе усі вскочимо в халепу.

СМІШКО. Облиш мене.

ВІЛЬФ. Вставай, кажу, — я не збираюсь за тебе віддуватися. Вставай, бо стягну з койки.

Відповіді немає. Вільф стягує Смішка разом з простиралом і ковдрою з койки. Смішко борсається в постельній білизні, потім схоплюється й кидається з кулаками на Вільфа. Вони б'ються, доки їх не розбороняють.

ЕНДРЮ. Кінчайте, чуєте, поки я вас обох не поклав.

ДІКІ. Це в них прокидаються первісні інстинкти. Жахливий ранок, друзі мої, жахливий ранок, жахливий настрій і жахливе первісне життя.

КАННІБАЛ. Ти б краще заткнув свою первісну пельку. Ти мені так остогид, що я голоса твого вже чути не можу.

ДІКІ. На яку ногу ти встав?

КАННІБАЛ. На яку б не встав, а з тобою справлюся, можеш бути певен.

Заходить Хілл з гвинтівками.

ХІЛЛ. Ану, підходьте, беріть. І не хапайте їх так, не впускайте на землю, не губіть їх. З них ми почнемо після сніданку, і наука буде така, що ви заснути не зможете, якщо гвинтівка не лежатиме поруч вас у ліжку.

Виходить. Половина хлопців одразу починає гру в ковбоїв та індіців — ховаються за койками, повзають по підлозі, прицілюються один в одного.
«БАХ-БАБАХІ» Заходить Хілл.

ХІЛЛ. Перший, хто натисне на спуск, дістане такого, що йому й не снилося!

Смішко ненавмисне клацає курком.

Ти — ну, тепер я тобі покажу!

СМІШКО. Це випадково, капрале, випадково.

ХІЛЛ. Ти кажеш випадково, а я кажу — слава богу. Я накладаю на тебе стягнення, Смішко, невеличке стягнення, кілька днів казарменого арешту для початку та й тільки.

ПІП. А чому ти не накладаєш стягнення на нас усіх, капрале?

ХІЛЛ. А ТИ ЗАТКНИ ПЕЛЬКУ! Я тебе вже попереджав. Я вас усіх попереджав. Жарти, сміх — тепер цьому край. Готуйтесь до виходу. (Виходить.)

САЧОК. У нас був один учитель — так він після кожного жарту дивився на годинник, щоб ми не сміялися надто довго.

ХІЛЛ (з-за лаштунків). Ну, ворухіться, шикуйтеся, чуєте!

Сцена 2

Плац. Новобранці вишикувані по троє.

ХІЛЛ. Головне — не боятися гвинтівки. Якщо з нею правильно поводитись, вона не кусається.

Сміється лише один хлопець.

Я знаю, гвинтівочки вам подобаються, хлопці. З гвинтівкою в руках ви відчуваєте себе зовсім інакше, правда? Ви відчуваєте себе мужчинами, героями-завойовниками! Так от, ці штуки — не іграшки, з гвинтівки ви можете убити людину. Убити! Ваші пелюшки ще не висохли — тому ви не уявляєте собі, що таке «вбивати», га? Так от, ВАС можуть убити. Тепер зрозуміло? Куля може продірявити ваше тіло й вибити із ВАС дух. Уявіть собі, що ви вмираєте, і ви знаєте, що вмираєте, ви притискаєте руку до дірки в своєму тілі, у вас паморочиться в голові, ваша гаряча кров б'є цівкою, і ви не можете дихати. Ви хочете вдихнути повітря, але не можете, тіло, яке слухалося вас усі ці роки, відмовляється коритись вам, і ви не можете збагнути цього. Ви здивовані, ви безпорадні, все це відбувається, немов у кошмарі, коли вам сниться, ніби ви падаєте у прірву — тільки смерть це не сон, бо ви знаєте, знаєте, знаєте, що бачите все востаннє, і нічого не можете зробити. Ось що значить смерть. І ось що значить гвинтівка. Отже дивіться, щоб я більше не бачив, як ви цілитесь один в одного, однако-

во, заряджена зброя чи ні. А тепер візьміть гвинтівку трохи нижче дула, виставте її трохи вправо й вперед, міцно притиснувши приклад до черевика — отак, твердо, рівно й не напружено. А коли я скомандую «Струнко!» — одразу притисніть гвинтівку чітким і точним рухом до себе. Отак. Струнко! Всі разом і міцно тримаючи гвинтівку в руці. І щоб ніхто мені не впустив гвинтівки — той, хто впустить, хай нарікає на себе. Гаразд. Рій — струн-ко!
УСІ. Раз!

Смішко впускає гвинтівку.

ХІЛЛ. Не чіпай! Смішку, ти смердючий дурень! Чи ти не чув моїх слів? А може, ти взагалі глухий? Голова в тебе на плечах чи порожня бляшанка? Глянь тільки на себе. Опудало, та й годі. Гудзики, спорядження, черевики — подивись на них! Вони не начищені! Як тебе земля носить, чоловіче? Ти як старий єврей — ти знаєш, що роблять з євреями? Їх кидають у газові камери. Підніми гвинтівку. Рій струн-ко!

УСІ. Раз!

ХІЛЛ. Тепер, щоб виконати команди «на плече» й «до ноги», треба зробити три рухи. Дивіться, як роблю це я, дивіться уважно, щоб у вас вийшло так само. Я робитиму все повільно, кожний рух. На плече! Раз-і-два-і-три. До но-ГИ! Раз-і-два-і-три. Роблю ще раз. (Повторює.) А тепер самі зробіть це. Рій! На пле-ЧЕ!

УСІ. Раз-і-два-і-три.

ХІЛЛ. До но-ги!

УСІ. Раз-і-два-і-три.

Все це повторюється ще раз.

ХІЛЛ. Ти таки нікчема, Смішку, нікчема. На пле-ЧЕ! Смішко один крок вперед, решта кру-гом! Ліве плече вперед, кроком руш!

Рій виходить, залишається тільки Смішко. Опускається стіна, тепер сцена зображає караульне приміщення.

Сцена 3

Караульне приміщення. Смішко з гвинтівкою. Заходить Хілл у супроводі двох інших капралів.

1-й КАПРАЛ. Це він?

ХІЛЛ. Атож, він.

2-й КАПРАЛ. Як тебе звуть, хлопче?

СМІШКО. Смішко.

2-й КАПРАЛ. Я питаю, як тебе звуть?

СМІШКО. Номер 279, Вашінгтон, капрале.

1-й КАПРАЛ. Вашінгтон, кажеш? Тоді ти

мусиш говорити тільки правду, х-ха! А якщо ти мусиш говорити правду, то скажи нам тоді — твоя мати гарненька? Гарненька, га? Відповідай мені, хлопче. Чи ти знаєш, що відмова відповідати командирові кваліфікується як зухвальство? За це можеш схопити шестиденний наряд поза чергою. Відповідай, хлопче.

СМІШКО. Так, була гарненькою.

1-й КАПРАЛ. Чи ти бачив її коли-небудь роздягнуною? Га? Бачив, хлопче? Чи ти бачив її голою?

2-й КАПРАЛ. Зітри цю посмішку зі свого обличчя, хлопче.

СМІШКО. Я не посміхаюся, капрале, це у мене від народження.

1-й КАПРАЛ. Сперечаєшся з командиром? За це дістанеш дев'ятиденний наряд поза чергою.

ХІЛЛ. Гаразд, Смішку. На караул! До ноги! На караул! До ноги! На караул! До ноги! До ноги!

Обидва інші капрали ходять навколо Смішка.

1-й КАПРАЛ. Ти нікчема, Смішку.

2-й КАПРАЛ. Виродок.

1-й КАПРАЛ. Ти нінащо не здатний, хлопче.

2-й КАПРАЛ. Абсолютно. Тільки харчі даремно переводиш.

1-й КАПРАЛ. Даремно тебе мати народила.

2-й КАПРАЛ. Твій батько зробив помилку.

1-й КАПРАЛ. Ти помилка, Смішку.

2-й КАПРАЛ. Помилка природи.

1-й КАПРАЛ. А королева не любить, коли в її військово-повітряних силах з'являються помилки.

2-й КАПРАЛ. Їй потрібні хороші солдати, Смішку, солдати, на яких вона може поклатися.

1-й КАПРАЛ. Стій струнко, хлопче. Не ворухись. Мовчи, хлопче. Стій струнко й мовчи.

ХІЛЛ. Ну, для початку досить з тебе, Смішку. Це тобі перший урок. А завтра буде ще один. Ми обламаємо тебе, Смішку, обламаємо, бо це наша робота. Запам'ятай це, запам'ятай як слід, запам'ятай як слід, запам'ятай — кру-ГОМ! Ліве плече вперед, кроком — руш! Лівою-правою, лівою-правою. Запам'ятай, Смішку, запам'ятай.

Виходять.

Сцена 4

Кабінет підполковника. Разом з підполковником за столом сидять майор і лейтенант.

ПІДПОЛКОВНИК. Тільки пам'ятайте, з ким ми маємо справу, пам'ятайте це, щоб не

було ніяких порушень закону — я просто хочу обламати його, і більше нічого.

ЛЕЙТЕНАНТ. Не тільки обламати, сер, але й дати йому зрозуміти, що його люблять, що ми вважаємо його тільки тимчасово втраченим, втраченим на короткий час, і тільки.

ПІДПОЛКОВНИК. Жовторотий дурень, він тільки баламутить цих напівписьменних бовдурів; що вони розуміють з того, що він їм каже?

МАЙОР. Не гарячкуй, Сіде, так ти з ним нічого не доб'єшся.

ЛЕЙТЕНАНТ. Доручіть це діло мені, сер. Я знаю, як це робиться, та й таких хлопців, як Томпсон, я також добре знаю.

ПІДПОЛКОВНИК. Я таких хлопців теж знаю, боже, скільки я вже бачив таких — і всіх їх ламав!

До кімнати заходить Хілл, за ним Томпсон.

ПІП. Ви наказали мені з'явитися, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Зніми кашкет, чорт забирай, Томпсоне, зніми кашкет, коли розмовляєш з офіцером.

МАЙОР. Будь ласка, сідайте, Томпсоне, сідайте й заспокойтеся трошки; ми просто хочемо побалакати з вами.

ПІДПОЛКОВНИК. Ваша муштра — ваш загальнопідготовчий курс — наближається до кінця. Треба щось вирішити відносно твоєї дальшої кар'єри — і вирішити зараз.

МАЙОР. Пробачте, підполковнику, але я гадаю, що правильніше було б сказати так: питання щодо вашої дальшої кар'єри, Томпсоне, вирішуватимуть у Лондоні, але рекомендувати вас будемо ми, оскільки ми з вами зв'язані безпосередньо.

ЛЕЙТЕНАНТ. З вашої заяви ми дізналися, Томпсоне, що по закінченні загальнопідготовчого курсу ви хочете стати ординарцем при адміністративно-господарчій частині. Це дуже дивний вибір, Томпсоне.

ПІДПОЛКОВНИК. Це просто безглуздо, хлопче, де твоя голова, згадай про своє походження, свою честь! Це ж просто якась дурна витівка з твого боку!

МАЙОР. Ви ж розумієте, що означає бути ординарцем при адміністративно-господарчій частині, синку?

ПІДПОЛКОВНИК. Це означає бути ніким і нічим, бути нікчемою, потолочню!

МАЙОР. Це означає мити посуд і чистити вбиральні, відбувати наряди по кухні й носити вугілля.

Пауза.

ЛЕЙТЕНАНТ. Слухай-но, Піп, — ви дозволите, сер?

ПІДПОЛКОВНИК. Давайте, кажіть.

ЛЕЙТЕНАНТ. Досить тобі прикидатися. Ми з тобою одного віку, належимо до одного

класу, отже давай відкинемо церемонії. Військово-повітряні сили не можна перетворювати на поле бою для сімейних воєн, Піп. Це тобі не приватна школа, це місце, де хлопці-переростки стають молодими мужчинами, повір мені. Не змушуй мене перелічувати всі твої позитивні якості. Лестощі тут ні до чого, але фальшива скромність теж не потрібна — сподіваюсь, це само собою зрозуміло. Боже, як я не хотів іти на військову службу — я вважав, що змарную два роки. Але тепер я переконався, що тільки від самої людини залежить, марнує вона час, чи ні. Послухай, чоловіче, якщо такі люди, як ми, не стають офіцерами — уявляєш собі, на яку потолоч вони перетворюються? Це безглузда гра, Піп, можеш мені повірити. Ординарець при адміністративно-господарчій частині! Ти в ролі перемивальниці посуду!

ПІП. А чому б не розглядати мій вибір як прагнення ухилитись од відповідальності?

ЛЕЙТЕНАНТ. У тебе є таке прагнення, Піп? Облиш, облиш! Може, інше... Може, ти хочеш щось довести собі самому. Так чому ж не сказати про це нам?

ПІП. Ваша тактика надто прямолінійна і через це вона образлива для мене. Я не повинен пояснювати вам мотивів своєї поведінки.

ПІДПОЛКОВНИК. Ти робитимеш те, що тобі наказують.

ЛЕЙТЕНАНТ. Йдеться не про те, повинен ти, чи ні, ніхто не примушує...

ПІП. Я не маю бажання...

ЛЕЙТЕНАНТ. Але ж ніхто не примушує тебе...

ПІП. Я сказав, я не маю бажання...

ЛЕЙТЕНАНТ. Та ніхто ж тебе не примушує...

ПІП. Повторюю, я не маю бажання давати вам будь-які пояснення.

Пауза.

ПІДПОЛКОВНИК. Капрал Хілл!

ХІЛЛ. Слухаю, сер.

ПІДПОЛКОВНИК. Солдати вашого рою — нікчеми. Рівень їхньої підготовки низький, і я не задоволений ними. Я не випущу жодного новобранця з табору, доки він не стане бездоганим солдатом — вам це відомо. Підтягніть їх, капрале Хілл, більше нарядів, капрале Хілл. Ваш рій — це збіговисько нікчем, нінащо не здатних нікчем.

ХІЛЛ. Так точно, сер. (Виходить з кімнати. З-за лаштунків чути його голос.) Слухай мою команду — шикуйсь! Ви всі нікчеми, всі до єдиного. Рівень вашої підготовки низький, і я вами незадоволений. Я не випущу жодного новобранця з цієї казарми, доки він не стане бездоганим солдатом, я вже казав вам це. Ви —

збіговисько нікчем, ось хто ви такі, жалюгідні нікчеми, і оскільки ви нінащо не здатні, я даю вам усім по наряду поза чергою. Рій — на місці — кроком — руш!

За сценою чути, як марширують новобранці.

ПІДПОЛКОВНИК. Продовжуйте, лейтенанте.

ЛЕЙТЕНАНТ. Гарзд. Томпсоне, я хочу поставити вам кілька запитань. І відповідайте мені без вивертів. Чи висловили ви бажання стати ординарцем при адміністративно-господарчій частині?

ПІП. Так, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Чи не спадало вам на думку, що, коли взяти до уваги ваше становище в суспільстві, вже самий цей факт певною мірою, так би мовити, викриває вас? Що цей вибір є досить-таки претензійним?

ПІП. Я припускаю можливість такої інтерпретації.

Піп і лейтенант.

ЛЕЙТЕНАНТ. Вам приємно бути запанібрата з людьми, які належать до іншого класу. Скажіть, чим це пояснити? Чи не тим, що ви переконали себе, ніби товариство цих людей вас стимулює, збагачує ваш досвід, ховає в собі якусь новизну? Може, вас просто розважає ця ваша екскурсія в трущоби, на дно суспільства?

ПІП. Не я, а хтось інший робить екскурсії на дно, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. На мою думку, ви відчуваєте себе винним в тому, що ви забезпечені

й добре виховані; і ви вважаєте своїм обов'язком у якийсь спосіб спокутувати цю провину.

ПІП. Чи не гадаєте ви, сер, що в наш час це не може бути причиною для мучеництва?

ЛЕЙТЕНАНТ. Можливо, Томпсоне, можливо. Але вам все ж приємно перебувати в товаристві тих людей?

ПІП. Мені приємно перебувати в товаристві більшості людей, з якими мені доводиться зустрічатись.

ЛЕЙТЕНАНТ. Але — не в нашому товаристві?

ПІП. Мусить же бути якась межа, сер.

ЛЕЙТЕНАНТ. Це дуже образлива відповідь, Томпсоне,— я б сказав, майже істерична відповідь,— у ній бринить відчай. Але ж дивіться: ніхто з нас не стає в позу, не ображається, ніхто не збирається вас карати чи бити. Власне, ми навіть не звернули уваги на ваші слова. Ми вислухуємо вас, ми дозволяємо іншим людям слухати вас і — не ображаємося. Більш того, ми аплодуємо вам, хвалимо вас за вашу сміливість та ідеалізм, але — нас вони не обходять. Ми слухаємо, але не чуємо, ми ставимося до вас приязно, але не чіпаємо вас, ми аплодуємо, але не діємо. Терпіти людину — означає ігнорувати її, Томпсоне... Адже ж, насправді, ви не хочете бути ординарцем при адміністративно-господарчій частині, чи ж не так, Томпсоне?

ПІП. Те, що я написав, залишається в силі.

ЛЕЙТЕНАНТ. З вас ніхто не робитиме дурного, бундючного офіцера, стовпа імперії — ні, в таких ніхто більше не вірить. Ви будете розумним, витонченим, і ви навчитесь, як треба поводитися з усіма Піпами Томпсонами, які прийдуть слідом за вами. Я навіть гадаю, що це даватиме вам естетичну втіху.

ПІП. Можете рекомендувати мене куди завгодно, але те, що я написав, залишається в силі.

ЛЕЙТЕНАНТ. Так, ми будемо рекомендувати вас на курси підготовки офіцерів.

Офіцери виходять. На сцені виникає плац.

Сцена 5

Плац. Висить опудало, набите тирсою. Рій навчається штикового бою.

ХІЛЛ. Навіть офіцери проходять це. Всі, всі без винятку мусять уміти простромити людину штиком. Можливо, вам і не трапиться нагоди скористатись з цієї клятої штуківини, але жодного новобранця не ви-

пустять звідси, доки він не навчиться орудувати штиком. Оця штука — річ жахлива. Огидна зброя, і вбивати нею людину — гидко. Але справа стоїть так: або він тебе, або ти його. Огидний вибір, однак його треба зробити. Якось у нас служив один хлопець, його звали Гамлет — він ніяк не міг наважитись на це. І його простромили! Я не хочу, щоб вас спіткала його доля. Ото ж бо. Значить, візьміться за приклад і трохи опустіть дуло — отак. Нахиліться вперед, пригніться й надайте своєму обличчю найжахливішого, кровожерливого виразу. Потім, коли я скомандую «В атаку, вперед!», кидайтеся чимдуж до отого опудала, зупиняйтесь, робіть випад, коліть і повертайте в ньому ніж з усією ненавистю, на яку ви тільки здатні. І останнє — крик. Кричіть при цьому так, щоб аж легені тріскали, бо це допомагає. Крик солдатів нагонить жах на ворога, а їм самим надає сміливості. Крик допомагає. В дві шеренги — шикуйсь! Перша шеренга гвинтівки — на руку! По одному — з криком — вперед — коли!

Хілл спочатку демонструє все сам. Один по одному хлопці кидаються на опудало, аж доки черга не доходить до Піпа. Він не рухається з місця.

Я скомандував вперед, Томпсоне, це тобі! Ти що — глухий? Я скомандував тобі — з криком вперед! Ти що — відмовляєшся виконати наказ? Рядовий Томпсоне, я дав вам наказ почати штиковий бій! Ах ти ж, смердючий, нахабний, довговолосий, пихатий кусок аристократа! Я тебе в баранячий ріг зігну, я віддам тебе під суд! Ти в мене гнитимеш по всіх військових тюрмах! О, дякуй богові, що зараз не війна, хлопче, ух, з якою насолодою я б тебе розстріляв! Ти все ще відмовляєшся? Гаразд, ану ви, там, станьте в шеренгу позад цього типа; ви всі будете потім моїми свідками. Рядовий Томпсоне, зараз я дам вам наказ згідно з розділом десятим, параграфом п'ятим статуту її королівської величності. Я мушу попередити вас, що невиконання цього наказу потягне за собою відповідальність, передбачену в розділі десятому, параграфі шістнадцятому згаданого статуту. Отже, коли я накажу «в атаку, вперед», ви повинні взяти гвинтівку напереваги, кинутися вперед і проколоти опудало. Ви зрозуміли, як треба виконувати команду?

Піп. Так, капрале.

ХІЛЛ. Гаразд. Зараз я дам цю команду. Обміркуйте все як слід, — це тільки вправа, отже, ніякої шкоди вона вам завдати не може. Моя вам порада: десять секунд — і всій справі кінець. Отже: в атаку — вперед!

Мовчання. Піп не рухається з місця.

Рій — на пле-ЧЕ! Рядовий Томпсоне, я пред'являю вам обвинувачення у відмові

виконати наказ, даний вашим командиром, капралом військово-повітряних сил її королівської величності. Ну, а тепер допоможи тобі бог, хлопче.

Всі йдуть зі сцени, за винятком Томпсона.

Сцена 6

Заходить Ендрю.

ЕНДРЮ. Ідіот.

Піп. Це ти?

ЕНДРЮ. Кого ти хочеш здивувати?

Піп. Це ти, Ендрю?

ЕНДРЮ. Так, я, Ендрю! Я питаю тебе — хто, по-твоєму, буде вражений? Не я. Хлопці? І не вони. Мене ти не здивував і їх також.

Піп. Невже ти справді вважаєш, що моя мета — давати публічні спектаклі, Енді? Ні, ні, я бачу — ти цього не вважаєш. Ну, йди собі геть. Дай мені спокій. Мені вистачає і власних проблем.

ЕНДРЮ. Ніхто не просить тебе робити якісь жести від нашого імені.

Піп. Іди, іди собі.

ЕНДРЮ. Не роби героїчних жестів і тим більше не сподівайся, що тобі потім дякуватимуть за них.

Піп. Дай мені спокій, Енді — у мене й так є над чим сушити голову.

ЕНДРЮ. Не знаю чому, але твоє мучеництво для мене просто нестерпне; твій страдницький вигляд страшенно мене дратує.

Піп. Я не страждаю.

ЕНДРЮ. Не знаю чому, але твоя праведна поведінка мені огидна.

Піп. Я не мученик.

ЕНДРЮ. І потім ще твоє самовпевнене зухвальство — терпіти не можу твого самовпевненого зухвальства. Звідки ти знаєш, що ти правий! Як ти можеш весь час поводитися так, ніби тобі точно відомо, що правильно, а що — неправильно?

Піп. Не будь падлюкою, чуєш?

ЕНДРЮ. Я хочу допомогти тобі, ідіот. Хлопцям буде неадекватний кожен твій героїчний жест.

Піп. Енді, ти добрий, доброзичливий, розумний. І я помру через отаких, як ти, добрих, доброзичливих, розумних людей, що не прийняли жодного самостійного рішення в своєму житті. Забирайся геть від мене, чуєш! Якщо тобі ніщо не вдається в житті, якщо в тебе нічого не виходить — що ж, пам'ятай про це й сиди собі тихо і ніхто тоді про це не дізнається, але в мої справи не лізь. Хай вони це роблять, хай вони

мене мучать; твоя допомога їм не потрібна. А тепер забирайтеся звідси під три чорти — вони б не хотіли, щоб ти бачив їхні методи.

Сцена 7

ЛЕЙТЕНАНТ. Ми не надаємо цьому значення, Томпсоне. І що б ти не робив, наше ставлення до тебе не зміниться. Ми слухаємо, але не чуємо, ми ставимося до тебе приязно, але не чіпаємо тебе, ми аплодуємо, але не діємо. Терпіти людину означає ігнорувати її, Томпсоне. Ти сподівався заслужити похвалу хлопців? Завоювати їхню відданість? Твої друзі — недоумки, Томпсоне, недоумки. Варто нам лише слово сказати, як вони зречуться тебе. Може, ти хочеш, щоб тебе судив військовий трибунал? Не вийде — це надто дорого коштує, хлопче. Наряди, стягнення? Це для черні. Тебе чекає лише одне — ми зробимо з тебе офіцера, як обіцяли. Знаєш, я також вивчав політику, отже дозволь нагадати тобі про тактику, якою користувалися найдосвідченіші революціонери. Ця тактика полягає в тому, щоб проникнути у ворожий табір і там, зсередини, підняти повстання. Ти не зможеш боротися з нами інакше. Схаменися, хлопче, ми принаймні хоч розуміємо довгі речення.

ПІП. Вам давно слід було б усвідомити: ваш цинізм не справляє на мене ніякого враження.

ЛЕЙТЕНАНТ. Це не цинізм, а відвертість. І в даному випадку відвертість, я б сказав, просто надзвичайна. Між іншим, такі визнання робляться дуже рідко, бо вони зайві, нікому не потрібні, і хто-хто, а ти мусив би це знати.

ПІП. Я НЕ ХОЧУ БУТИ ОФІЦЕРОМ!

ЛЕЙТЕНАНТ. Ого! В голосі вже бринить гнів! Про що ж це свідчить, Томпсоне? Ми знаємо, про що — і ти, і я, правда ж? Принижено твоїх друзів? Ні, не це, спорідненість людських душ тут ні при чому. Почуття провини? Сором, викликаний тим, що ближній твій страждає? Але і цього ти не відчуваєш. Не те. Може, комплекс неповноцінності, надмірна скромність? Боже, подумати навіть смішно! В цьому тебе аж ніяк не можна звинуватити, правда ж, Томпсоне? Адже ти не будеш твердити, що керуєшся виключно прагненням ділитись своїми знаннями з друзями? Ні, скромність відпадає. Що ж в такому разі? Що залишається після того, як ми відкинули всі попередні можливі причини? Сказати? Сказати тобі — одверто і між нами? Потяг до влади! Влада — чи ж не так? Серед твоїх родичів було надто багато могутніх, владних людей, кон-

куренція була надто великою, але тут, серед людей дрібнішого калібру — тут, серед черні, серед добродушної черні, ти міг би бути королем. КОРОЛЕМ. Могутнім і всевладним, га? Ну? Хіба не так? Тоді заперечуй, заперечуй! Але ж ми розуміємо це, розуміємо чудово, і ти, і я, Томпсоне.

ПІП. О боже...

ЛЕЙТЕНАНТ. Боже? Боже? Чому ти звертаєшся до бога? Може, ти вважаєш себе його сином? Це ще краще. Ти викриваєш себе ще більше, Томпсоне. Виходить ти ще й плекаєш ілюзії щодо своєї особи. Отже, і це нам стало відомо, і про це ми щойно дізналися, тепер нам ясно, як далеко сягає твоя фантазія, а коли вже ми дізналися про це, то можеш вважати себе покладеним на лопатки. Тебе переможено й розбито, Томпсоне. Жодна людина не може вистояти після того, як були розкриті мотиви її поведінки, жодна людина. Месія для нас! Капрале Хілл! (Виходить.)

ХІЛЛ (за сценою). Слухаю, сер.

Сцена 8

Заходить Хілл.

ХІЛЛ. Я дістав інструкцію повторити наказ, Томпсоне. Начальство вирішило надати тобі ще один шанс. Не знаю, чому саме, але вони, певне, знають, що роблять. Коли я дам команду «В атаку — вперед!», ти мусиш нахилитися, кинутись вперед, встроми-ти штик у опудало й повернути штик у нього. Наказ зрозумілий?

ПІП. Так, капрале.

ХІЛЛ. Значить, кинутись вперед, встроми-ти штик і повернути його. Гаразд. В атаку — ВПЕРЕД!

З хвилину — досить довго — Піп стоїть непорушно, потім з жахливим криком кидається до опудала й тричі вганяє в нього штик; при цьому тричі кричить.

Сцена 9

Казарма. Чарльз і Піп.

ЧЕС. Що вони там торочать тобі, Піп? Чого їм від тебе треба, чого вони тягають тебе? Боже, поглянь на своє обличчя, вони били тебе, чи що? Вони примусили тебе колоти опудало? Примусили, так? Я бачу це по твоєму обличчю. Ти плачеш — ти плачеш? Хочеш закурити? Ось — візьми сигарету. Всі хлопці пішли до їдальні, зустрі-

чати Новий рік — пішли пиячити. Кляті дурні — вони тільки те й роблять, що пиячать. А я вирішив не пити більше. Край. Так чого ж їм треба було від тебе, скажи. Знаєш, чому я не пішов до їдальні?.. Я... я чекав тебе. Я подумав, що тут щось не те, якщо вони викликають тебе ввечері, і вирішив підждати. Чуєш, Піп? Я кажу, що чекав тебе. Я хочу сказати тобі щось, попросити, щоб ти зробив мені одну послугу; я вже кілька днів збираюся попросити тебе. Розумієш, ти ж знаєш, правда ж, який я... який я хлопець... Адже я... адже я не дурень, не йолоп, не якийсь там безголовий недоумок, і от я подумав... подумав, чи не зміг би ти навчити мене... чого-небудь, га? Ну, не так щоб просто чого-небудь, а чогось вартого, справжнього.

ПІП. Попроси когось іншого... і — книжки, читай книжки.

ЧЕС. Ні, тільки не книжки! Я не можу читати книжок, я хочу слухати тебе. Може, нас призначать в одне місце, тоді ти міг би щовечора, чи через день, чи раз на тиждень розповідати мені що-небудь, ну, хоча б півгодини. Пам'ятаєш, як ти тоді розповідав про своїх предків, про всі ті винаходи та інші речі? Це так здорово було — я міг би слухати такі історії цілу ніч. Тільки я хотів би, щоб мені ти розповідав про інше, я хочу знати все про... я навіть не знаю, як це назвати — ну, знаєш, ти знаєш це слово — про різні підприємства, й сировину, й про людей, що працюють і продають різні речі — ти ж знаєш, це якось називається, є таке слово...

ПІП. Економіка.

ЧЕС. Точно — енокоміка.

ПІП. Економіка, а не енокоміка.

ЧЕС. Е-мон-оміка

ПІП. Ні, е...

ЧЕС. Е...

ПІП. кон...

ЧЕС. кон...

ПІП. ом...

ЧЕС. ом...

ПІП. іка.

ЧЕС. іка.

ПІП. Економіка.

ЧЕС. Економіка. Ну, так скажи, ти міг би розповідати мені про неї? Я б слухав, а ти креслив би схеми й діаграми; я в школі непогано вчився... любив математику.

ПІП. Попроси когось іншого, Чарльзе, я не зможу — хай хто-небудь інший.

ЧЕС. Але я хочу бути з тобою — хочу. Ах, з тобою не можна мати справи, ти боягуз. Ти водиш людей за ніс, ти заводиш людей кудись, а потім тікаєш. Я міг би... рости з тобою, невже ти не розумієш цього? Ми могли б робити з тобою такі речі... Людині треба бути з кимсь, у людини мусить бути хтось такий, кому б можна було довіряти,

кожен знаходить собі друга, і я знайшов тебе... Я ніколи раніше нікого не просив, боже, ніколи...

ПІП. Попроси кого-небудь іншого.

ЧЕС. Кого-небудь іншого! Кого-небудь іншого. Тільки не мене, кого-небудь іншого, ех, ти, нікчема, паршивий словоблуде. Твої трикляті пихаті предки весь час тримали нас у неуцтві, в темряві, а тепер приходиш ти і починаєш красномовно умовляти нас: захищайте себе! захищайте себе! Ех ти ж, хитра, нікчемна покидь. Де твоя совість? «Попроси кого-небудь іншого»... Таколи говорити правду, ти просто боїшся — боїшся, ну, правда ж? Намагаєшся бути з нами запанібрата, а насправді залишаєшся переляканим школярем. Лейтенант мав рацію, для тебе це екскурсія — екскурсія на дно. Ти триклятий екскурсант...

ПІП. Лейтенант казав також: «Ми будемо слухати тебе, але не будемо чути, ми будемо ставитись до тебе приязно, але не чіпатимем, ми будемо терпіти й ігнорувати тебе».

ЧЕС. Ну, і що він мав на увазі?

ПІП. Ми робитимемо все, що б їм не заманулося, бо вони знають, як треба посміхатися до нас.

ЧЕС. Ти хочеш сказати, що Я робитиму все, що їм заманеться, а не ти, хлопча. Адже ти один з них — ти просто граєш з ними в якусь гру, а з нас, темних дурнів, клоччя летить... Тепер я все зрозумів. (Тривала пауза.) Я робитиму те, що ТОБІ заманеться, Піп.

ПІП. Хочеш поміняти хазяїв? Ти дурень, Чарльзе, ти один з тих дурнів, на яких наживалися мої предки, ти дурень, дурень...

Його голос поступово завмирає, в той час як дедалі голосніше грюкають солдатські черевики і каптали повторюють лайку, якою вони обсіпали Смішка.

Сцена 10

Шосе. Смішко втік з табору. Він змучений, знесилений, охоплений розпачем. Чути вигуки, що нарастають крещендо: «Ти дурень, Чарльзе»; вони переходять у «Ти нікчема, Смішку», «Ти безголовий», «Ти нінащо не здатний, хлопча» і т. д.

СМІШКО. Дайте мені спокій! Будьте прокляті ви всі з вашими нашивками — дайте мені спокій. Вони божевільні, божевільні, вони буйні божевільні — ось хто. ДОСИТЬ ГОДІ! Цькуйте когось іншого, зганяйте ненависть свою на когось іншому, чому ви причепилися до мене, ідіоти, прокляті гори, горили ви прокляті, ось ви хто, будьте ви прокляті всі з вашими нашивками! Аххх, вони б залюбки замордували мене, якби

могли. Вони гадають, що ми їхня власність, гадають, що якщо на тобі синя уніформа, то їм дано право знущатися з тебе, принижувати, втоптувати в грязь. ВИ, ПРОКЛЯТІ ГОРИЛИ, МЕНЕ ВАМ НЕ ВДАСТЬСЯ ПРИНИЗИТИ! Ой, ноги болять — я повертаюся додому. Мене хто-небудь підвезе, я втечу, втечу додому. Я поїду у Францію, тільки ви мене й бачили. Я ВТЕЧУ ВІД ВАС, ПРОКЛЯТІ ГОРИЛИ! Вони гадають, що ти їхня власність — ой, спина болить. Мені начхати на все, що б ви там не казали, плював я на ваші прокляті накази, на ваші нашивки, на ваші наряди, на ваші війни. Вдавіться ви своїми нарядами, вдавіться, хай би ви всі повиздыхали — ох, оххх. Гляньте, яке небо, гляньте на місяць, боже, гляньте на цей місяць, як холодно, який мороз. Я почекаю. Мене підбере, підвезе який-небудь водій, почекаю пару хвилин, тут уже тихо, тут їхніх голосів не чути. Я постою, почекаю, подивлюся на місяць. Ну, з чого ви зроблені, скажіть мені? З чого ви зроблені, як можете ви весь час, весь час збиткуватися над людьми? Що вас заїдає? Що змушує вас кричати? Ви ж зроблені з плоті й крові, як усі ми, що ж вас заїдає? Ви, нещасні, жалюгідні виродки, де ваші матері? Де вас породили? Не знаю, що вас заїдає, ви репетуєте, мов недорізані курки... Не знаю... Цей прекрасний місяць такий холодний, я більше не можу стояти тут. Я замерзну до смерті. От було б здорово, от коли б вони пошилися в дурні. Тихо!.. Мотоцикл, це ж мотоцикл іде, мотоцикл. (Починає махати рукою.) Мені треба в Лондон, Лондон, Лондон, ЛОНДОН!

Гуркіт наростає й завмирає.

Ти, дурню, падлюко, підвези мене, невже ти не бачиш, мені треба під'їхати, солдатіві треба під'їхати додому. Додому, ти, виродку, підвези мене додо-ооо-о-му! (Тривала пауза.) Тепер вони впіймають мене, тепер мене знайдуть, далі йти нема чого... Смішку, хлопчику мій, тепер вони вже точно знайдуть тебе, напевно, вони вже почали шукати тебе в таборі, а очі у них, мов у шулік — боже! Кому це потрібно... «Зітри свою безглузду посмішку, рядовий». — «Це не посмішка, капрале, слово честі, це від народження, капрале, я такий народився. Слово честі, капрале, це не посмішка...»

Повертається і йде назад, у табір.

Сцена 11

Казарма. Чарльз і Піп у тих самих позах, в яких ми залишили їх. Заходить Смішко.

СМІШКО. Ці виродки не вірять, що я такий народився. Погляньте на мене, гляньте!

Зовсім знеможений Смішко благально дивиться на Піпа. Піп підходить до нього й бережно підхоплює. Якусь мить вони погойдуються удвох.

СМІШКО. Помийте мені ноги.

Смішко обм'якає. Піп опускає його на підлогу. Він хоче зняти з ніг Смішка черевики.

ЧЕС. Облиш, я сам зроблю це. (Він не знає, з чого почати. Оглядає Смішка. Потім піднімає його й кладе на койку, дивиться на нього; думає; знімає з нього черевики й шкарпетки.) У нього ноги закритавлені!

Бере рушник і змочує його водою з чайника; мие ноги Смішка; той стогне, непритомний; годинник б'є дванадцять; чути голоси хлопців — вони співають новорічну пісню. Чути голос капрала Хілла.

Смішко і капрал Хілл.

ХІЛЛ (за сценою, голосно). Завтра у вас буде парад з оркестром — гвинтівка на плечі, гудзики надраєні, черевики блищать — просто краса! Тільки глядіть мені, щоб виступали, як один, чуєте? Марширувати під оркестр, це ж чудово; тільки тебе, Смішку, тебе не буде там, тобі ще доведеться трохи посидіти в казармі, друже.

З НОВИМ РОКОМ!

Тиша. Один по одному хлопці повертаються до казарми із солдатської їдальні. Рухи їхні дикі, п'яні. Все відбувається беззвучно — немов на екрані телевізора з вимкнутим звуком, аж поки вони не помічають Смішка.

САЧОК. Подивіться на його ноги! Ах, тварюки ж вони прокляті, подивіться на його ноги.

ЕНДРЮ. Що він зробив?

ЧЕС. Хотів утекти.

ЕНДРЮ. І не зумів?

ЧЕС. Пройшов кілька миль, а потім повернувся.

КАННІБАЛ. Вони на нього зуб мають...

А коли вони мають на людину зуб — кажи пропало.

ДЗИГА. Ви чули — його залишають тут на повторний курс. Принаймні, на два тижні.

ДІКІ. Ех, коли б я міг поквитатися з ними... Здирати б їх в цивільному десь у мене на вулиці, я б їм показав... Кісток би не зібрали.

ВІЛЬФ. А-а, нічого б ти не зробив, хлопче — це ти тільки зараз так кажеш, а зустрів би їх на вулиці — нічого б не зробив. І знаєш чому? Тому що і там ти був би такий же безпорадний, як тут. Далі слів діло не пішло б. А там хіба ти не кажеш: «Ось попався б мені хазяїн, попався б хоч на годину в уніформі, я б показав йому, як знущатися з людей». Оце й усе, що ти кажеш — і в цивільному житті, і в армії — і там, і тут однаково, отже нічого язиком плескати!

ДЗИГА. Треба роздягти Смішка.

КАННІБАЛ. Я роздягну.

ЧЕС. Я сам, не займай!

КАННІБАЛ. Гаразд, гаразд. Чого ти кидаєшся на мене, що тебе вкусило? Та мені власні штани лінки знімати, а тут іще чужі. Дуже воно мені потрібно — бррр. Глянь-те-но на нього, лежить, наче мрець. І ноги у нього холодні.

САЧОК. Він зараз немовби дитина. Наче мила дитина, що спить. Чи спостерігали ви коли-небудь, як дитина спить? У неї завжди такий вигляд, ніби вона чекає, що зараз щось трапиться; дорослий спить так, наче ховається від когось, а дитина немовби довіряє тобі, довіряє всім. Ох, і намучився ж він, либонь, га?

ЧЕС. Та замовкніть ви всі, ради бога, — завели таке, наче він помер, чи що. Ану, допоможіть покласти його на койку.

Хлопці скупчуються над Смішком, обережно знімають з нього куртку й штани. Роблять вони це ніжно, любовно, немов виконуючи якийсь ритуал. Сачок зачісує Смішкові волосся, Чарльз обережно витирає йому обличчя змоченим рушником. Потім вони накривають його ковдрою й стоять, дивлячись на нього. Ніхто не помічає, що на них дивиться лейтенант.

ЛЕЙТЕНАНТ. Прекрасно. Ніжно й прекрасно. Але, на жаль, джентльмени, цього хлопця доведеться забрати до караульного приміщення.

Заходить Хілл.

ХІЛЛ. Рій — струнко!

Хлопці поволі виструнчуються, за винятком Чарльза, який, після паузи, підходить до своєї койки й сідає на неї. Один по одному всі інші, за винятком Піпа, також сідають на койки, демонстративно відмовляючись виконувати наказ.

ЛЕЙТЕНАНТ. Капрале, відведіть цього сол-

дата, що посміхається, до караульного приміщення.

ЧЕС. НЕ ЧІПАЙТЕ ЙОГО!

ЛЕЙТЕНАНТ. І цього заберіть туди ж.

ДЗИГА. Ти ж не зробиш цього, капрале Хілл, правда ж, не зробиш?

ЛЕЙТЕНАНТ. І цього візьміть, арештуйте їх усіх і — до караульного приміщення!

ПІП. Ви не доторкнетесь до жодного з них, капрале Хілл, до жодного.

ЛЕЙТЕНАНТ. Ви чуєте, капрале, весь цей барак заарештовано!

ПІП. Я пропоную, сер, не чіпати нікого з них.

Піп і лейтенант обмінюються посмішками — вони зрозуміли один одного, і Піп починає переодягатись в офіцерський мундир.

Ні, ми не будемо наполягати на арешті, Чарльзе, бо ви діяли правильно. Із Смішком повелися погано, і ви правильно зробили, ставши на його захист. Це похвальна якість, Чарльзе, це називається відданістю товаришеві. І ти, Чарльзе, і всі ви, заслуговуєте на заохочення у наказі; ви сміливо діяли, захищаючи товариша. Дуже часто нам бракує цієї якості, ви згодні, сер? Це хороші солдати, іноді ми судимо їх надто поспішно — ви згодні, сер, — надто поспішно? Адже ці люди — сіль землі, саме з таких, як вони, складається народ нашої країни. Не бійся, Чарльзе, і ти не бійся, Дзиго, і ти, Ендрю, — не бійтеся, ніхто, ніхто не заподіє вам лиха — ви діяли добре. Ви подобаєтеся нам, ми пишаємося вами, дуже задоволені вами — ви згодні, правда ж, сер? Такі солдати нам потрібні, і саме таких солдатів ми повинні тримати. Ми не жорстокі люди, Чарльзе, не думай про нас погано, не вір історіям, які ти читаєш, байкам, які тобі розповідають. Ми хороші, чесні й такі ж працьовиті, як і ви самі, і ми розуміємо людей; передусім, ми чудово розуміємо людей, правда, сер? Це, власне, найяскравіше і характеризує нас.

Лейтенант подає Піпу список. Піп читає.

ПІП. Номер 239, Каннібал.

Каннібал підводиться, виструнчується.

— призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Гуль.

Каннібал стає «вільно». Те ж саме повторюють інші.

Номер 252, Уінгейт — призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Оксфорд.

Номер 247, Сіфорд — призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Кіпр.

Номер 284, Макклюр — призначається писарем, місце призначення — Мальта.

Номер 277, Коуен — призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Холтон.

Номер 272, Річардсон — призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Аден.

Номер 266, Сміт — призначається ординарцем при адміністративно-господарчій частині, місце призначення — Лінкольн.

Номер 279, Вашингтон — залишається в таборі на повторний тритижневий курс загальновійськової підготовки.

Номер 212 — постанова про подальше використання буде винесена окремо.

Рій — струн-КО!

Раптом лунають звуки військового оркестру, що грає церемоніальний марш військово-повітряних сил.

Сцена 12

Церемоніальний марш. Плац. Останній парад новобранців, що закінчили загальнопідготовчий курс. Солдати підходять строем. На сцені з'являється флагшток. Новобранці зупиняються.

ХІЛЛ. Рій — струн-ко! На пле-че! Ліве плече вперед, кроком руш! Вище голови, вище, вище, вище голови, дивіться весело, хлопчики. Лівою-правою, лівою-правою, лівою-правою, лівою. Твердо тримайте гвинтівочки, міцно стискайте приклад, штики на одному рівні, і всі разом — разом, разом. Грюкайте черевиками, грюк, грюк, ви солдати королеви, її улюбленці. ГРЮК! ГРЮК! ГРЮК! Хай же королева пишається вами. От чудово, от чудово, поезія, та й годі.

Сьогодні нікого не розстрілюватимуть, хлопчики, забудьте про піт, забудьте про холод, всі разом, всі, як один. Мені треба, щоб у вас був гарний вигляд, щоб ви рухались, як одна істота, як корабель, як корабель, що лине по хвилях. Отак-о! Отак-о! Парад, струнко, наліво рівняйсь!

Солдати марширують стройовим кроком, салютуючи глядачам, повертаються і завмирають перед підполковником. Підполковник стоїть на трибуні, в оточенні офіцерів.

ПІДПОЛКОВНИК (з широкою, доброзичливою посмішкою, призначеною для всіх солдатів). Я вами задоволений. Добре, дуже добре, солдати. Ваш випуск один з найкращих у цьому таборі. Хвацькі, пильні, справні. Вас чекають два роки служби у військово-повітряних силах її королівської величності, і я певен, що ви служитимете добре; з вас вийшли хороші солдати, як ми і сподівалися, ніщо інше нас би не задовольнило, ви виправдали наші сподівання. Хай допоможе вам бог.

Дзига стає струнко. Кладе гвинтівку на землю. Підходить до флагштока й береться за шнур.

ХІЛЛ. Парад, кру-гом!

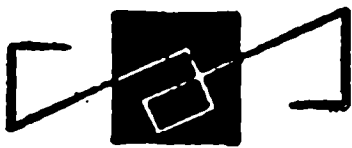
Тепер солдати знову стоять обличчям до глядачів.

МАЙОР. Парад, на прапор, на караул!

Дзига дуже, дуже повільно піднімає прапор військово-повітряних сил. Флагшток мусить бути досить високий. Оркестр грає «Боже, борони королеву».

Завіса повільно опускається.

З англійської переклав
М. ПІНЧЕВСЬКИЙ

Це фото зроблено на острові Асунсьон, у центральній частині Атлантичного океану. Можна собі уявити, як важко пілотувати літак, особливо під час зльоту та посадки.

таків в середньому два рази на тиждень рапортували про випадки зіткнення з птахами. Такі ж неприємності мали і європейські пілоти.

Зіткнення літака з птахом відбувається з надзвичайною силою. Під час другої світової війни в Північній Африці один з союзних винищувачів натрапив на зграю малих пташок; одна з них опинилася в кабіні льотчика, пробивши захисне скло завтовшки 38 мм. Інший літак, який летів з швидкістю 650 км на годину, зустрівся у повітрі з дикою качкою. Після посадки механіки виявили в крилі отвір завбільшки з качину голівку. Коли розрізали обшивку, то знайшли там розплющену качку. Експерти підраховували, що птах вдарився об крило літака з силою 5 тонн, (330 кг на квадратний сантиметр поверхні).

Великі птахи часто нападають на повітряні кораблі, що пролітають під ними. З цього приводу ще 1934 року в Англії було видано наказ, який вимагав від пілотів авіаліній Середнього Сходу обминати помічених орлів і не пролітати під ними. Цей наказ не був безпідставним, про що свідчить рапорт пілота літака типу «Пайонір», який в грудні 1960 року, пролітаючи над джунглями Малайського архіпелагу, зустрівся з морським орлом. Орел, нападаючи на літак згори, пробив

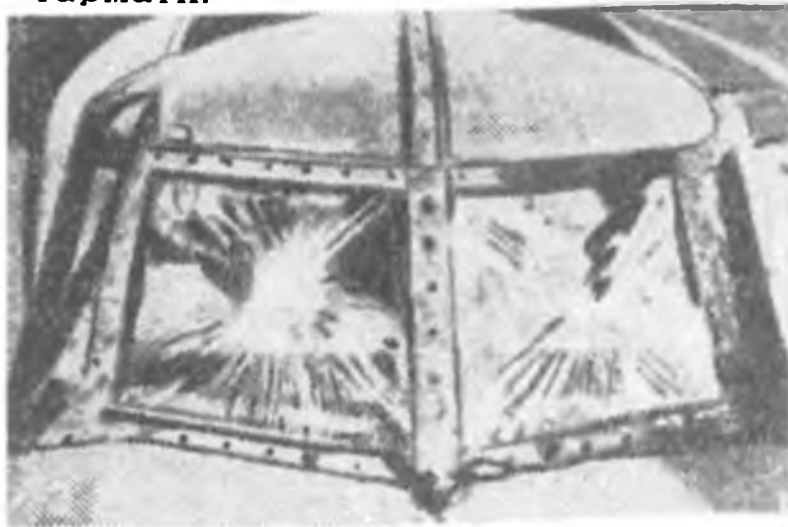
ПТАХИ ПРОТИ ЛІТАКІВ

В авіаційній катастрофі, що сталася на початку цього року в Меріленді (США), загинуло 17 чоловік. Винуватцем нещасного випадку був лебідь, який випадково заплутався в рульовому механізмі. Найбільша ж трагедія сталася три роки тому у Бостоні при зіткненні реактивного літака із зграєю птахів, коли загинуло 62 чоловіка.

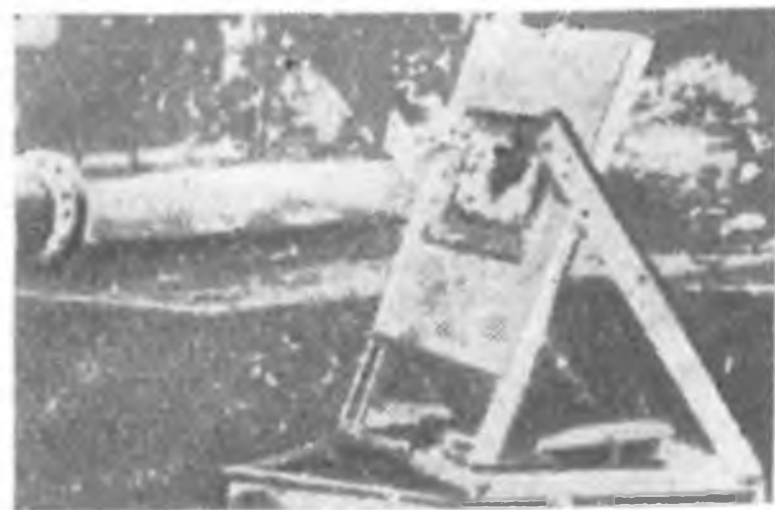

Дивні випадки! Але вони зовсім не поодинокі. Ще 1910 року в Каліфорнії впав на землю літак з пошкодженим чайкою рулем. З того часу хроніка реєструє дедалі більше таких випадків. Особливо з часу створення реактивних літаків катастрофи, спричинені птахами, набрали розмірів справжнього лиха. У 1944 році пілоти американських пасажирських лі-

Ці дві шибки розбиті тілами галки та голуба. Їх вистрелили з гармати.

На цьому фото видно мішень для перевірки сили зіткнення птаха з літаком. Зліва — частина ствола гармати, що стріляє стисненим повітрям. За снаряди правлять тіла птахів.

захисне скло і мертвий впав на коліна пілотові. Варто також згадати, що ще під час першої світової війни французи мали намір використати агресивність хижих птахів у боротьбі проти ворожих літаків. Вони видресировували шість орлів, привчили їх до гуркоту моторів і тріскотні кулеметів. Але війна скінчилася, і дресирувальники не встигли здійснити свого задуму.

Зіткнення літаків з поодинокими птахами — рідкісні випадки. Найбільшої небезпеки зазнають пілоти під час великих осінніх і весняних перельотів птахів, а також під час польотів над морськими просторами, де великими зграями збираються чайки і альбатроси. Тому заходи авіаційних компаній, спрямовані на максимальну охорону літаків від птахів, розвиваються у двох напрямках: інженерам доручено сконструювати надміцні захисні шибки в кабінах; одночасно повітряні траси, що проходять над морем, звільняються різними засобами від чайок та альбатросів.

Нерозв'язаною залишається проблема безпеки швидкісних літаків. Не пощастило також запобігти випадкам, коли двигунами реактивних літаків засмоктуються зграї малих пташок. Усунути птахів з льотних трас досить важко. В Англії, наприклад, в грудні 1958 року навіть довелося припинити на деякий час рух на авіаційних лініях, бо протягом одного дня було нараховано понад 80 зіткнень літаків з чайками.

На островах Мідуей (у Тихому океані) живе майже мільйон чайок. Статистикою підраховано, що в 1957—1958 рр. на кожні 100 зльотів та посадок транспортних літаків американського військово-морського флоту припадало 17 зіткнень з альбатросами і чайками. В листопаді, тобто в період висиджування пташенят, 40 процентів машин зазнають пошкоджень від зустрічі з птахами. Люди намагалися виселити птахів, стріляючи в них з гармат димовими та освітлювальними снарядами, лякаючи їх кулеметами, спалюючи цілі гори гумових шин, але всі ці заходи не мали помітних наслідків. Лише тоді, коли аеродроми перебудували в такий спосіб, що над ними обмежувалося виникнення повітряних потоків, які допомагають птахам ширяти у повітрі, кількість катастроф зменшилася на 70 процентів.

В усякому разі проблема повітряних катастроф, які викликаються птахами, ще не розв'язана. Пілоти нетерпляче чекають радикальних захисних засобів від цього лиха.

50 КАРТИН, НАПИСАНИХ ЗА ГРАТАМИ

Хіросава на суді.

Людина з пов'язкою санітарного інспектора на руці увійшла до філії банку Теїкоку в Токіо.

— Я маю терміново зробити всім службовцям уколи проти дизентерії.

Дванадцять працівників філії слухняно вишикувалися перед інспектором.

За хвилину на підлозі лежало 12 трупів (жертви ціаністого калію), а вбивця спокійно випорожнив касу, в якій знайшов зaledве 185 доларів, і вийшов.

Лише через 8 місяців поліції вдалося заарештувати людину, яку підозрювали у вбивстві. Нею виявився 57-річний художник Хіросава. Спочатку він признався у злочині, але потім почав заперечувати свої попередні визнання, твердячи, що до них його примусила поліція.

З сорока свідків, що бачили лжеінспектора, лише двоє пізнали Хіросаву. Родина художника засвідчила, що він в той час був вдома і грав у карти. Але вбивця загубив у банку якусь записку, і графологи встановили, що вона написана почерком Хіросави.

Хіросава був засуджений до смертної кари, і хоч злочин відбувся 15 років тому, вирок й досі не виконаний. Велика група відомих японських художників, переконаних у невинності свого колеги, заявила протест проти судового вироку. Уряд запропонував переглянути справу, та чиновники японської юстиції сподіваються на природну смерть 72-річного Хіросави.

Нещодавно його перевели до тюрми з дуже поганими умовами утримання. Напевне, власті вирішили у такий спосіб прискорити розв'язку.

В той же час в Токіо відкрилася виставка картин Хіросави. З 480 виставлених творів 50 написані художником за ґратами. Виставка користується великим успіхом. Що ж до Хіросави, то він продовжує чекати виконання смертного вироку.

КАЛЕНДАР КОЛО ВСЕСВІТУ

ЮВІЛЕЙ ВІНАХІДНИКА. Італієць Етторе Фендерль відсвяткував нещодавно 101 річницю з дня свого народження. З цього приводу він одержав багато поздоровлень. Колись, ще маленьким хлопчиком, Фендерль під час якогось

карнавалу розважався тим, що розривав на маленькі шматочки кольоровий папір і кидав з вікна на вулицю. Тепер його вважають винахідником конфетті.

СТРАЙК У КОРОЛІВСЬКОМУ ПАЛАЦІ. Сенсація! У Букінгемському палаці вперше в історії англійської монархії застрайкували всі 250 лакеїв і покоївок. Застрайкували також і королівські шофери. Профспілка королівських служителів вимагає підвищення заробітної плати.

Родинний будинок у Франкфурті-на-Майні. Звідси пішла династія Ротшільдів.

Наприкінці минулого року західноєвропейські фінансисты з великою увагою стежили за переговорами, що велися між двома заможними кузенами. Цими славнозвісними родичами були англієць Віктор Ротшільд і француз Гі де Ротшільд, які, в разі вступу Англії до Загального ринку, мають стати, за твердженнями журналу «Дер Шпігель», «банкірами Європейської економічної співдружності».

Історія родини Ротшільдів могла б стати джерелом натхнення для письменників такого масштабу, як Стендаль, Бальзак або Золя. А втім, бальзаковський барон Нусінген дуже нагадує Джеймса Ротшільда, який з'явився в Парижі на початку XIX століття. Він був наймолодшим сином Меєра Амшеля Ротшільда — франкфуртського банкіра, що розбагатів у другій половині XVIII століття. Всі його п'ять хлопчаків уже змалку цікавилися фінансовою діяльністю батька. Тому ніхто в родині не здивувався, коли старий Ротшільд, вручивши кожному

з синів солідну частку своїх грошей, випустив їх «у світ», наказавши надалі влаштовувати свої справи на власний рахунок. Брати повинні були оселитися в різних країнах Європи. Соломон подався до Відня, Джеймс — до Парижа, Натан — до Лондона, а Карл оселився в Неаполі. Амшель — найстарший син — залишився у Франкфурті, як безпосередній спадкоємець банку Меєра Ротшільда.

Всі вони виправдали надії дбайливого батька, заснувавши у своїх містах власні банки. Найбільш поталанило власникові лондонського банку, Натану. Він допомагав англійській короні у війні з Наполеоном під час «континентальної блокади». Правда, свої патріотичні почуття Натан Ротшільд виявляв досить своєрідно: він був одним з головних організаторів контрабанди між Англією і континентом. На протилежному боці Ла-Манша, у Франкфурті, Відні і Неаполі, працювали контрагенти Натана — брати Карл і Соломон, та батько Меєр. Останній вмер у вересні 1812 р. У своїй духовниці він, між іншим, зазначив: «Мої сини повинні справедливо поділитися усім, чим володіє дім Ротшільдів. Ні мої дочки, ані зяття не мають права втручатися до справ нашої родини» Цей принцип накопичення грошей в одному мішку зберіг силу родинної традиції і до наших днів.

Натан Ротшільд мав природний дар біржового спекулянта. Найбільший «крах», який трапився на лондонській біржі, був справою його рук. Це сталося другого дня після поразки Наполеона під Ватерлоо, тобто 18 червня 1815 року. Увага всіх держав була тоді прикута до цього маленького містечка, де вирішувалася доля Європи. Майже всі уряди вирядили туди, крім солдатів, власних спостерігачів. Звичайно, там були і кур'єри Натана. А коли стало

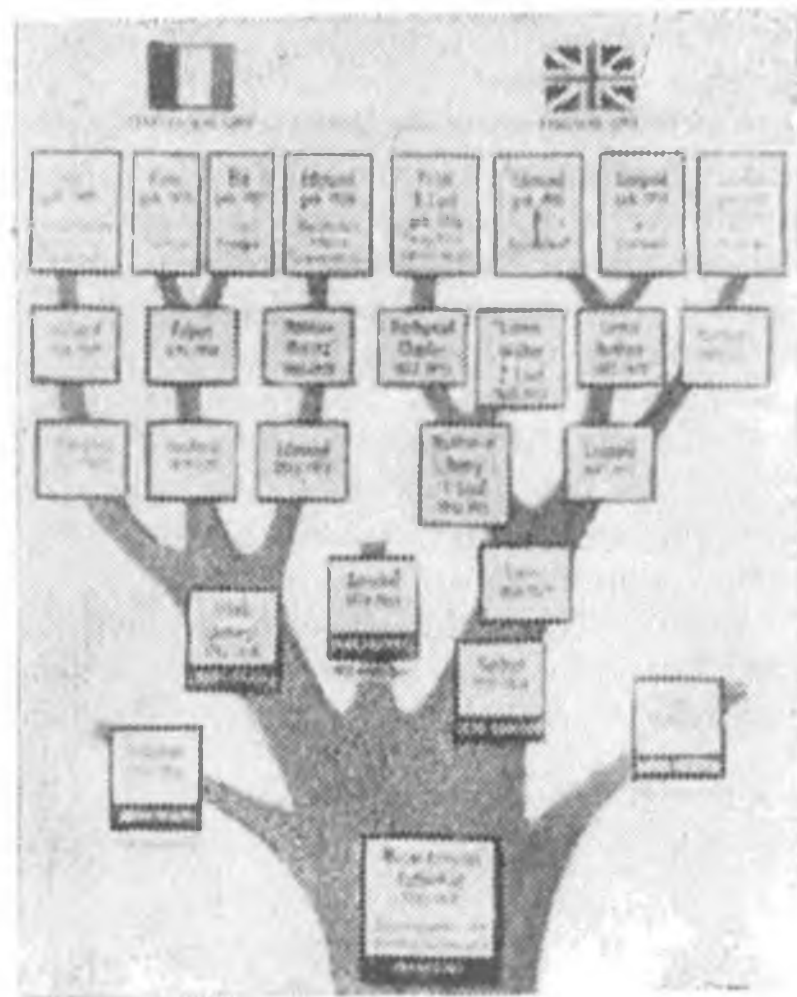
зрозумілим, що поразка Наполеона неминуха, вони першими вирушили назад і доповіли про все Ротшільду. В Лондоні, де ще не знали про наслідки битви, було дуже неспокійно. 19 червня 1815 року завсідники біржі, як завжди, привітали Натана Ротшільда, але той, у глибокому розпачі, навіть не помітив їх. Він звернувся до маклерів: «Я продаю всі свої акції».

Це було сигналом, який міг означати тільки одне — перемогу Наполеона. Протягом кількох годин акції величезної вартості стали непотрібними шматками паперу. Мільйонні багатства раптом перестали існувати. Всіх охопила паніка, поширилися чутки, що армія Наполеона наближається до Дувра.

А в цей час лондонський Ротшільд чекав слушного моменту під однією з колон будинку біржі (зараз ця колона носить його ім'я). За кілька хвилин перед закінченням операцій пролунали голоси людей Натана: «Ми купимо все!».

Так, внаслідок безприкладного шахрайства, Ротшільд став найбагатшою людиною в Англії. Його праправнук Віктор має зараз титул третього лорда роду Ротшільдів, що не заважає йому бути членом лейбористської партії...

Брати Натана у Відні, Франкфурті-на-Майні і Неаполі не мали такого щастя у шахрайствах, хоча їх справи теж йшли дуже непогано. Досить сказати, що 1855 року обороти династії Ротшільдів становили близько 6 мільярдів теперішніх доларів. Вони були господарями Франції, Англії, Португалії, Австрії, Данії і Італії. Їх капітал набагато перевищував капітали наймогутніших королів Франції і англійської королеви. Проте, навіть Ротшільдів спіткали невдачі. 1861 року ліквідували банк в Неаполі, 1901 року дійшла

Так журнал «Дер шпігель» показує генеалогічне дерево Ротшільдів.

черга до Франкфуртського банку, а в 1938 році після приєднання Австрії було закрито Віденське «діло». Зараз в Європі мають вагу лише англійські та французькі Ротшільди.

В той час як Натан зробився господарем англійського банку, його брат Джеймс позичав гроші Людовику XVIII, який готувався до нового повернення в Париж. З часом вони принесли непогані дивіденди, які ще збільшилися за часів Карла X, Людовика-Філіппа, Другої республіки і Другої імперії.

У 1871 році Джеймс — вже де Ротшільд (від Наполеона III він одержав титул барона) — позичив мільярд франків урядові Третьої республіки для сплати контрибуції Пруссії. Цей нібито безкорисливий патріотичний вчинок через багато років дозволив банку Ротшільда диктувати свою політику урядам Третьої республіки. Крім того, до 1936 року до складу кожного кабінету міністрів Франції обов'язково входив хтось з банку Ротшільдів.

На зламі XIX і XX століть паризькі Ротшільди заволоділи половиною французького залізничного транспорту, монополізували в Європі виробництво ртуті, скупили нікельові рудники в Новій Каледонії, стали по суті власниками російської нафти (за 10 років перед Жовтневою революцією вони продали всі російські акції. Едвард Ротшільд казав тоді: «Революція 1905 року серйозно занепокоїла мене, російський цар довго не протримається»). Ротшільди скупили землі в Палестині, які пізніше заселили перші мешканці держави Ізраїль. Нарешті, Ротшільди стали регентами Французького банку.

Зараз французькі Ротшільди мають в своєму розпорядженні капітал у 175 мільйонів доларів. Вони є головними акціонерами великих компаній у різних частинах світу. У самій Франції вони захопили велику частину хімічної і металургійної промисловості, транспорту, промисловості товарів широкого вжитку, а також банківські справи. Останнім важливим успіхом династії було призначення генерального директора банку Ротшільдів Помпиду на пост прем'єра Франції.

Династія Ротшільдів належить до світової фінансової аристократії. В ієрархії «сильних світу цього» вони виступають поряд з такими фігурами, як Рокфелери, Моргани, Дюпони, Форди, і зайняли місце Габсбургів, Гогенцоллернів, Бурбонів, Романових. Тепер вже цих коронованих осіб звичайно ніхто не згадує. Так само людство завтрашнього дня не буде згадувати Ротшільдів, — адже логіка історії — невблаганна.

КАРЕЛ КИНЦЛЬ

Чехословацький журналіст

МОНА ЛІЗА

Всі американські газети погоджуються на тому, що найбільш уславленим відвідувачем американської столиці 1963 року є чотиристап'ятдесятдев'ятирічна дама на ім'я Мона Ліза.

У Франції не вщухають галас і лайка на адресу міністра культури Андре Мальро за те, що він дозволив запакувати Мону в ящик і відправити її на декілька місяців на другий бік Атлантичного океану. Та дехто запевняє, що це не так вже й страшно, оскільки в США Мона Ліза буде в дуже культурному оточенні.

На доказ того, що культурний рівень середнього американця недооцінюється, наводиться п'ять пунктів:

1. В одному з американських путівників по Парижу чорним по білому написано, що Мона Ліза варта того, щоб на неї подивитись. Із 10 хвилин, відведених на огляд всього Лувру, 2 хвилини

В КУЛЬТУРНОМУ

рекомендується приділити цьому безсмертному твору.

2. Інтерес всієї Америки до подорожі картини через океан був майже фантастичним. Особливу увагу викликав той факт, що Мона Ліза подорожувала в каюті-люкс, яка звичайному пасажирові коштувала б 2000 доларів.

3. Натовп американських репортерів атакував аташе французького посольства у Вашингтоні в справах культури, вимагаючи від нього відомостей відносно вартості Мони Лізи.

— Цього не можна визначити, — оборонявся француз.

— Як це не можна? Назвіть суму! — вимагали репортери.

В США є навіть рушники «Мона Ліза».

— Я не можу, це національний скарб, — сказав аташе, і на чолі його з'явилися краплини поту.

— Мільйон доларів? Мільярд доларів? — лементували газетарі.

— Ніхто не може купити цю картину, бо ніхто не може її продати, — видавив з себе аташе.

Репортери побігли телефонувати до своїх редакцій, що Мона Ліза нічого не варта.

4. Американська наука також зробила свій значний внесок у справу дослідження великого твору, зокрема до проблеми, як виглядає Мона Ліза зсередини та знизу.

5. Інтерес до твору охопив навіть американських перукарів і надихнув їх на створення нової зачіски, яка так і зветься «Мона Ліза».

Отже, ці 5 пунктів мають пов-

ОТОЧЕНІ

Мауріціо Сарра — гордість італійських підводних плавців.

вими велетнями, все ж і вони бувають дуже небезпечними.

Та щодо цього існують різні суперечливі думки. Деякі досвідчені підводні мисливці твердять, що лише окремі види акул можуть становити певну загрозу. А при додержанні правил обережності навіть вони не бувають страшними. Ці правила полягають, між іншим, в тому, щоб триматися з акулою сміливо і, коли мисливський азіотаж сягає апогея, не вагаючись стукнути її по... носі, досить чутливого місця у цих страховиськ. Інша дум-

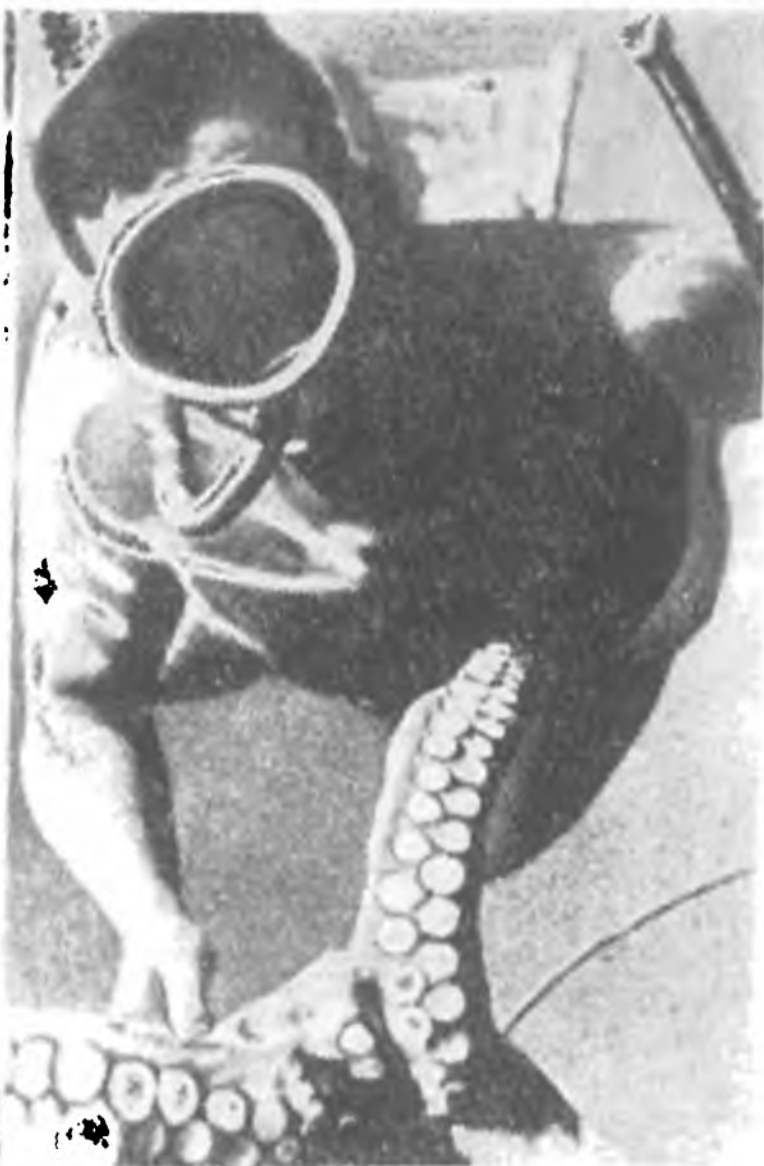
як слідом вискочила розлютована рибина.

У всякому разі, Сарра вважав, що може дати собі раду з акулами і в «мирних взаєминах», і у «воєнних діях».

Та що б там не було,— а акули належать до хижаків, при тому надзвичайно сильних і живучих. Досить сказати, що вилучене з тіла серце акули б'ється ще годину. Проте хижаки погано бачать, і тому нападають переважно на хворих риб, або на тих, що не можуть швидко втекти.

Короткозорість акул компенсується надзвичайно розвиненим нюхом, особливо чутливим до запаху крові. Навіть малесенька

Остання підводна подорож Мауріціо

Зустріч Мауріціо з великим восьминогом.

ка така,— акул можна призвичаїти до присутності людини і навіть «базитися» з ними, плаваючи наввипередки.

Сарра поділяв саме таку думку. Під час своїх підводних подорожей він не раз натрапляв на акул і зав'язував з ними «знайомства», без жодних неприємних для себе наслідків. Написав про це книжку під інтригуючою назвою «Акули—мої друзі». Фотографував їх, «змагався» з ними і твердив— слідом за іншими авторами книжок про підводний світ— що погана слава, яка переслідує акул, надто перебільшена.

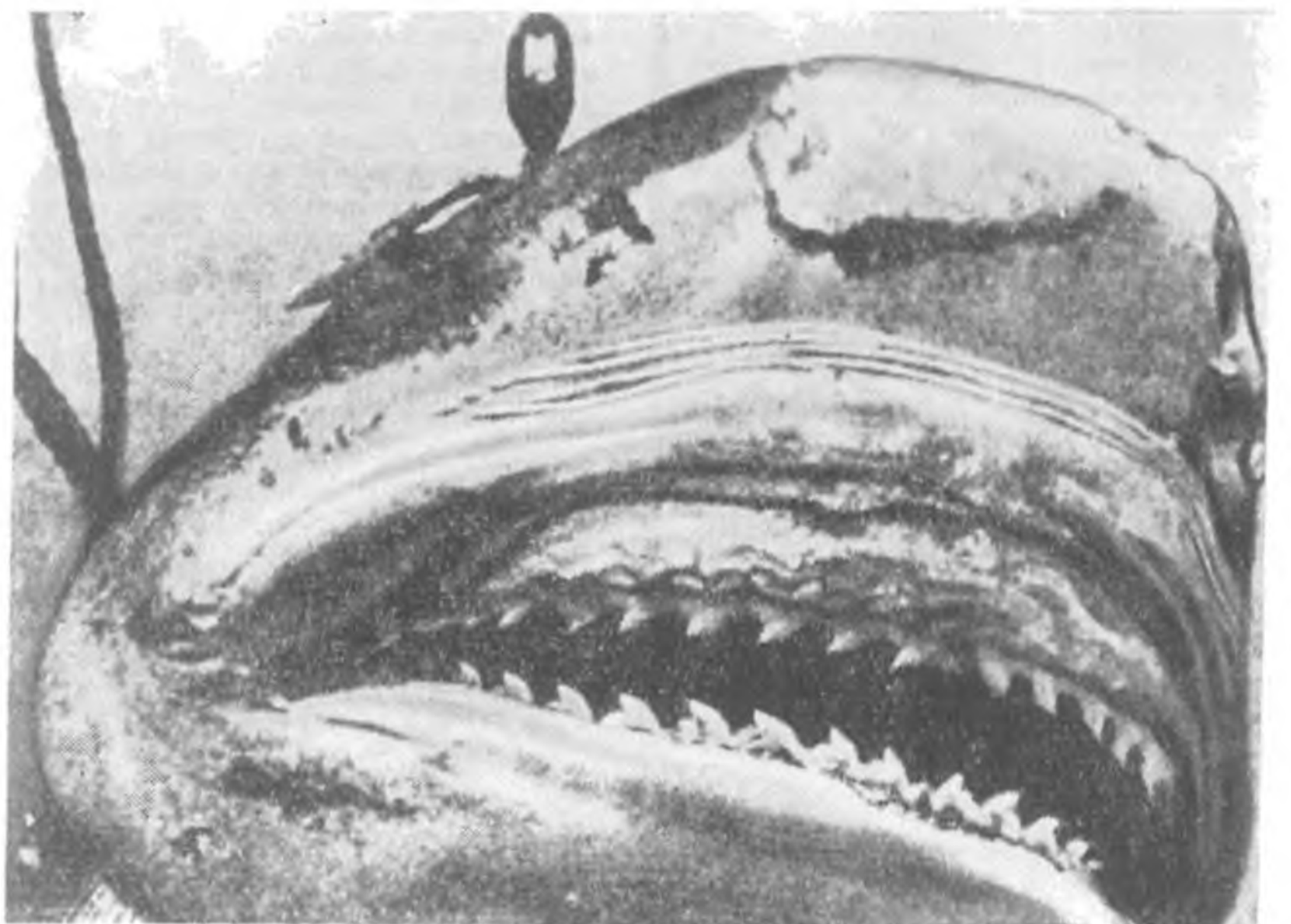
Щоправда, його зустрічі з акулами не завжди проходили спокійно. Два роки тому Мауріціо нагло атакувала якась нахабна bestія. Довелося ховатися в розколинні підводної скелі. Але акула терпляче чатувала біля виходу. У Сарри кінчався кисень і він ризикнув на швидкий підйом. Його ледве встигли витягти на човна,

краплина крові, розчинена у морській воді, може привернути її увагу з дуже далекої відстані. Через те людям, у яких є хоч найменша подряпинка, не слід йти у воду у місцях, де можуть трапитися акули.

Під час останньої підводної подорожі Сарра вбив красиву й велику рибу, яку залишив на морському дні, щоб пізніше витягти за допомогою троса. Свіжа риб'яча кров привабила величезну шестиметрову акулу. Її помітили з човна й попередили юнака, щоб він не пірнав, доки не зникне ця потвора. Та Сарра знехтував попередженням.

Акула миттю атакувала плавця й враз відтяла йому ногу. Мауріціо все-таки доплив до човна і друзі негайно приставили його до лікарні. Але всі засоби порятунку виявилися марними: Сарра помер, а його трагічний кінець ще раз підтвердив думку, що жартувати з акулами не варто.

Паща середземноморської акули, яку востаннє убив Сарра. Саме така потвора заподіяла йому смерть.

Двадцятирічний італієць Мауріціо Сарра дуже захоплювався підводним плаванням. Вважалося, що він працює на фабриці свого батька—фабриканта косметики в Римі—але весь свій час Мауріціо віддавав підводним пригодам. І незабаром став неабияким мисливцем.

Особливо добре Сарра знався на акулах. І хоча середземноморські акули (серед яких трапляються екземпляри до 6 метрів завдовжки) не йдуть у жодне порівняння з океанськими 20-метро-

Розділ веде
письменник
Володимир
Владко

Помилка Дедала

Міфологічний механік, архітектор і винахідник Дедал, не маючи іншої змоги втекти з острова Крит, вирішив, наслідуючи приклад птахів, зробити собі і своєму синові Ікару крила. Вони знялися в повітря і майже вже досягали мети, але Ікар надто наблизився до сонця і під дією його проміння, віск, яким було скріплено крила, розтанув, пір'я розсипалося, а Ікар упав у море.

Та дійсний розвиток авіації відбувався за іншим принципом. В своїх машинах людина застосувала не рухомі крила, а пропелер, і спосіб пересування літака принципово відмінний від польоту птаха.

Однак, це не означає, що в галузі авіації ми не повинні йти за зразками, створеними природою. І серед цих зразків слід більшу увагу звернути на комах, а не на птахів.

Звичайно, людині більше імпонували саме птахи, які літають з швидкістю 50—100 кілометрів на годину, ніж комах, швидкість яких не перевищує 15 кілометрів на годину. Однак, більш авторитетним показником є відносна швидкість. Вона обчислюється кількістю відрізків, рівних довжині власного тіла, пройдених певним об'єктом за секунду часу. Тут вже співвідношення буде ім-

шим: найбільш сучасні пасажирські літаки матимуть коефіцієнт менший за 20; для птахів він становитиме від 100 до 150. А для комах? Вони стоять поза всякою конкуренцією: навіть повільний хрущ матиме коефіцієнт 170, бджола — 400, а злий гедзь — близько 1000!

Цікаві дані отримали біохіміки, вивчаючи витрати енергії у літаючих комах. Об'єктом досліджень були бджоли.

На подолання відстані у 3 км бджола витрачає 0,35 міліграма цукру, переносячи при цьому 20 міліграмів нектару, який містить в собі 20 одиниць цукру. Отже, «згорання палива» на такій відстані складає лише близько 2 процентів всього корисного вантажу.

Чому ж з самого початку конструктори літаючих апаратів взяли за зразок птахів, а не комах? Бо рух мініатюрних створінь виявився занадто складним не лише для наслідування, але навіть для вивчення. Тільки сучасна техніка з її «швидкісними» кіноапаратами дала можливість проникнути в таємниці (хоча й не всі) польоту комах.

Перш за все встановили, що швидкість змаху крил у різних комах різна. Денні метелики роблять це 5—10 разів на секунду,

нічниці — близько 40 разів, мухи — 300, а деякі комари — до 1000 разів на секунду. Значно важливішим є те, що сам характер руху крилець дуже різноманітний. Загалом комаха більше нагадує вертоліт, ніж птаха. Її крильце під час одного змаху виконує дуже складний рух; скопійований з кінокадрів технічний малюнок цього руху має таку кількість складених кривих, що для аналізу деяких з них інколи потрібна допомога електронних лічильних машин.

У системах польоту різних комах існує велика відмінність. Політ перетинчастокрилих відрізняється від польоту двокрилих. Деякі комах, позбавлені крилець, продовжують літати, тоді як інші не можуть без них обійтися.

Якби принципи льоту комах вдалося вивчити раніше, то авіаконструктори запозичили б у них багато корисних пристосувань. Так, наприклад, чимало зусиль було вкладено в конструювання крил без вібрації. Коли ж цю технічну проблему розв'язали, виявилось, що перший-ліпший степовий коник має аналогічний пристрій. Відомі й такі випадки, коли в авіаконструкціях застосовувалися пристрої, точно скопійовані з комах. В американському журналі «Аеронотікл енджінірінг рев'ю» описано жиротрон, заснований на принципі дії, аналогічній дії пристрою під крилами звичайної кімнатної мухи. А як відомо, жиротрон виконує роль стабілізатора літаючого об'єкту.

Все це, звичайно, лише деталі. Але чи є реальним створення «ентомоптера» — літаючого апарата, який би повністю наслідував політ комах? Вчені вважають більш близьким для сучасної техніки перетинчасте крило комах, ніж вкрите пір'ям крило птаха. Проте, рушійна сила апаратури комах обчислена зараз лише для об'єктів невеликої ваги.

Отже, останні дослідження проводяться у напрямку конструювання малих «ентомоптерів», які, керовані на відстані, могли б виконувати дрібні дослідницькі і допоміжні роботи. Але пасажирський «ентомоптер», мабуть, поки що справа не зовсім реальна.

Доктор Анна Аслан — директор Інституту геронтології у Бухаресті.

Кожний

МОЖЕ ЖИТИ ДОВШЕ

Автобус проїхав ряд зупинок, минув кілька бухарестських площ,— час вже було поцікавитися, де мені виходити. Про це я міг запитати навіть кондуктора— не володіючи румунською мовою.

— Інститут Анни Аслан?

У відповідь відразу почулося кілька голосів,— хто ж з пасажирів не знає, де знаходиться відомий усьому світові інститут!

Доктор Анна Аслан, мабуть, вже звикла до журналістів, адже кожний з них, прибувши до столиці Румунії, неодмінно відвідує інститут геронтології, а дехто приїжджає здалека саме з цією метою. Щодня в інститут надходять листи і телеграми, дзвонять по телефону,— і всі просять доктора Аслан приділити їм хоча б хвилину уваги. Саме перед нашим приходом з її кабінету вийшов якийсь американський кореспондент, під час розмови з'явився гість з Мексики, щоб домовитися про кінозйомку... А Анна Аслан лише вчора повернулася з конференції, що проходила у Будапешті. На неї чекає багато невідкладних справ, тому наша розмова триває недовго.

— Що викликало у Вас інтерес до здоров'я людей похилого віку?

— Спочатку я працювала кардіологом. Хвороби серця визначалися передусім віком моїх пацієнтів. Обстежуючи їх, я часто думала над тим, чому одні з них живуть повноцінним життям, а інші, того ж віку, вже перетворилися, власне кажучи, на руїну... Немічна старість— це дуже важкий період у житті людини...

Пригадується дуже влучне висловлювання автора «Подорожі Гуллівера» Джонатана Свіфта: «Кожний хоче жити довго, але ніхто не хоче бути старим».

— Дійсно, так. Коли я вже працювала над питаннями геронтології, мені стало відомо про одного 140-річного чоловіка, що живе поблизу міста Клуж. Я відразу поїхала до нього. Він не мав жодних документів, які б підтверджували його вік, але за зовнішнім виглядом одразу можна було впевнитися, що йому вже далеко за сто. Це до певної міри підтверджували і найстаріші люди в околиці. Дивувала фізична сила дідуся,— він міг підняти запряг на трьох волів. Незвичайним був і його апетит,— він нібито з'їдав цілу вівцю... Коли старого запитали про секрет його здоров'я і довголіття, він почав охоче давати поради і розповів, що над його ліжком ніколи

не було даху,— він завжди спав на свіжому повітрі, харчувався простою, невишуканою їжею. Зустріч з цією людиною переконала мене в тому, що старість— це лише хвороба, яку слід і можна лікувати.

Крім цього, я хотіла б підкреслити, що основною метою у подоланні старечих захворювань є не просто продовження життя, скажімо, до староків, а прагнення того, щоб люди столітнього віку почували себе так, як і люди значно молодші.

Доктор Аслан показала нам кілька товстих альбомів— фотохроніку досягнень інституту. Ось, наприклад, історія Георга Жуганару, 52-річного робітника. Коли він прибув до інституту, це була немічна, лиса, зовсім непрацездатна людина. Фотографія, зроблена після півторарічного лікування, зображає зовсім іншого чоловіка. Перш за все впадає у вічі його буйна чуприна, зникли зморшки з обличчя, вирівнялася постаць...

Альбоми зберігають десятки і сотні таких прикладів. Це життєписи людей знедолених, пригнічених хворобою, зневірених,— людей, до яких через певний час поверталися фізичні сили, вони випростували згорблені плечі і тепер спокійно йдуть назустріч старості, старості без гіркоти і скорбот.

Всіма цими симптомами омолодження хворі, що лікувалися в інституті, зобов'язані новокаїну, названому Анною Аслан «вітаміном НЗ». Це, власне кажучи, ліки, які використовуються під час операції для місцевого обезболювання. Незвичайну дію новокаїну, що в комплексному лікуванні затримує процес старіння, а також його лікувальні властивості щодо

Праця— один з видів терапії, застосовуваної в інституті. Марія Стефанеску у вільні хвилини робить чудові народні ляльки. Поруч— лікар Джільда Бунеску.

Найбільш відомий пацієнт Анни Аслан, 115-річний Парсег Маргосян.

хвороб, типових для людей похилого віку, доктор Аслан виявила випадково. Після цього почалися складні, раз у раз повторювані дослідження на тваринах. Згодом з'явилися і перші пацієнти. Всього в інституті лікувалося вже близько 30 тисяч людей.

— Ви, напевне, хотіли б познайомитися з нашими пацієнтами? — угадує наше бажання Аслан.

За хвилину ми вже вітаємося з Катрін Фульмен. Вона виявилася нашою колегою. — Фульмен протягом 33 років працювала журналісткою. П'ятдесят років тому вона заснувала Лігу боротьби за рівноправність жінок. Кат-

рін Фульмен вільно володіє кількома мовами. Її не можна назвати бабусею, хоча їй вже 87 років; виглядає вона значно молодшою. Ця жінка прибула до інституту п'ять років тому; німецька і стара, вона страждала від ревматизму та деформуючого виродження спинного хребта. Всі ці характерні ознаки старечих захворювань зараз зовсім зникли. Фульмен пише нову книжку, на цей раз про геронтологію.

Потім до кабінету увійшов, спираючись на палицю, чоловік із сніжно-білою бородою. Він попрямував до лікарки, галантно поцілував їй руку і привітався з на-

ми. Це була найстаріша людина, якій мені доводилося будь-коли потиснути руку. Парсегу Маргосяну 115 років. Він народився на Кавказі, але в Румунії живе давно. У 1954 році у зовсім безнадійному стані Маргосяна взяли на облік в інституті. Важив він тоді 40 кілограмів і вже не вставав з ліжка. Зараз Маргосян відчуває себе добре, поповнішав, ходить на прогулянки. Зникли старечі пігментні плями на обличчі і на руках. Старий показав нам молодшу шкіру на своїй шиї.

У кімнаті разом з Маргосяном живе 80-річний Никола Тома. Він проговорився нам, що його сусіда щоранку пригощається чарочкою горілки, нібито за негласним дозволом лікарів.

Тома розповів також дещо про себе. Після крововиливу у мозок йому паралізувало праву частину тіла. Він втрачав рівновагу, падав на вулиці, не міг говорити. Але це було колись. Тепер, після лікування новокаїном, Тома видужав, щодня робить двокілометрову прогулянку і знову може займатися своїм фахом — він кравець.

Ми познайомилися ще з багатьма пацієнтами інституту.

— Так, люди охоче йдуть до нас, — говорить Анна Аслан. — До того ж майте на увазі, що крім нашого інституту, в Румунії існує ще 71 дослідницький центр з питань геронтології. Завдяки підтримці з боку уряду число таких осередків має збільшитися до ста.

Вже час прощатися. У ліфті я звертаюся до Аслан з останнім запитанням:

— Кожний хотів би жити якнайдовше, але як потрібно жити, щоб це бажання здійснилося?

— Тому, хто бажає довго жити, належить:

1. Раціональніше відпочивати.
2. Займатися спортом, якомога більше перебувати на свіжому повітрі.
3. Спати таку кількість годин, яка рекомендується для даного віку.
4. Не споживати тваринних жирів, не переїдати.
5. Вживати багато овочів і фруктів.
6. Не хвилюватися.
7. Щодо алкоголю: якщо є бажання — на день склянка натурального вина, не більше.
8. Уникати тютюну.
9. Регулярно радитися з лікарем.

Ми залишили інститут, сповнені чудових вражень від побаченого.

ТАДЕУШ КУРЛЮС
(Переклад з польської)

АНТИЧНІ УСМІШКИ

Творці античного анекдоту — стародавні греки. За їх часів анекдот був складовою частиною творів з історії, філософії, красномовства, літературної біографії тощо.

Дбайливі збирачі античних анекдотів, які жили у різні часи, зберегли для нас цінний літературний скарб минулого. Уявлення про нього дає ця маленька антологія.

* * *

Філософа Анахаріса запитали, які кораблі, на його думку, найбільш безпечні.

— Ті, що витягнуті на берег,— сказав він.

* * *

Анахарісу сказали, що товщина корабельного борту дорівнює 4 дюймам. Він зауважив:

— Отже, такою є на кораблі відстань між людиною і смертю.

* * *

Філософ Мізон говорив, що треба вивчати не діла на підставі слів, а слова на підставі діл, оскільки не через слова здійснюються діла, а через діла слова.

* * *

На запитання, що найважче зробити, філософ Хілон відповів:

— Зберегти таємницю, добре використати вільний час і стерпіти образи.

* * *

Видатний політичний діяч стародавньої Греції Солон плакав за померлим сином. Хтось йому сказав:

— Навіщо плакати? Однаково цим не зарадиш!

— Саме тому і плачу.

* * *

Філософ Піттакій радив правителю Корінфа Періандру, не пиячити і не брати участі у гульбищах:

— Нехай тебе приймають не за того, ким ти є, а за того, ким ти хотів би бути в очах інших.

* * *

Піфагор завжди повторював: «Треба або мовчати, або говорити речі, кращі за мовчання».

* * *

Античному поетові Сімоніду хтось сказав, що багато людей погано говорять про нього. Сімонід відповів:

— Перестань вже нарешті гудити мене своїми вухами.

* * *

Хтось зробив зауваження афінському філософу Анаксагору:

— Ти втратив зв'язки з афінянами.

— Ні, навпаки, афіняни зі мною,— відповів той.

* * *

Сократа запитали, чиї слова він вважає найбільш переконливими.

— Тих, у кого ці слова супроводжуються відповідними вчинками.

* * *

Друзі надіслали Сократові багато дарів, але він їх не прийняв.

Коли хтось із друзів на нього за це розсердився, Сократ пояснив:

— Якщо ми охоче братимемо все, що нам дають, то ніхто нічого нам більше не дасть, навіть коли ми будемо просити.

* * *

Сократ говорив часто, що не можна чекати промови від мерця, а послуги від користюбця.

* * *

Сократа запитали, чому він не пише.

— Бо вважаю, що аркуші папірусу набагато дорожчі від того, що на них можна написати.

* * *

Сократ говорив, що заздрість є раною душі.

* * *

Грецький драматург Евріпід дав Сократові прочитати твір Геракліта, а потім запитав його думку. Сократ сказав:

— Те, що я зрозумів, мудре. Думаю, що таке ж мудре й те, чого я не зрозумів.

* * *

Сократ говорив: «Дивно, що кожен легко може сказати, скільки він має овець, але насилу перелічить своїх друзів».

* * *

Сократ дізнався, що славетний математик Евклід старанно вивчає софістику.

— Евкліде,— сказав він йому,— з софістами ти даси собі раду, але з людьми, напевно, ні.

* * *

Один молодий чоловік прийшов до Сократа порадитися: женитися йому, чи ні.

— Як би ти не вчинив, все одно будеш жалкувати,— відповів Сократ.

* * *

Античний державний діяч і полководець Фемістокл, продаючи земельну ділянку, наказав разом з умовами продажу оголосити також, що він має порядного сусіда.

* * *

Відомий афінський, політичний діяч і оратор Демосфен, побачивши одного разу якогось демагога, що надто розбазікався, зауважив:

— Багато говорити, це ще не значить добре сказати, але добре говорити — значить багато сказати.

* * *

Демосфен говорив, що корінь освіти гіркий, але плоди його солодкі.

* * *

Одного разу хтось грубо образив Демосфена. Він відповів:

— Я не принижуся до суперництва, в якому переможений є кращим, ніж переможець.

* *
*

Демосфен зауважив злодію, який сказав: «Я не знав, що це твоє».

— Але ти знав, що воно не твоє!

* *
*

Сіракузький тиран Діонісій кинув Філоксена до каменоломень, за те що той критикував його поезії. Згодом Філоксена знову покликали послухати вірші тирана. Філоксен за хвилину підвівся з місця. Діонісій запитав:

— Ти куди?

Той відповів:

— До каменоломень.

* *
*

Великий античний філософ Платон говорив, що найприємніша річ — чути правду; інший філософ Понемон вважав набагато приємнішим говорити її.

* *
*

Сократ почув одного разу, що якийсь негідник ганить Платона, і сказав йому:

— Облиш, я не повірю ні тобі, якщо ти говоритимеш про нього погано, ні йому, якщо він хвалитиме тебе.

* *
*

Коли філософа Антісфена запитали, чого слід навчитися у першу чергу, він відповів:

— Як відучитися від поганого.

* *
*

У присутності Антісфена хтось сказав, що війна винищить бідняків.

— Але вона створить ще більше нових! — вигукнув філософ.

* *
*

Послідовник Сократа філософ Ксенофонт сказав, що королю похвальніше залишати по собі загальну вдячність, ніж безліч пам'ятників.

* *
*

Філософа Діогена запитали, що найшвидше зникає у людини. Він відповів:

— Вдячність.

* *
*

Хтось сказав, що Діоген нерозумний. Почувши це, він відповів:

— Ні, це не так. Просто у мене не такий самий розум, як у вас.

* *
*

Філософ Крат сказав якось молодому багатієві, оточеному підлабузниками:

— Юначе, мені шкода тебе, ти такий самотній!

* *
*

Батько Олександра Македонського Філіпп говорив, що краще гурт оленів під проводом лева, ніж гурт левів під проводом оленя.

* *
*

Олександр Македонський дорікав своєму нахлібникові Клейсофу, що той занадто часто про щось просить. Клейсоф відповів:

— Це для того, щоб про мене не забували.

* *
*

Олександр Македонський попросив учителя геометрії коротко викласти йому цю науку. Той відповів:

— Царю, у країні є шляхи королівські і шляхи приватні, але в геометрії для всіх існує лише одна дорога.

* *
*

Коли філософа Теокріта запитали, чому він не пише, той відповів:

— Бо так, як я хочу писати, я не можу, а так, як я можу, я не хочу.

* *
*

Коли філософ Анаксімен починав свої промови, його сучасник Теокріт говорив:

— Слова ллються річкою, а зміст сочиться краплями.

КАЛЕНДАР ВСЕСВІТУ

СЛАВЕТНИЙ ЮВІЛЕЙ. 225-річчя свого існування відзначила ірландська газета «Бельфаст ньюс леджер». Найбільшою сенсацією, про яку повідомила газета за час свого існування, була кореспонденція-репортаж із Парижа про страту королеви Марії-Антуанетти.

У ПОВНІЙ ТИШІ. Зустріч з футболу, під час якої суддя не дав жодного свистка, відбулася на стадіоні Мітат Паша у Стамбулі. Гравці обох команд — турецької та грецької — були глухоніми. Турки виграли з рахунком 2:0.

НОВЕ В ІСТОРІЇ КРАДІЖОК. Одного дня було повністю перервано телеграфний і телефонний зв'язок Туреччини з закордоном. Розслідування показало, що в 100 кілометрах на захід від Стамбула невідомі злодії вкрали всі проводи на ділянці у шість кілометрів.

НЕ ВИЙШЛО! Японська поліція оголосила, що вона приймає від населення фальшиві банкноти і платить за один фальшивий три справжніх. Таким шляхом сподівалися натрапити на слід фальшивомонетчиків. Протягом місяця до поліції принесли 190 банкнот по 1000 ієн кожна. Держава витратила 570 000 ієн, але злодіїв так і не спіймали.

ТАК БУДЕ ВІРНИШЕ. Батько дитини, народженої у Дюссельдорфі (ФРН), боячися, що її підмінять в родильному будинку, вдерся до палати й проштемпелював дитину печаткою з власним прізвищем.

Років двадцять тому в одному із західних журналів я бачив надзвичайно промовистий малюнок. Він називався: «Ідеальний солдат». Перед призовною комісією стояв, схрестивши мускулясті руки на могутніх грудях, новобранець, майбутній вояка. Вся поза його свідчила про похмуру рішучість нищити, вбивати, грабувати. Члени комісії із захопленням дивилися на цей ідеальний екземпляр убивці. І найбільше їм подобалося те, що в майбутнього солдата не було... голови. Йому нічим було думати. Він міг тільки діяти.

На превеликий для західних мілітаристів жаль, вивести породу ідеальних солдатів без голови неможливо. Тому, поряд із матеріальною і технічною підготовкою нової війни, на Заході витрачають величезні кошти на те, щоб, принаймні, звести до мінімуму розумові здібності своїх солдатів, запоморочити їм голови, начинити їх мілітаристськими ідеями, перетворити на автоматів-виконавців людиноненависницьких наказів. Водночас із солдатами і все цивільне населення таких країн, як США, Західна Німеччина та інших держав-членів імперіалістичних блоків обробляється в потрібному паліям війни дусі. Все

робиться для того, щоб населення цих держав було психологічно підготовлене до світової бійні, яку мріють розв'язати імперіалісти, щоб піддані цих країн психологічно «вповзли» у війну, щоб вона не стала для них несподіванкою.

Минулого року я був у Нью-Йорку. Мене вразили вступні кадри й кінцівки передач телевізійних компаній Північної Америки. Вони склалися із відповідно поданих зображень бойових ракет, які злітають у небо, лінкорів, які стріляють із гармат найбільшого калібра, танків, що долають горби й рови і т. п. Ци-

не розпочне першим атомної війни. Для чого ж ця реклама протиатомних бомбосховищ? Мимоволі згадується заява Кеннеді про можливість «превентивного» ядерного удару по СРСР. Отже, ці сховища немов ілюструють заяву президента, немов би свідчать про те, що американські палії можуть вдатися до «привентивної» атомної війни, а тому й готують захист проти удару-відповіді.

А що робиться в таких галузях інформації, як преса, радіо, телебачення, бетристика, театр в усіх без винятку державах — членах мілітаристських блоків!

ВИХОВАТЕЛІ

УБИВЦЬ

ми кадрами для мільйонів телеглядачів починається й закінчується день, і люди привчаються до того, щоб сприйняти початок планованої війни, як щось таке, що давно вже назрівало, і тому є цілком природним і неминучим.

Мене вразили чорно-жовті таблички над входами до протиатомних сховищ, розташованих на центральних вулицях Нью-Йорка. Для чого так демонстративно розвішані ці таблички буквально на кожному кроці? Адже американський народ знає урочисту заяву Глави Радянського Уряду М. С. Хрущова, про те, що СРСР за жодних обставин

Здається, тінь керівника гітлерівської пропаганди доктора Геббельса піднялась з могили й витає над столицями багатьох держав Західного світу.

В ФРН справа мілітаристської пропаганди перебуває в руках прямих геббельсовських нащадків. Саме західнонімецьке відомство преси й інформації очолював Фелікс фон Еккардт, який за часів Гітлера видав виробництвом нацистських кінофільмів. Головним редактором західнонімецької газети «Таг» є Карл Віллі Бер, автор численних статей, які в тридцяті й сорокові роки вихваляли Адольфа Гітлера.

Власник видавництва «Друфель-ферлаг» — колишній заступник гітлерівського шефа преси. В минулому оберштурмфюрер СС, Зігфрід Цогльман редагує газету «Дейче альгемейне цейтунг», гауптштурмфюрер СС і агент гестапо Гізелер Вірзінг — нині головний редактор тижневика «Крістунд Вельт».

Численні західнонімецькі видавництва випускають у світ книжки, про зміст яких неважко судити з таких, наприклад, назв, як «Гросадмірал Редер», «Солдат між олтарем і мечем», «Вогонь в ім'я бога» і тому подібних. Видавництво «Шніклутферлаг» випустило книжку Расмуса Брауне «Рекрути свободи», в якій змальовано будні однієї частини німецького бундесвера. Книжка просякнута відвертим духом реваншизму, гітлерівською злочинною ідеологією. Офіцери бундесвера, в зображенні автора, живуть спогадами про минулу війну, про «геройзм» німецько-фашистської армії. Навіть молоді солдати, які війни і не нюхали, вважають гітлерівських вояк зразком для себе. Через всю книжку проходять горезвісні твердження про «німецький солдатський дух», про «солдатську вірність», про «небезпеку із Сходу», тобто всі ті «ідеї», які прищеплювалися німцям за часів третього рейху.

Колишній матрос фашистського лінкора «Бісмарк» Карл Якобсен так характеризує в газеті фільм «Загибель «Бісмарка», який випущено недавно у ФРН: «Цей епізод із історії другої світової війни використовується для прославлення вермахта. Він створений для того, щоб надихнути молодь розповідями про «геройство» фашистського флоту й підготувати її для участі в реваншистських походах».

На екранах західнонімецьких кінотеатрів весь час

демонструються фільми про «веселу війну», які мають на меті переконати молодь, що війна не несе з собою ніяких жахів, а є чимось на зразок легкої розважальної прогулянки. От характерні назви деяких із таких фільмів: «Стрілець Лізхен Мюллер», «Бал на маневрах», «Під десятима прапорами» та інші.

Особливе місце в книжковій продукції ФРН займають книжки, які розпалюють ненависть читачів до Радянського Союзу. Як приклад, можна навести виданий у Мюнхені «Карл-Ханзер-ферлагом» наклепницький роман Ганса Бендера «Меню за вибором». Зміст роману зводиться до опису загибелі одного німецького солдата в радянському таборі для військовополонених, де він, мовляв, залишився без медичної допомоги. І такий наклеп адресований країні, мільйони громадян якої загинули в концтаборах третього рейху!

Видавництво «Пабель-ферлаг» випускає аж 25 серій мілітаристських книжок, наприклад, такі, як «Солдат розповідає», «Кавалер Рицарського хреста», та інші. Ці серії само видавництво рекламує в своєму проспекті в такий спосіб: «Ці книжки — пам'ятник німецьким солдатам, які чесно й хоробро виконали свій обов'язок». Отже, розбійницький напад на Європу характеризується, як «виконання обов'язку»!

Західнонімецька газета «Зольдатенцейтунг» в минулому році вмістила на своїх сторінках статтю під назвою «Рузвельт — викритий військовий злочинець». Під час подій в Берліні газета виступила з войовничим закликом: «До зброї! Вперед, Брандт!»

З друкованою пропагандою змагається й пропаганда усна. Шеф так званого «Сілезького земляцтва»,

нижньосаксонський міністр Шельхауз виступив на зльоті молодіжної когорти цього земляцтва з заявою: «Прийде день, і ми піднімо наш прапор над Сілезькими горами!»

Цікаво, що західнонімецька мілітаристська пропаганда не милує навіть колишніх союзників Гітлера, трактуючи їх цілком у дусі вчення про «вибрану расу», як неповноцінних людей. Так, у журналі «Шпігель» під заголовком «Південні фрукти» була опублікована ціла низка листів читачів, які знущаються з італійців, як нації. Автор одного такого листа Курт Кольман пише про «любов італійських робітників до бруду», а Герман Гек, посилаючись на Шопенгауера, доводить, що «головна риса італійського національного характеру — безсоромність».

Громадських діячів Західної Німеччини, які намагаються виступати проти мілітаристської пропаганди, всіляко переслідують. Головний редактор «Зюддейче цейтунг» д-р Фрідман, який виступав за контакти між Заходом та Сходом, був зацькований боннською реакційною пресою й заповодив собі смерть. Католицький письменник Йозеф Краузе, який вимагав покарання колишніх нацистів, змушений був емігрувати із ФРН.

* * *

Якщо Західна Німеччина наводнена книжками, газетами та фільмами, які закликають до реваншу, то в Сполучених Штатах Америки мілітаристська пропаганда спрямована на підготовку ядерної війни, як засобу панування над світом.

В опублікованій «Союзом демократичного контролю» брошурі Елли Уінтер «Виховання нелюдськості» розповідається про систему пропаганди в США, мета

якої — примусити людей примиритися з думкою про неминучість ядерної війни, про знищення життя на землі.

Уїнтер пише, що телевізійні програми для дітей в США складаються із сцен вбивств та катувань — у кожній програмі буває до 15 подібних «епізодів», діти звикають до них і навіть вимагають продовження цих передач. Таким чином, звичка холоднокровно ставитися до вбивства людини людиною прищеплюється американцям з дитячого віку.

Окреме місце в американській пресі посідає питання про те, як зберегти капітали в умовах атомної війни. Журнал «Юнайтедстейтс ньюс енд Уорлд ріпорт» всерйоз обговорює питання, що робити тоді з банковими вкладками та майном населення. «Якщо бомби справді почнуть падати, що буде з вашими заощадженнями?» — запитує журнал. Він не радить збирати гроші готівкою й ховати їх вдома, бо «цінність грошей після війни набагато знизиться». До того ж уряд не компенсуватиме населенню втрати готівки. Інше діло — акції. Вартість державних цінних паперів буде повернута населенню. Існує, мовляв, також план повернення грошей вкладникам, в разі якщо той чи інший банк буде знищено. Всі цінні папери треба зберігати в спеціальних схованках або бомбосховищах.

Піклування про добробут дорослих капіталовкладників гармонійно поєднується із суто-педагогічними міроприємствами в галузі дитячого читання навіть для малюків. От, наприклад, американське видавництво «Саймон енд Шустер» випустило книжку дитячих пісень, ілюстровану зображеннями атомної бомби, війни, вибухів, загибелі людей тощо. Автор цих пісень Поль Ден взяв загальнові-

домі дитячі вірші та пісні й переробив їх на новий лад, наприклад, так:

«Колечко нейтронів,
Кишеню, повну позитронів,
Поділим, поділим —
і впадемо на землю».

Або:

«Дош до сьомої години,
Смерть — після одинадцятої».

Називається ця людоджерська збірка «Тремтіль, тремтіль, тремтіль!» А чого варті твори якогось містера Флемінга, що видаються в США і в інших країнах або використовуються, як сценарії для кінофільмів! От, наприклад, зміст одного з них, створеного за його романом «Доктор Но».

Доктор Но — маньяк, який прагне лише одного: вбивати. Він «найнятий російськими», щоб збивати супутники, які запускають американці з миса Канаверал.

Провокаційний зміст цього «твору» стане особливо ясним, коли згадати, що під час недавніх польотів Ніколаєва, Поповича й американця Ширри радянська й американська сторони взаємно утримувалися від проведення будь-яких вибухів в атмосфері, щоб не заважати героїчним космонавтам обох країн в їх польотах. А візьміть інші твори того ж Флемінга, які мають назви «Із Росії з коханням», «Удар блискавки» та інші, про які навіть співробітник газети «Нью-Йорк геральд трибюн» Дон Росс пише, що там «повно жахів, страхів, вишуканих страв, тонкого вина, розкішних ліжок, красивих дівчат». Порнографія поєднується тут із запеклою антирадянською пропагандою і психологічною підготовкою читача до війни з Радянським Союзом.

Американське радіо й телебачення передає в ефір заклики до продовження й поглиблення «холодної війни». Так по всій території

США було передане різдвяне звернення католицького архієпископа Френсіса Спелмана, лейтмотивом якого було: ні в якому разі не приймати пропозицій СРСР про роззброєння, не погоджуватися на «згубну небезпеку умиротворення, бо в такому разі західні держави відкриють себе для радянського атомного завоювання й знищення всього західного світу».

Не так давно газета «Коламбас леджер», яка виходить у штаті Джорджія, опублікувала статтю про умови життя в Радянському Союзі. Ця стаття повна неприхованої брехні, спрямованої на те, щоб створити у американця — можливого учасника третьої світової війни — спотворене уявлення про радянський народ. От, наприклад, брехня, яка має «довести» ніби радянські люди жадібні до грошей і прагнуть до наживи: «Сотні жителів Челябінська, — пише ця газета, — шукають скарби, які сховав Наполеон під час відступу з Москви». Можна подумати, що Наполеон тікав із Москви в напрямку Тихого океана!

Особливо широко пропагується зображення «жахів», що їх нібито збираються чинити радянські війська, «завоювавши Америку». Міська газета Майамі вмістила в одному з своїх номерів фотографію взвода озброєних солдатів, одягнених у форму Радянської армії. А в кількох кроках від солдатів — п'ять тіл, розпростертих на землі. Серед «розстріляних» читачі газети впізнали мера Майамі Роберта Кінга Хая та його найближчих співробітників. Як з'ясувалося, газета вмістила фотографію інсценівки, виконаної Хаєм та його співробітниками перед натовпом виборців, — ось, мовляв, що «станеться, якщо Радянський Союз завоює Америку».

Подібні наклепи на адресу радянського народу дивовижно сполучаються з рекламуванням власних американських засобів знищення людей. В журналі Генрі Люса, горезвісному «Лайфі», з приводу запуску супутника «Телестар» вміщено захоплену редакційну статтю, де говориться, що американська воднева бомба це — «пекло, надзвичайно вдало виготовлене людськими руками». Ганебні висловлювання «Лайфа» викликають протест навіть з боку деяких американських буржуазних газет. «Нью-Йорк пост» закликає не перетворювати небо «на поле сутички національних інтересів», додаючи, що «холодної війни більш ніж досить на землі. Вона не потрібна нам іще й на височині 100 миль».

Такі заяви тим більш доречні, що в американській пресі безперервно вихваляється засіб масового вбивства — американська супербомба. З півроку тому газета «Нью-Йорк геральд трибюн» вмістила статтю Джозефа Олсопа «Нейтронний потік», лейтмотив якої зводиться от до чого: Сполученим Штатам безумовно треба створити бомбу, яка «вбиватиме тільки живі істоти в межах свого радіуса дії, зберігаючи в неушкодженому вигляді всі цінні неживі предмети — гармати, заводи, житла». Найсильнішим аргументом на користь створення такої зброї масового знищення Олсоп вважає її дешевизну. Нові бомби, — мріє він, — «будуть дуже дешеві і потребуватимуть, очевидно, не більше одного процента суми, потрібної для створення атомної бомби такої самої потужності. Словом, головна якість нової бомби — «дешевизна». От як пропагується спосіб якнай-дешевшого транспортування людини на той світ!

Щоб виразніше показати

страхотливу аморальність і людиноненавистництво подібних прагнень, варт згадати «науково-фантастичний роман» Хью Сайкса Девіса «Записки Ендрю Мелмота». За характеристикою журналів «Нейшн» і «Нью ріпблїк» цей «потворний кошмар» проводить думку про те, що хазяями землі, на якій буде знищено рід людський, стануть щури.

Виникає природне запитання: хто стоїть за спиною цих пропагандистів нової війни, кому потрібно привчити американського читача до думки про неминучість ядерної війни і знищення людства? Як пише газета «Уоркер», головними меценатами, наприклад, телебачення в США є великі компанії по виробництву зброї та військових матеріалів — «Дженерал моторс», «Дженерал електрик», «Локхїд», «Дюпон» та інші. В ім'я збільшення своїх прибутків ці компанії переконують простих америкаців у неминучості війни. Чи дивно тоді, що в США переслідують авторів, які пропагують ідеї миру та роззброєння? Американський драматург Лабель Шулмен пише, наприклад: «Основна тема моїх п'єс — взаєморозуміння людей в інтересах миру. В Штатах нелегко домогтися постановки п'єс такого змісту».

* *

Антирадянська й мілітаристична пропаганда провадиться в кожній капіталістичній країні, що входить до складу агресивних блоків.

Англійський журнал «Топік» нещодавно повідомив, нібито існує якийсь міфічний бюлетень «Доповіді Комінформу», в якому опублікований «наказ Комінформу його агентам в Англії відносно підривних дій в її економіці». «Топік» пише в зв'язку з цією наклепниць-

кою вигадкою: «Незліченні комуністи-підпільники, які виступають під машкарою чесних антикомуністів, готуються до великого перевороту, докладаючи всіх зусиль, щоб виконати накази своїх хазяїв».

До подібної провокаційної метушні підключено й художню літературу. На сторінках англійської «Дейлі експрес» надруковано роман К. Фітцгібона «Коли треба перестати цілуватися». Ця антирадянська писанина намагається створити враження у читача, ніби СРСР готується до нападу на Англію.

Щоб переконати населення в агресивних намірах СРСР, англійське радіо іноді вдається до прямих провокацій. Так, під час трансляції по Бі-Бі-Сі опери «Іван Сусанін» несподівано прозвучав голос диктора: «Противник шойно випустив на наші головні міста ракети з ядерними боеголовками на тисячу мегатонн кожна». Серед населення почалася паніка. Потім з'ясувалося, що в передачу «помилково» включили запис з рекламою індивідуальних протиатомних сховищ.

А водночас деякі англійські кінокомпанії на диво толерантно ставляться до гітлеризму. Один із англійських продюсерів доручив колишній гітлерівській пропагандистці Ленні Ріфенштал створити новий варіант її старого фільму «Блакитне світло», який вона поставила в 1932 році і в якому грала головну роль. Цей фільм оспівує фашистів. Водночас Британська рада кіноцензури забороняє демонстрацію в Англії фільму «Операція Джей», який викриває гітлерівського людоджера Ганса Глобке.

Минулим літом у Франції, а також у США та інших західних країнах, з'явилася книжка якогось Раймона Арона «Мир та війна між націями». В цьому опу-

сі Арон б'ється з тими, хто на Заході вірить у мир через роззброєння і поділяє ідеї мирного співіснування. Арон заявляє: «Державні діячі Заходу не можуть підписатися під принципом нового роззброєння, оскільки про його здійснення не може бути й мови».

Якийсь Хуан Орсуна в Іспанії є продюсером великої серії кінофільмів, скерованих проти Радянського Союзу, а також проти боротьби за мир. Досить навести назву хоча б одного з цих фільмів, — «Миру ніколи не буде», — щоб зрозуміти, якими «ідеями» живиться згаданий майстер мілітаристської пропаганди.

Канадський письменник Артур Хейлі в романі «На високих постах» стверджує: «Війна рано чи пізно, а все одно буде, бо війни завжди були неминучі».

В Данії нещодавно виступав з театральними спектаклями колектив, який мав назву «Моральне переозброєння». Він показував у різних країнах Європи одну й ту саму п'єсу «Дракон». Датські газети назвали цей спектакль-пасквіль «брудною пропагандою, що розпалює ненависть між народами». У Копенгагені жителі рішуче протестували проти цього спектаклю і трупа «Моральне переозброєння» змушена була відмовитися від його повторення.

Пропаганда нової війни має місце навіть у нейтральній Австрії, в якій окремі літератори стоять на позиціях підпалювачів збройного конфлікту між народами. Можна вказати на редактора найбільшої віденської газети «Курір» Гуго Портіша, який писав: «Можливо, було б розумніше, якби 13 серпня 1961 року (початок ускладнень у Берліні. — Ол. П.) фундамент берлінської стіни був зруйнований і відповідальність за збереження миру перекладена

на Схід». В цій «делікатній» формулі говориться, власне, про потребу розпочати військові дії у Берліні й перетворити, таким чином, «холодну війну» на війну «гарячу».

* * *

Поряд з пропагандою нової війни в країнах Заходу квітне махровим цвітом пропаганда расової дискримінації, провадиться кампанія проти народів, які нещодавно визволилися від колоніальної залежності. Як відомо, свого часу гітлеризм також поєднував в одне ціле пропаганду війни і проповідь «вищості» арійської раси над народами тих країн, які фашисти збиралися завоювати.

Фактів расової дискримінації можна наводити безліч. Я хочу звернути увагу лише на кілька виявів пропаганди расової дискримінації проти тих країн і націй, які вийшли чи виходять на шлях суверенного національного розвитку.

Нещодавно в англійській газеті «Гардіан» було вміщено листа д-ра Ашиківе, який справедливо обурювався з приводу того, що в англійських та американських газетах «Таймс», «Економіст», «Обсервер», «Санді таймс», «Санді телеграф», «Дейлі експрес», «Дейлі мейл», «Дейлі телеграф енд морнінг пост», «Нью-Йорк таймс», «Нью-Йорк геральд трібюн», «Вашингтон пост», «Ньюс уїк» вміщуються образливі статті на адресу найвидатніших діячів національно-визвольного руху нашого часу — таких як Кваме Нкрума, Кеніата, Табмен, Бургіба, Каунде, Банде, Нкомо та інші. «Нещодавно нашу королеву, — пише Ашиківе, — відвідав президент Ліберії Табмен; президент ще перебував в Англії, а деякі з наших «шановних» журналістів вже встигли зробити

його мішенню безсоромних, непристойних зауважень. Може, саме в цьому і полягає англосаксонська ідея свободи друку? Свободи вести безвідповідальну брудну кампанію проти африканських лідерів, які не хочуть плазувати перед англо-американським імперіалізмом!»

Прем'єр-міністр Індії Джавахарлал Неру заявив недавно в парламенті, що в Сполучених Штатах видано чимало книжок, які в спотвореному вигляді змальовують життя сучасної Індії та розвиток її культури. Голлівудський режисер Марк Робсон знімає фільм про вбивство вождя індійського народу Махатми Ганді, при чому головним позитивним героєм буде не Ганді, а його вбивця Натхурам Годсе. Обурений таким задумом фільма відомий індійський письменник Ахмад Аббас запитує в бомбейському тижневику «Бліц» американських кінопродюсерів: що знайшли вони «героїчного» в підлому житті й звірячому злочині Годсе?

Цікаво, що до антиіндійської пропаганди вдаються й німецькі мілітаристи — мабуть, згадуючи, що до планів Адольфа Гітлера входило загарбання і цієї країни. Понад місяць в індійському парламенті обговорювалося питання: хто рекламує в Індії книжку Петера Шмідта «Індія з чудесами й без чудес»? Ця книжка, яку випустило в Штутгарті (ФРН) видавництво Котта, викликала одностайні протести індійської громадськості. Автор її прагнув довести, що рядовий індієць — невіглас, нероба, не здатний керувати своєю державою чи опанувати сучасну техніку. Нагадаємо, що це є повторенням тих самих «аргументів», які наводив Гітлер, на підтвердження свого «права» завоювати слов'янські країни. Заява одного з героїв книжки, західнонімецького

інженера, буквально повторює людиноненавистницькі заяви гітлерівців. Він каже: «Замість доменних печей в Індії було б розумніше побудувати газові камери для 400 мільйонів індійців».

Виявилося, що цю людожерську книжку рекламує ніхто інший, як західно-німецький напівофіціоз «Германія».

Колишній посол Сполучених Штатів в Таїланді Стентон пише в американському тижневику «Тайм»: «Мене засмутив опублікований у «Таймі» нарис про Лаос. Засмутив тому, що в цьому нарисі, який прочитають мільйони американських громадян, по-знущальному зображені звичай і побут народів Лаосу. Його жителі змальовані примітивними людьми, п'яницями, гультьями. Журнал пише, що «90% лаотянців вважають Землю плоскою і населеною переважно лаотянцями». Стаття містить також образливі випадки проти глави лаотянської держави». Такі приклади можна наводити без кінця. Вони спрямовані проти нашого народу, інших народів соціалістичного табору, проти народів, які вирвалися з колоніальної залежності. Простежуючи, так би мовити, «географію» подібних виступів, неважко зрозуміти, що мішенню їх є держави, проти яких планується нова війна, а також визволені народи Азії та Африки, яким хочуть нав'язати нові лабети колоніалізму.

* * *

Людиноненавистницька, злочинна суть подібної пропаганди «холодної війни», культивування расової ненависті, дискримінації цілих народів — є цілком очевидною. Ця пропаганда провадиться всупереч ясним настановам Організації Об'

єднаних Націй, яка на своїй Асамблеї ще в 1947 році засудила «всяку форму пропаганди, що має на меті або спроможна створити чи посилити загрозу миру». Відповідно до цієї гуманної декларації в нашій країні пропаганда війни, нетерпимості або недовір'я між народами заборонена в законодавчому порядку й карається як найтяжчий злочин. Немислимо уявити собі, щоб у будь-якому висловленні наших державних та громадських діячів, або в пресі, літературі чи образотворчому мистецтві ми знайшли хоча б тінь «ідей» та висловлювань, подібних до наведених вище. Вся ідеологія нашого народу, вся діяльність Комуністичної партії просякнута ідеями дружби й миру між народами, ідеями мирного співіснування між державами з різними політичними системами, ідеями боротьби за мир.

Вище ми наводили факти мілітаристської пропаганди переважно в галузі журналістики, літератури, мистецтва, телебачення — тобто в різних галузях культури. Варт нагадати, що організація ООН в справах освіти, науки та культури ЮНЕСКО, до якої входять усі основні країни світу, створена з прямою метою, як сказано в її статуті, «поступового досягнення, через співробітництво народів цілого світу, в галузі освіти, науки та культури, міжнародного миру й загального процвітання людства».

В спеціальних резолюціях ЮНЕСКО говориться, що «всякий прояв расової нетерпимості і всяка претензія на національну вищість... ставлять під загрозу міжнародний мир, безпеку і взаєморозуміння». ЮНЕСКО «засуджує всі і всякі прояви нетерпимості між расами та народами».

Золоті слова! Залишаєть-

ся лише нез'ясованим — чому ж, всупереч їм, в деяких країнах — членах ООН та ЮНЕСКО — провадиться розгнущана пропаганда нової війни, яка формально засуджена урядами цих країн у відповідних статутах та резолюціях?

В наведеному вище випадку із розповсюдженням в Індії людиноненавистницької книжки Петера Шмідта «Індія з чудесами й без чудес» посольство ФРН в Індії, у відповідь на протести індійського парламенту, заявило, що журнал «Германія», який рекламує цю книжку, — формально приватне видання й тому всі претензії до боннських властей є безпідставними. Уряд, мовляв, не має права втручатися в дії приватних осіб.

Цей підлий, безсоромний аргумент використовується західними державами щоразу, коли заходить мова про боротьбу з пропагандою війни на їх території. Дехто має навіть нахабство «пишатися» з того, що от, мовляв, «вільна преса», «вільна література», «вільне мистецтво» капіталістичного світу, такі могутні й незалежні, що навіть всі органи адміністрації не мають сили втрутитися в їхні справи!

Звичайно, жодна держава не в силі регламентувати той чи інший образ мислення. На світі можуть існувати кровожерливі маніяки, садисти, люди з комплексом людиноненавистницьких думок тощо. Образ їхнього мислення — це їхня приватна справа. Але в той момент, коли злочинна думка виходить за межі черепа окремої людини, а тим більше у формі пропагандистського твору — вона стає фактором громадсько-небезпечним.

«Держава не має права втручатися в думки і пропагандистську діяльність приватних осіб» — заяв-

ляють капіталістичні лицеміри. Невже ж це й справді так?

Я не говорю про систематичне жорстоке переслідування передових думок і передових громадських діячів в усіх без винятку країнах капіталістичного табору, заборону компартій США, ФРН тощо,— хоча одна згадка про це вже, здається, повинна була б спростувати вищенаведену брехливу «теорію» невтручання. Але подивимося на справу з іншого боку. В кожному буржуазному суспільстві караються підбурювачі до таких злочинів, як вбивство, насильство, грабування тощо. Але виходячи з «теорії невтручання», держава, здавалося б, не по-

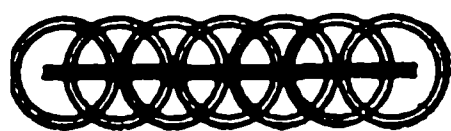
винна була переслідувати «приватних осіб» — підбурювачів до вбивства, насильства, грабунків. Однак, у будь-якій цивілізованій країні уряд кваліфікує підбурювання до злочину також як злочин і призначає за нього відповідне покарання. А коли так — то які принципові міркування заважають переслідувати підбурювачів до куди більш масових злочинів, скерованих проти цілих народів?! Чому карають того, хто підбурює вбити одну людину, і залишають на свободі того, хто закликає вбивати мільйони ні в чому не винних людей, того, хто закликає грабувати цілі народи?!

Лицемірство агресивних урядів та їхніх керівників

необхідно нещадно викривати, треба ставити до ганебного стовпа авторів кровожерливих людиноненависницьких закликів!

Чортове сім'я гітлерівського пропагандиста Геббельса нині проросло не лише в Західній Німеччині, а і в США, і в інших капіталістичних державах. Нащадки Геббельса намагаються й сьогодні отруювати свідомість «своїх» народів. Вони забувають про те, чим кінчив їхній нацистський натхненник. А про його самогубство серед руїн імперської канцелярії гітлерівського рейху їм варт було б згадувати частіше.

Ол. ПОЛТОРАЦЬКИЙ

Аденауер переглянув склад свого уряду, зокрема, замінив військового міністра Штрауса.

Потрібно звільнитися від зайвого баласту.
Мал. Еуджена Тару.

Під вивіскою так званого «корпусу миру» США посилають у слабозвинені країни шпигунів та неоколоніальських агентів.

Тринадцятий для «корпусу миру»!
Мал. А. Лукача.

Дотепно і влучно

Малюнки
румунських
карикатуристів

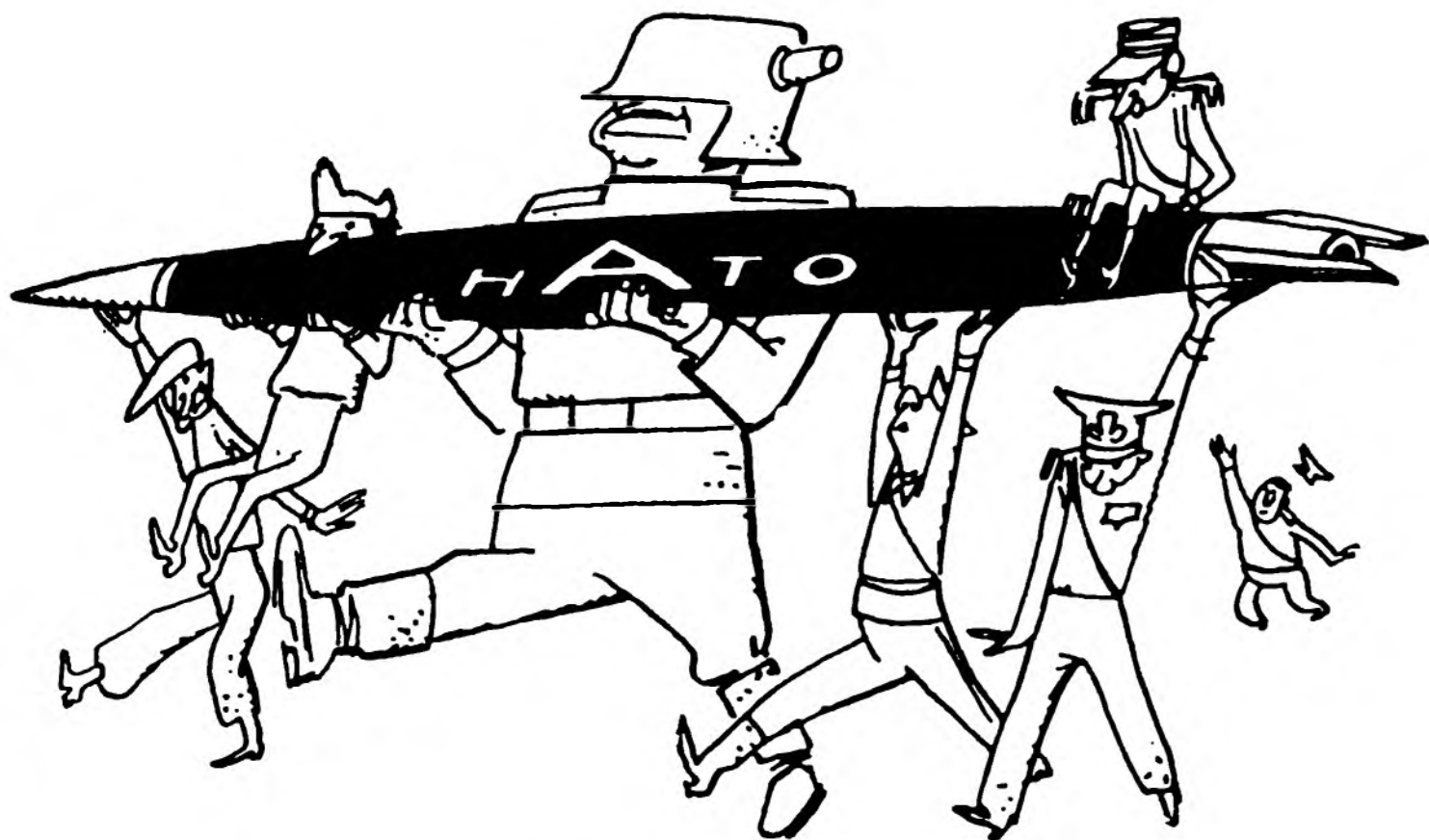
— Мені здається, гер генерал, що ми знайомі ще з табору?
— Цілком можливо. А яким концтабором ви командували?

Мал. Рік Ауербах.

Після бомбардування льотчиками-патріотами палацу Нго Дінх Дьєма, було вирішено негайно збудувати новий.

Мал. Еуджена Тару.

Так уявляють собі в Бонні «спільне командування» ядерними силами НАТО.

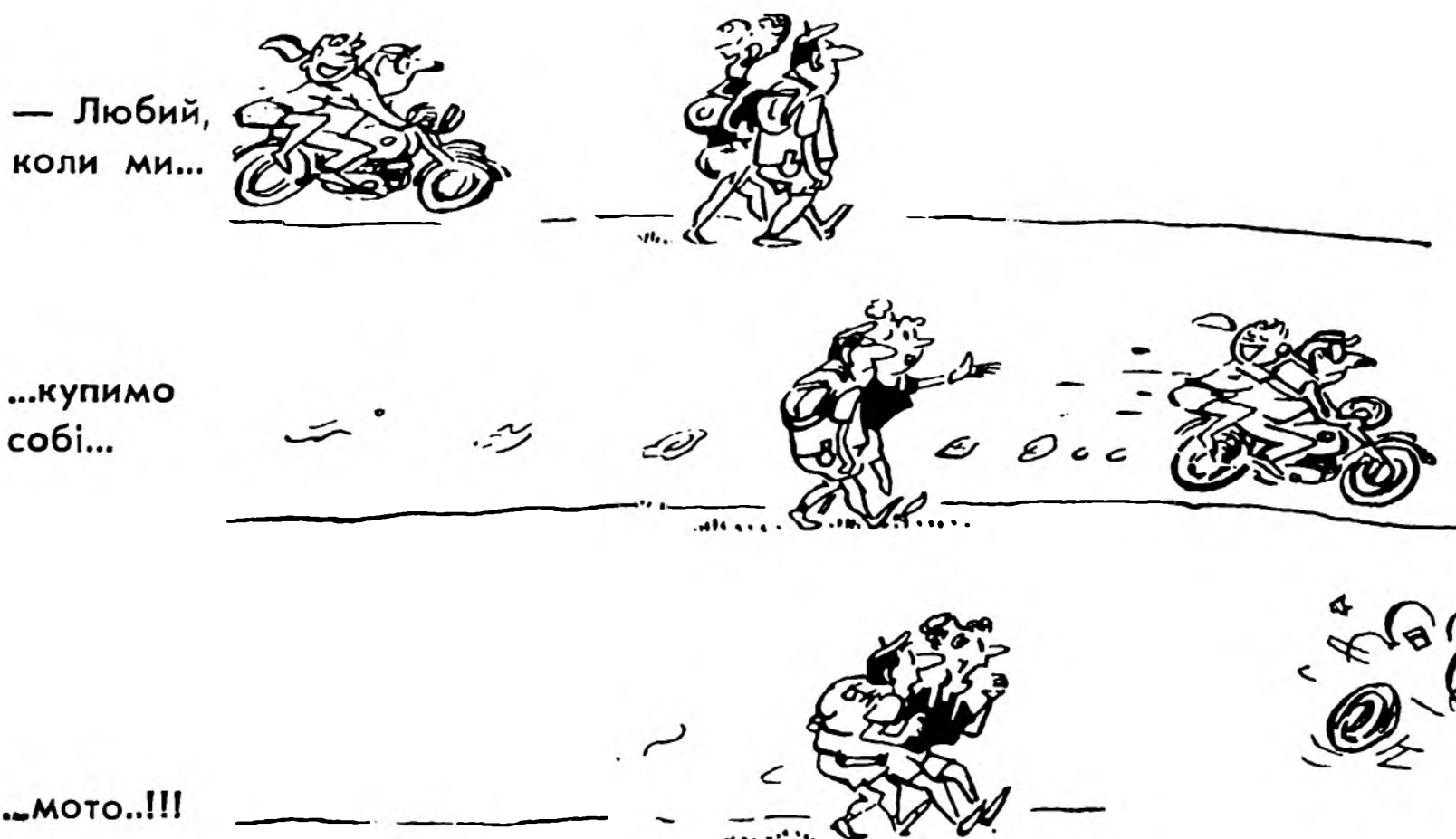
Мал. Еуджена Тару.

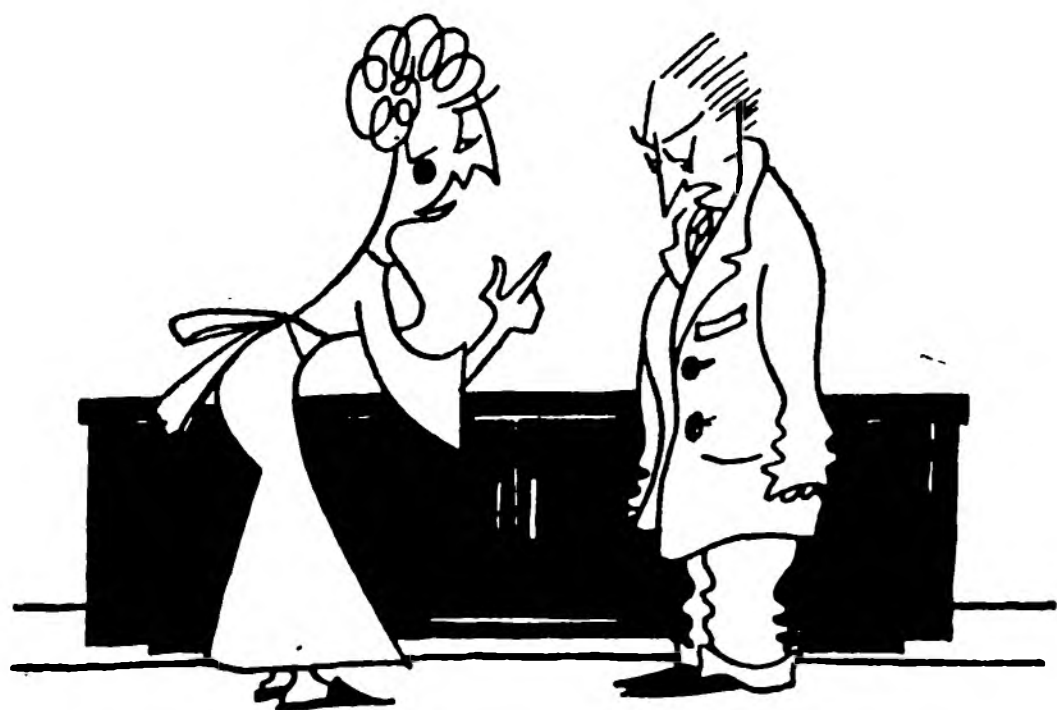
— Вам було наказано берегти паливо і розкидати добриво!

— Ох, а ми зрозуміли навпаки — берегти добриво і розкидати паливо.

Мал. Фреда Генедеску.

Мал. Матті Аслан.

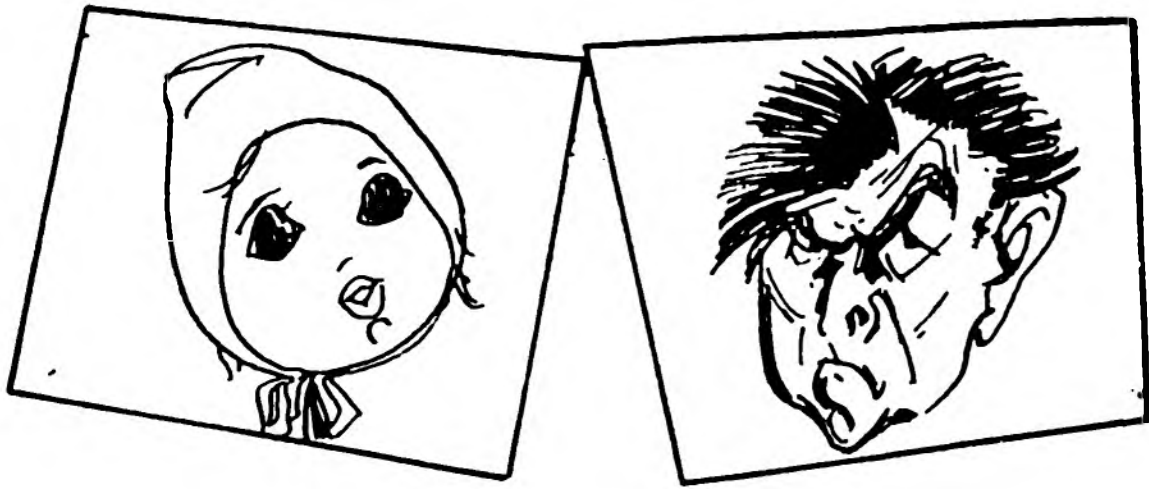
Я тебе попереджала, що кравець цього ательє не знає ніякої міри.

Мал. Лівадару.

— Хіба ми не домовилися, що будемо заощаджувати гроші? Чому ж ти знову почав палити?!

Мал. Нель Кобар.

Пуїшор в 5 місяців.

Пую в ...років та 5 місяців.

Пусі в 7 місяців.

Пусі в ...років та 7 місяців.

Мал. Тіа Пельц.

— Нарешті, й ти взяв книгу в руки!
— Це для того, щоб вона мене впізнала! Біля кіно—о 6-й годині!

Мал. Фреда Генедеску

— Що ти купив на гроші, які я тобі дав за те, щоб ти більше не терликов на скрипці?
— Придбав собі барабана.

Мал. Н. Клаудіу.

— Благаю вас, сусіде! Вже друга година ночі, а ми не можемо заснути...

— Шкода, але у нас немає ніякого снотворного засобу.

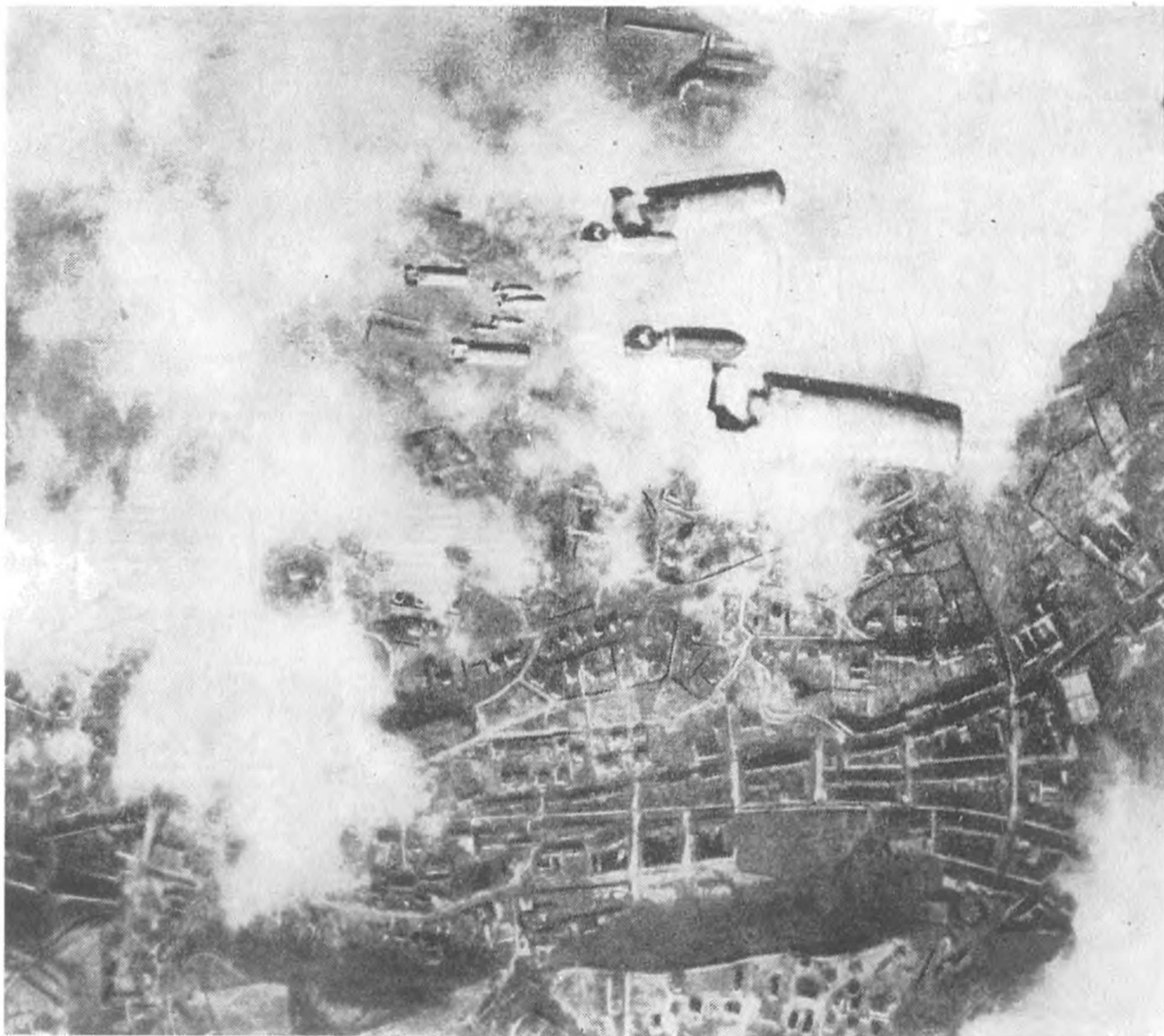
Мал. Рік Ауербах.

— Що ти там шукаєш, півнику?
— Я чув, як агроном казав голові, що в цій купі гною криється скарб.

Мал. Палл.

БОМБИ

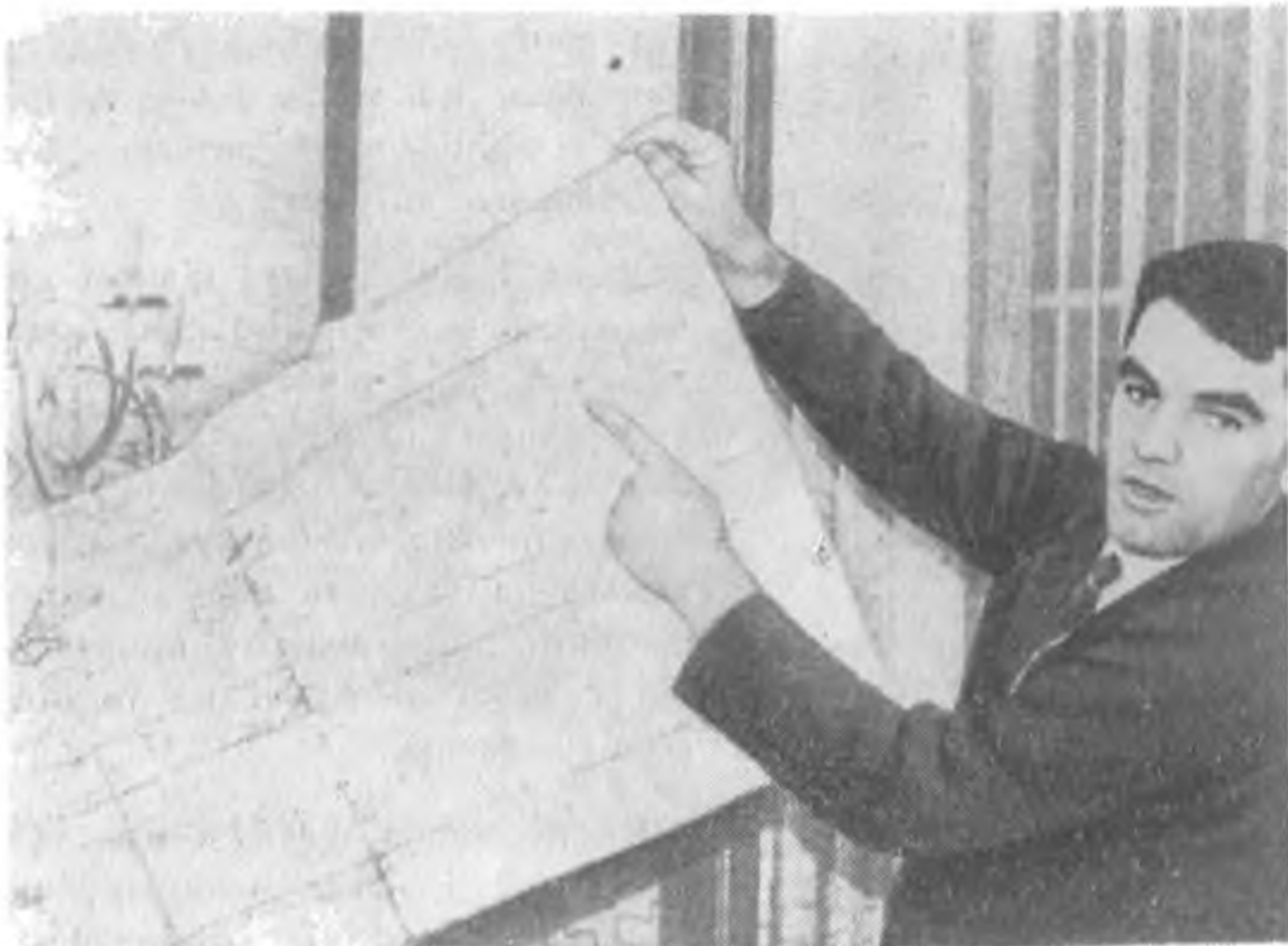

Бомби падають на місто.

Влітку 1943 року над Дрезденом з'явився військовий літак. Він кружляв над містом на великій висоті, виблискуючи на фоні чистого блакитного неба. Заторохотіли німецькі зенітки, спалахнуло полум'я вибухів.

Чужий літак маневрував, намагаючись вийти із зони вогню. Він ще деякий час покружляв над

на Сікстінську мадонну

Автор книги «Як вмирав Дрезден» Девід Ірвінг демонструє копії документів, які лягли в її основу.

містом, а потім зник. Німецьке командування, розпізнавши в літаку англійського розвідника, чекало, як це бувало в подібних випадках, повітряного нальоту. Але ні того дня, ані у наступні дні і тижні англійські літаки не з'являлися більше над містом. Згодом про цю подію забули.

Навіть у самому штабі англійської авіації лише дуже вузьке коло людей знало про справжню мету повітряної розвідки над Дрезденом. Все, що було пов'язане з цим польотом, зберігалось тут у суворій таємниці.

Після повернення літака до Англії на столі британського маршала авіації Артура Гарріса з'явилися докладні аерофотознімки Дрездена. Важко встановити, коли саме на цих знімках виникли сліди від кольорового олівця сера Гарріса, бо знімки знову опинилися на столах в англійському штабі авіації вже в лютому 1945 року, коли доля фашистської Німеччини була, власне, вирішеною.

На цих знімках лінії, накреслені маршалом авіації Гаррісом, утворили великий сектор. Це був густо заселений житловий район

Дрездена з мостами через Ельбу, славетними музеями і чудовими архітектурними ансамблями. До нього входили і палац Цвінгер, збудований ще у XV сторіччі, і Новий музей, і Японський палац, і церква Фрауенкірхе — блискучі зразки архітектури різних епох. Не було тут лише ніякого військового чи промислового об'єкту...

Може, англійське командування помилково обрало цей район для бомбардування? Та, виявляється, що ні.

13 лютого 1945 року, в цю фатальну для Дрездена ніч, на місто було зроблено два нечуваних за розмірами і безглуздя пові-

тряних нальоти. В них брали участь 773 англійських чотиримоторних бомбардувальники типу «Ланкастер». Дрезден охопило полум'я, місто перетворилося на жахливі руїни, під якими загинуло понад 200 тисяч людей.

Та цього виявилось замало. Другого дня, 14 лютого, над містом з'явилося понад 300 американських літаків «Літаюча фортеця». Вони довершили злочинну справу англійців. Центр Дрездена, його музеї, його казкові архітектурні ансамблі перестали існувати...

Безглуздя цих варварських нальотів тепер вже не викликає ні у кого ніяких сумнівів. Але якою

Англійський маршал авіації у відставці Артур Гарріс. Це він віддав наказ про бомбардування Дрездена.

Аерофотознімок Дрездена. На ньому позначено сектор — район бомбардувань.

Працьовиті руки архітекторів та робітників Німецької Демократичної Республіки відбудували зруйнований Дрезден. Палац Цвінгер набув свого колишнього вигляду.

ж була їх мета? Заради чого знищувалися безцінні скарби людської культури? Адже з точки зору остаточного розгрому гітлерівської Німеччини в цьому не було жодної потреби.

Протягом усіх післявоєнних років виникали все нові й нові версії справжніх причин варварського зруйнування Дрездена. Англійський історик і журналіст Девід Ірвінг віддав багато років вивченню цього трагічного, і про-

сто кажучи, ганебного акту англо-американського командування під час другої світової війни. Ірвінгу поталанило дістати архівів англійської військової авіації, ознайомитися з різними документами, військовими картами, наказами тощо.

Поступово, крок за кроком Ірвінг відтворив справжню картину всіх подій, пов'язаних з бомбардуванням міста на Ельбі. На підставі своїх досліджень він напи-

сав книгу «Як вмирав Дрезден». Звичайно, ця книга була зустрінена офіційною Англією без особливого ентузіазму.

Девід Ірвінг вважає цілком доведеним, що зруйнування Дрездена не мало нічого спільного з справжніми інтересами розгрому фашизму. Навпаки, головною метою лютьневих бомбардувань були намагання західних держав перешкодити переможному просуванню Радянської Армії на територію Німеччини.

Мости через Ельбу — ось що, на думку Ірвінга, мали зруйнувати англійські і американські льотчики, щоб затримати наступ Радянської Армії. Крім того, до таємних планів англо-американського командування входило також знищення великих міст, які пізніше увійшли б до зони, окупованої радянськими військами.

Історик встановив також, що у англійського і американського командування не було тоді точних даних відносно долі картин Дрезденської галереї. Висувалися навіть припущення, що частина цих картин залишилася невивезеною з міста. Та це не зупинило тих, хто наносив жирні лінії на аерофотознімки Дрездена...

І ще одне цікаве викриття зробив Ірвінг. Виявляється, Дрезден мав стати об'єктом першого атомного бомбардування, якщо б американцям вдалося трохи раніше виготовити свою першу ядерну бомбу. Отже, місто на Ельбі перетворилося б на європейську Хіросіму.

Англійський історик недавно знову відвідав Дрезден, в якому він перед тим, працюючи над своєю книгою, побував кілька разів. Девід Ірвінг подарував цьому місту фотокопії різних документів, карт, схем, фотографій, які підтверджують його висновки щодо справжньої історії зруйнування Дрездена у лютому 1945 року. Цей подарунок займе гідне місце у міському музеї, де створюється тепер повчальна експозиція про трагедію і відродження чудового міста на Ельбі — одного з кращих у Німецькій Демократичній Республіці.

Дзвони ВІСТУЮТЬ ДЕНЬ

РОМАН

ЧАСТИНА ПЕРША

Холодний вітер зранку

1 Бліде лютнєве сонце позирало на місто, яке мороз закував міцно, до цілковитої нерухомості. Вітер свистів, хапав дрібний, колючий сніг і, знімаючи куряву, ніс його порожніми вулицями. Трамваї позагружали в заметах; нечасті перехожі йшли закутані, пригинаючись до землі,—невеликі чорні крапочки на широких білих просторах ще виразніше підкреслювали порожнечу вулиць і нерухомість міста. Йшла перша післявоєнна зима, безжалісна й сувора, фейлетоністи писали про Братіславу як про льодовий палац із казки,—невесела це була казка. Лід на Дунаї зітхав, і тріскав, і вибухав, це були справжні вибухи, це була детонація, що нагадувала війну. Але над мостом маяли прапори, вітер нагинав держакі й плескав новими полотнищами, а залізні траверси, вкриті інеєм, весело й урочисто сяяли на блідому сонці. Присадкуватий і кремезний капітан з червоними, пощипаними морозом щоками стояв струнко і рапортував морозові та вітрові, а вітер виривав у нього слова й, брязкаючи, ніс їх між залізними траверсами нового мосту. Це був звичайний радянський капітан; там, де виступали вилиці, шкіру в нього мороз спалив до темно-червоного й чорного, звали його Карпусенко, він збудував уже багато мостів, перейшов уже через багато рік і рапортував уже багато разів. Але тепер він, мабуть, трохи-таки хвилювався, відсапував і, задихаючись, вимовляв слова; він трохи

хвилювався, бо перед ним стояв легендарний маршал, один з тих, чиє ім'я гриміло в усьому світі, а за маршалом стояли представники країни, для якої капітан Карпусенко збудував міст. Але маршал ніби моргнув капітану Карпусенкові і немовби тим підморгуванням сказав, що, мовляв, не заникуйся, бачу, що ти молодець, хлопець хоч куди, роботу виконав добре, то чого ж тобі боятись? І капітанові Карпусенку також захотілось підморгнути до маршала, у маршала теж були широкі вилиці, такі самі, як і в капітана Карпусенка, і капітанові захотілось підморгнути до маршала, як до своєї, близької людини, проте він стримався.

Над мостом маяли прапори, а на майдані перед мостом стояли люди, вітер часом укривав їх сніжною курявою, а іноді ніби відсмикував заслону,—тоді видно людей, що стояли на вітрі й на морозі й не чули рапорту капітана Карпусенка, не чули нічого, крім лунких вибухів льоду і плескоту нового полотна на нових прапорах, а коли курява розпливалася, бачили маршала й главу уряду й заступників глави уряду, всі були в чорних шапках і в чорних шубах із смушковими комірами, а обличчя в усіх стужавіли від морозу. Вітер проймав аж до кісток, люди тупали задубілими ногами, але ніхто не відходив, усі з гордістю дивилися на залізні траверси, посипані інеєм, що весь час виблискували на блідому сонці, і всі раптом зітхнули, коли глава уряду перерізав стьожку,—міст було відкрито і подвигу dokonano. Колись, понад п'ятдесят років тому, цей міст будували найкращі європейські фахівці, міст був важливий, він з'єднував Відень з Братіславою й Горішньою Угорщиною, а Відень був міцний і багатий, міцний був Франц-Йосиф, і багатий був віденський Ротшільд, вони мали тоді досить грошей, і досить фахівців з усієї Європи, й досить дешевих і сумлінних ро-

бітників з Горішньої Угорщини, і міст будували п'ять років. А капітан Карпусенко з своїми солдатами побудували міст за п'ять місяців. І це був подвиг і звістка зі сходу, звістка, що людина нездоланна, що людська праця перемагає, що країна воскресає з мертвих, що в цю мить не тільки блищать траверси на братиславському мості, але підноситься багато мостів, і нові залізничні біжать по країні, у багатьох містах стоїть капітан Карпусенко й рапортує про виконане завдання. Тому-то люди перед мостом стояли й терпіли льодовий вітер, обличчя в усіх були червоні й сині від морозу, але ніхто не відходив, усі хотіли побачити й відчувати, як здійснюється воскресіння їх батьківщини.

Августин Шернер протиснувся крізь варту, в руці тримав якесь посвідчення й вимахував ним, але більше за посвідчення йому допомагав його солідний вигляд, бо й на ньому була чорна шапка й чорна шуба з смушковим коміром, шуба належала архітекторові Феркодичу, але цього на ній не було написано, отже ця обставина не могла порушити солідного, майже урядового вигляду Августина Шернера. Він протиснувся крізь варту й приєднався до інших чорних шуб, і його обскубане обличчя й елегантні вусики дихали спокоєм і гордістю, що ось він також належить до чорних шуб, що він доступився так близько до великих світу сього, і натовп бачить, який він близький до великих світу сього. Він роздивлявся й вітався безмовним покивом голови та урочистим напівусміхом; а потім помітив між чорними шубами знайомого політика, з яким колись-то зустрівся в Банській Бистриці, й почав поволі до нього просуватись, аж зовсім наблизився до нього, так що дихав йому в плече. Привітав його чемно, але не підлабузнюючись, політик подивився на нього крізь запорошені окуляри, безумовно не пізнав його, але вдавав, що пізнає, бо політик був зроду обачний, а в ці часи ніхто не знав точно, хто є хто, а ще менше можна було знати, хто ким буде. Августин Шернер уже місяцями вичікував на таку нагоду, та й не вичікував лишень, а вишукував її,— з віршиків не проживеш, до аптеки йти не хотілось, адже він був заслужений діяч Опору й мав право на щось ліпше, і от тепер трапилась нагода, він здобув її й пишався собою, та водночас був і розгублений, бо світ, до якого він хотів увійти, мав свої закони й свої форми, а він тих законів і форм не знав. Він уважно розглядав політикове обличчя, було це плескате, мало не чотирикутне обличчя, з трохи зморшкуватим носом, зморшкуватий ніс надавав обличчю виразу піднесеної похмурості чи похмурої піднесеності. Прапори тріпотіли, хтось виголошував промову, а

Августин Шернер напружено шукав слів, якими він міг би наблизитися до політика, та ніщо йому не спадало на думку, самі лише дурниці,— але ж і мороз, пане голово, або: ну, й вітруган, пане голово,— дурниці, які ні до чого не провадили. Він уже починав побоюватися, що не зможе використати нагоди, напружував мозок, мучився, та нічого значущого й нічого дотепного йому не спадало на думку, самі тільки дурниці, довга, безконечна низка дурниць. Він уже впадав у відчай, відчаювався, що нагода мине марно, йому хотілося заплакати від люті, й нарешті він зважився й прошепотів одну з дурниць,— чи не здається вам,— зашепотів політикові на вухо,— чи не здається вам, що це триває трохи задовго? «Так,— сказав політик, зневажливо спускаючи долішню губу, долішня губа в нього була товста й зневажлива, а горішня тонка й строга,— так,— сказала визначна особа,— зима сувора».— «Справді,— ввічливо зашепотів Августин Шернер і внутрішньо весь засяяв,— справді, пане голово, трохи воно недоречно, я вважаю, що це трохи недоречно, стільки визначних людей і на такому холоді». Визначна особа напівповернулася до нього, подивилась на Августина Шернера, та, мабуть, погано бачила його крізь запорошені окуляри, пробурмотіла: «Так, зима сувора»,— і відвернулася. Але Августина Шернера вже не можна було спинити, він розігнався, він був відважний, він був готовий на все, щоб не промарнувати нагоди. «Можливо, ви мене не пригадуєте,— шепотів він над самим вухом визначної особи,— я той самий поет, пригадуєте, відвідав вас у Банській Бистриці». Значна особа наморщила чоло, знову обернулася до Августина Шернера й тепер уже довше розглядала його. «Ага,— промовив політик,— поет і аптекар, уже згадав, поет і, крім того, аптекар».— «Так,— сказав Августин Шернер,— той самий, бачились ми в Бистриці, тоді я писав під псевдонімом Ало Грон, я хотів би присвятити всі свої сили батьківщині,— сказав він швидко й потім додав,— і демократії, звичайно».— «Так,— сказала визначна особа,— такі люди нам потрібні»,— і попрохала, щоб Августин Шернер якось до нього зайшов. Хтось виголошував промову, прапори тріпотіли, лід вибухав, як артилерійські гранати, в повітрі бриніло бронзою— і все це разом становило радісну музику, музику надії для Августина Шернера.

На огороженому підвищенні сиділи й стояли солдати й партизани, поранені й інваліди, офіцери з багатьма нагородами, й між ними стояв капітан Лабуда, обважнілий і похмурий. Лиш коли підносив очі на тріпотливі прапори й на бліде зимове сонце, тоді в нього на мить прояснювався погляд,

тоді йому здавалося, що є ще на світі героїство, боротьба й опір, і що він, капітан Лабуда, теж якось належить до того всього: до прапорів, що тріпочуться на вітрі, до вкритих інеєм траверсів і до капітана Карпусенка, до слів, що лунали в сухому повітрі, до бурхливого вітру й льоду, який вибухав з надмірної сили. Але спина в нього безнадійно боліла, змушуючи його нахилити голову, а коли він нахилив голову, то бачив своїх товаришів, безногих і безруких, з багатьма нагородами, і бачив милиці в своїх руках; ручки на милицях були гладенькі від довгого вжитку, і ті милиці визначали, що ніколи він уже не полетить з вітром, що не належить уже він до того світу, який боровся й змагався, що він каліка. Скільки ночей він повторював це слово, — каліка, каліка, — повторював це слово до огиди, до божевілля й не міг звикнути до цього слова, не міг звикнути до зв'язку цього слова з своїм тілом і з своєю долею. Але це було так, лікарі посміхались і говорили, що, мовляв, це нічого, тільки треба поводитись обережно, дуже обережно, спинний мозок — це така чортяча річ, і справді, це була чортяча річ, давала себе визнаки і не давала змоги себе забути, і капітан Лабуда вже ніколи не літатиме з вітром, животитиме й спиратиметься на милиці. Це було неймовірно, з цим не можна було примиритися, така це була дурниця, а проте це було так, він був каліка, було це найненависніше слово, але було воно загрозливе й весь час наявне, як весь час було наявне поболювання в хребті. Він опирався й ненавидів, гнівався на себе й на цілий світ, на товаришів-інвалідів за те, що були такі, як він, на здорових людей, що були здорові, опирався й одчайдушно змагався, проте поволі втрачав надію.

От і тепер, коли опустив очі від тріпотливих прапорів і побачив свої дві милиці й своїх товаришів з протезами замість рук і ніг, і тепер він злісно прошепотів це саме слово «каліка, каліка», і хотілося йому плюнути так, щоб слиною вкрити цілий світ, щоб під слиною сховалися дзвінки слова й замовкли тріпотливі прапори, щоб слина покрила навіки всіх цих людей, і вітер, і сонце, і місто, і світ. Він метався, як звір, що потрапив у капкан. Не було йому виходу; вся його сила була зв'язана з тілом, його мужність у житті й у сприйнятті життя була скоріше мужністю м'язів, як чогось іншого; коли він утратив цю силу, втратив майже все. Так звані душевні розкоші були завжди йому далекі, а тепер тим далші й неприємніші, що він мусив вдатися до них з примусу: це була жебрацька милостиня, милостиня каліці. А він ще не до такої міри спустився на дно, щоб робити що-небудь із примусу; його непереможність була за-

хитана, та не була зламана. Він не був створений для покори, яка, згідно з поширеними уявленнями, до лиця каліці; але й гордощі були в його становищі смішні, бо людина, як вважав капітан Лабуда, могла пишатися тільки своєю силою, а сила, так він вважав, була явищем виключно тілесним.

І він гризся, мучився, метався в пастці, з якої не було виходу, ненавидів себе й інших, цілі дні бував похмурий і злісний. Іноді, коли йому здавалося, що вже не витримає цієї муки, що мусить розбити голову об мур, шукав рятунку й на мить вірив облесним словам лікарів і друзів, вірив, що все буде так, як було, що все повернеться, що звідкись увійде в нього втрачена сила. Коли повертався з Києва, було це відчуття особливо міцне: над батьківщиною сяяло літнє сонце, пахли ліси, йому здалося, що нічого він не втратив, ось кілька днів спокою, кілька днів спокійного відпочинку, а потім знову прийде радість і сила й усе, що приносить життя. Та минуло багато днів спокою, а потім пішли знову лікарі, огляди й лікарні, і капітан Лабуда почав пізнавати правду про себе, обурився нею й змагався з нею, але правда помалу й безжалісно здобувала перевагу.

І от тепер стояв тут, важкий і похмурий, і сердився на радощі інших, бо ті радощі не могли бути його радощами, він не міг брати участі у воскресінні, в другому народженні життя, його викинуто, викреслено зі списків, він каліка, каліка.

Марек стояв на парапеті, відкритий поривам вітру, і намагався схопити слова, що дзвеніли в повітрі, і бачив усіх — і капітана Карпусенка, і легендарного маршала, і промовця, — намагався схопити слова й уписати їх закоцюблими пальцями до блокнота. Вуха в нього були замотані в шаль, що найбільше в світі була подібна до онучі, він боявся за вуха, прихоплені морозом у горах, відтоді вони щоразу лупилися; пучки на руках у нього були темно-фіалкові, проте він записував до блокнота важко вловлювані слова, і взагалі його не хвилювали ні зима, ні мороз, ні вітер, він був у бою і виконував бойове завдання. На ньому було зимове пальто, незграбно перешите з військової шинелі, а взутий він був у коротенькі артилерійські чоботи, напхані папером, щоб ноги не мерзли, він досі ще був на фронті, тут іще досі був фронт і фронтова перемога, його новонароджений міст і його новонароджена країна. Марек бачив міст п'ять місяців тому, балки були висаджені в повітря, а металічна конструкція лежала в воді й вигулькувала лише в кількох місцях; тоді здавалося, що руйнація довершена, що вона вічна й безповоротна, що ця велетенська вага ніколи не вирне з

води, цього не можна було уявити, щоб вона могла виринути, це було б чудо. А проте вага виринула, з'явилися солдати в ушанках, пиляли й різали залізо, і конструкція розпадалася, ніби була з порохнявого дерева, почала підводитися з глибин, величезна вага, зачарована в Дунаї, мусила все-таки піддатися людським рукам, рукам солдатів в ушанках. А потім почав народжуватися міст, спершу народжувався невидимо, в кесонних камерах, годину за годиною й тиждень за тижнем, у зливу й у мороз, під час гнівних навал ріки, всупереч усьому народжувався міст, спершу невидимо й ніби поволі, а потім помітніше й щоразу швидше, міст зростав під руками й перед очима. Марек ходив щодня дивитись на міст, на нездоланну людську працю, він почував себе близьким до зварювальних апаратів і до людських рук, до племінчиків зварщиків, до ушанок, що весело й невтомно рухались по конструкції. І тепер — ось він, міст, новий і прикрашений, і прапори весело тріпотіли на вітрі, і капітан Карпусенко вдяг парадну шинелю й шапку, вигляд мав урочистий і поважний, як робітник у неділю. Марек стояв на парапеті, вітер стрибав на нього прямими нападами, але Марек стояв твердо, це вже не був давній кволий Марек, це був колишній партизан і досі ще солдат на фронті, він обріс м'язами, зміцнів, став суворіший, і йому навіть не було чудно, що він суворий і міцний, він щораз більше забував давнього кволого Марка, йому здавалося, що то було дуже давно, в якійсь невиразній передісторії, і що то був хтось зовсім інший, майже незнайомий і чужий. Він стояв на парапеті й ловив слова, й уписував їх до блокнота, часом хукав на закоцублі пальці, що не хотіли його слухати, та все-таки вписував нові й нові слова, це було його бойове завдання — стаття про міст, він був ще зовсім молодий газетяр, і кожна робота здавалась йому бойовим завданням, він би хотів схопити все, не тільки слова промовців, а й бліде сонце й присипані інеєм траверси, й капітана Карпусенка з начищеними гудзиками на шинелі, й спільний подих натовпу, спільну радість новонародження, і спільну нездоланність, він хотів би схопити всі мости й усі колії своєї країни, хотів би висловити те, як батьківщина довго набирала повітря й як тепер починає регулярно дихати, як споюється, шириться, як у неї знову струмує кров в жилах. Він хотів би знайти таке слово, в якому б усе збіглося й зосередилося, вогненне слово на вогнищі, для всіх ясне й зрозуміле, але не знав такого слова, а, можливо, такого слова й не було, було тільки багато звичайних слів, що відображали тільки поверхню речей, а не їх сутність.

Вітер поніс оплески навскоси через Дунай, прапори ще продовжували тріпотіти, а лід на Дунаї гуркотів і вибухав. Був кінець урочистості й початок мосту.

Капітан Лабуда, спираючись на милиці, поволі посувався проти вітру. На майдані раптом нашттовхнувся на Марка. Пізнали один одного відразу.

— Капітан,— здивовано сказав Марек.

— А дивись ти,— сказав капітан Лабуда. І згадав миттю все: Марка, Оліну, і те, що Марек — батько його, Лабудиного, сина.— Ходімо,— сказав Маркові,— не стояти ж тут до безвіку.

2

Це був третьорядний готель в одній з вузьких вуличок у середині міста. Готель мав тільки двадцять номерів, але внизу була велика кав'ярня, а під нею нічний шиночок.

Капітан Лабуда відчинив двері й впустив Марка. Кав'ярня була порожня, тільки за перегородкою з тканини сиділи нафарбовані жінки й грали в карти. Офіціант з довгою шиєю й великим борлаком стояв, спершись на скляну стінку контори, й дрімав. У темному кутку спав якийсь солдат, він поклав голову на облитий стіл і хропів. Офіціант, прокинувшись з дрімоти й кваплячись назустріч капітанові Лабуді, чемненько забрав у нього шинелю. «Все в порядку, начальнику»,— сказав і поплентався з шинелею до контори. За мить повернувся з чистою скатеркою й постелив її на стіл.

— Сідай,— сказав капітан Лабуда Маркові.— Сідай, ми прийшли,— і спер милиці на стіл і сів сам, пригладив волосся, були в нього й досі ще блискучі каштанові кучері, ще те саме було обличчя, тільки трохи темніше; брови були ніби густіші, збігалися посередині й похмуро їжачились. Офіціант, не питаючись, приніс чай і пляшку рому, а капітан Лабуда показав підборіддям у куток:

— Досі ще спить?

— Як мала дитина,— сказав офіціант і ввічливо посміхнувся золотими зубами.

— Не впізнаєш? — спитав капітан Лабуда Марка. А потім додав:

— Це Коза.

Марек почував себе якось особливо, це був зовсім інший світ, і зміна була занадто швидка. Він випив чай і тер собі руки, здивовано поглядав навколо себе, на мить спинився поглядом на обличчі капітана Лабуди, було це знайоме обличчя, але похмуріше й важче, а сірі очі ще не були ті, що колись, були це сердиті очі й водночас ніби десь на дні в них ховався ляк, боязкість, і це

було щось зовсім нове в капітанових очах.

— Який Коза? — спитав Марек.

— Сержант Коза. Хіба не пам'ятаєш сержанта Козу?

— Пам'ятаю, — сказав Марек і подивився в куток. — Так це він, це сержант Коза?

— Він, — сказав капітан Лабуда. — З'явився робити закупки й тепер от хропе тут.

Чай уже випили. Капітан Лабуда налив у порожні чашки рому.

— Випий, — сказав капітан Лабуда. — Чи, може, ти й досі ще таке немовля?

— Ні, чого ж? Вип'ю.

— Ростемо, — сказав капітан Лабуда. Поглянув на Марка примруженими очима. — Справді, — сказав, — ти ніби підріс. Виглядаєш, як справжній чоловік.

— Дякую, — сказав Марек.

Замовкли, і Марек продовжував дивуватися, де це все діється, і чому він тут, і чого хоче від нього капітан. Чогось від нього хотів, Марек помітив з першого погляду, що капітан Лабуда чогось від нього хоче, і між ними є щось таке, що треба висловити й розв'язати, але тепер не поєднував цього з Оліною, це була не Оліна, було це щось інше.

— Що два тижні приїздить на закупки. І завжди напивається до нестями, — сказав капітан Лабуда.

— Ще досі в Кошицях?

— Аякже. Король шинкарів. Відома квіточка, — капітан Лабуда підпер голову обома руками й напружено дивився на Марка.

— А я тут, — сказав. — У цьому кублі.

— Я не знав, — сказав Марек, — не знав я, що ти народний адміністратор.

— За заслуги, — сказав капітан Лабуда. — І за те, що я каліка.

— Не схожий ти на каліку, — сказав Марек.

— Каліка! — скрикнув несподівано капітан Лабуда. — Каліка, розумієш?!

Нафарбовані жінки оглянулися за своїм столом, але потім спокійно продовжували грати далі, видимо, вони вже звикли до капітана. Сержант Коза перестав хропати, підняв голову з облитого столу й хвилину оглядався, не розуміючи нічого, круг себе, потім устав і прошкутильгав до столу, за яким сидів Лабуда з Марком. Він протирав очі, на ньому був військовий мундир, але під ним біла брудна сорочка з широко пов'язаною краваткою. Не стямившись, дивився хвилину на Марка, потім сплеснув руками.

— Ну, хай живе! Окулярник, звідки ти тут узався?

— Я тут, — сказав Марек.

Коза ляпав Марка по плечах і галасував:

— Це він, щоб я так жив, це окулярник! Професор! Такого роззяви ніколи в мене

в чоті не було ні раніше, ні потім!

— Одсахнись! — сказав капітан Лабуда. — Смердиш, як той тхір, відсахнись, ходи вмийся!

— Слухаю, капітане, — Коза клацнув за каблуками, моргнув до Марка й сів за стіл, вишкіряючись на капітана. Закричав офіціантові: «Гей, кульгавий, — кричав, — раз, два, три, ще пляшку й склянку для пана».

— Окулярник! — сказав ще раз. — За це треба випити.

— У мене праця, — сказав Марек.

— Праця! — весело скрикнув Коза на всю кав'ярню. — У нього праця! У окулярника праця! Дивак ти, професоре, от хто, завжди ти був дивак, пригадуєш? З лікарні вийшов, а міг би пролежати там усю війну, дивак дивущий, а тепер знову в нього праця!

— Мушу йти до редакції, — сказав Марек.

— Ні, — сказав Лабуда й схопив Марка за рукав. — Почекай.

— Я можу повернутися, — сказав Марек. — Але тепер мушу йти.

Справді таки мусив іти, весь час думав про те, що мусить іти, здавати статтю треба було о першій, а він же повинен був її ще написати, повинен був виконати своє бойове завдання. Весь час він про це думав, і хоч його увагу привабив той світ, до якого він несподівано потрапив, цікавив і капітан Лабуда, і те, що той йому хоче сказати, хоч йому було тепло й добре, а мусив іти.

— Я повернуся, — сказав він і встав.

Капітан Лабуда поглядав на нього примруженими сірими очима.

— Справді, — сказав. — Мусиш вернутись.

— Дивак ти, окулярнику, он ти хто, — сказав Коза.

— Я повернуся, — сказав Марек і вийшов.

Він мусив поспішати, до здачі залишилося вже мало часу, й він довго шукав у редакції спокійного місця, але такого місця в редакції не було, редакція була маленька й набита людьми, гармидером і стукотінням, тут було збіговисько, як завжди, двері грюкали й друкарські машинки тріскотіли, було тут тісно й незручно. Марек уже навчився не зважати на галас і гармидер, він сів до вікна і нічого вже не бачив, і нічого не чув, біля нього був тільки папір і блокнот, та неслухняні слова, та неслухняні пальці на клавіатурі друкарської машинки, на мить він зводив голову й дивився, нічого не бачачи перед собою, в такі хвилини мав смішний і дурнуватий вигляд, і тоді в редакції з нього підсміювалися.

Повернувся він не швидко, повинен був ще нашвидку забігти до друкарні, в кав'ярні вже назбиралося чимало людей, а ті двоє сиділи один проти одного так, як він

їх залишив, і між ними стояла пляшка рому.

— А диви,— сказав Коза.— Окулярник.

— Сідай,— сказав Лабуда. Підняв важкі очі й знову сперся ліктями на стіл. Коза був уже вмитий і надів чисту сорочку, а капітан Лабуда все ще сидів так, як його Марек залишив, з головою в долонях, і дивився примруженими очима просто перед себе.

— Випий,— сказав Лабуда.

І потім сказав:

— Маю з тобою рахунки.

— Які рахунки?

— Такі. Рахунки, щоб розрахуватися. Випий.

— Це нудота,— сказав Коза.— Розрахунки — це нудота.

— Ти відсахнись! — закричав на нього капітан Лабуда.— Тепер уже справді відсахнись!

Коза здвигнув плечима.

— Ну, що ж! І так з вами нудно. Піду до ціпоньок.

І відійшов, намагаючись іти рівно поміж столами, йдучи, вже гукав на офіціанта,— «Гей, кульгавий, пляшку рому для дівчат»,— підійшов до столу, де ще досі сиділи нафарбовані жінки й грали в карти, й одним рухом змів їм карти зі столу, жінки заверещали й засміялись, видно, вже знали Козу.

Лабуда мовчав.

— Я чекаю,— сказав Марек.

— Сперш випий,— сказав Лабуда.

— Ні,— сказав Марек.— Я хотів би знати відразу.

— А ти випий-но,— сказав Лабуда. Підняв густі страпаті брови й якусь мить дивився на Марка.

— Ти думаєш, що нам обом нема про що говорити?

— Справді,— сказав Марек.— Ніколи ми ще з тобою як слід не поговорили.

— Тепер у мене є час,— сказав Лабуда.— Я каліка, тепер у мене до смерті досить часу.

— Не дуже ти схожий на каліку,— сказав Марек.

— До цього тобі зась. До цього ти не втручайся!— капітан Лабуда міцно стис долонями вуха й зморщив обличчя.— До цього нікому нема діла, це тільки моя справа, розумієш?

— Добре,— сказав Марек.— Не говоритимемо про це.

Чарки були наляті. Пили мовчки. Марек дивився на капітана Лабуду й зовсім його не боявся, колись відчував перед ним страх і заздрість, а тепер його зовсім не боявся, хоч вигляд у капітана був суворий і загрозливий.

— Маю з тобою рахунки,— сказав Лабуда.— У тебе мій син.

— Це мій син,— сказав Марек.

— Він мені потрібен,— сказав Лабуда.

— Це мій син,— сказав Марек.— Мій і Олінин.

— Він потрібен мені,— сказав Лабуда похмуро.— Я каліка й ніколи вже не матиму дітей. Мені потрібен мій син.

Знову підвів важкий погляд на Марка, і Марек знову помітив у нього в очах похмуру лють, але й полохливість, і жах, що світилися насподі.

— Тобі потрібні люди, як речі, капітане,— сказав Марек.— Завжди ти брав людей, як речі, що були тобі потрібні. Як зубну щіточку.

— Яку зубну щіточку?

— Або як сигарету. Завжди брав, що тобі потрібне було. А потім викидав, коли ставало вже непотрібне.

— Оліну не плутай до цього. Чого вплутуєш до цього Оліну?

— Ідеться не тільки про Оліну.

— Оліну не я взяв,— сказав капітан Лабуда.— Сама залізла до мене в постіль. З цікавості.

— Ідеться не тільки про Оліну,— сказав Марек і відчув, як у ньому піднімається давня лють до капітана Лабуди.— Завжди ти тільки брав, уживав людей, використовував їх. Тобі люди потрібні, як потрібні черевики або плащ від дощу, або чиста сорочка, тобі вони потрібні, й ти використовував їх.

— Що ти верзеш? Це якась філософія.

— Це правда.

— Погляньте на нього,— сказав капітан Лабуда і посміхнувся.— Він знайшов правду.

— Я завжди це знав про тебе,— сказав Марек, і справді, йому здалося, що він завжди бачив капітана Лабуду так ясно, як цієї хвилини.— Тільки не відважувався тобі цього сказати.

— Погляньте на нього,— сказав знову капітан.— А тепер маєш відвагу?

— Так. Тепер маю.

— А я чхати хотів на твою правду,— сказав капітан.— І на твою відвагу я чхаю. Я хочу свого сина.

— Це не піде, капітаночку.

— Але я його хочу,— сказав капітан.— Мені він потрібен, хіба не розумієш? Повинен же я щось мати, крім цих-от милиць.

Жах, що досі сидів насподі, піднявся переможно в вічі й наповнив їх. Капітан Лабуда простяг руку, наче хотів доторкнутися до Марка. «Я самотній і я каліка,— говорив він тим рухом,— я зовсім самотній на широкому світі, покинутий і розп'ятий на хресті, мені потрібна людина, задля якої я міг би дихати й жити, і я маю сина, то мій син, всупереч усьому то мій син, я виплодив

його, то моя кров, мій рятунок і моя майбутність».

— Не розумію,— сказав Марек.

— Не хочеш розуміти.

— Не можу, капітане. Це мій син, мій і Олінин.

— Але мені він потрібен! — затято сказав капітан.

— Це ще не підстава, щоб ти його забрав. Це не крам на базарі, це маленька людина і мій син, він говорить: «тату, дай мені нозіка»,— говорить: «тато плийсов», пізнає мене по кроках і по тому, як я відчиняю двері, повертаючись з роботи, це мій син, а я його батько, це маленька людина, а не крам на базарі.

Кав'ярня вже була повна, у вичовганих червоних плисових фотелях сиділо вже багато людей, вони пили й курили й потиху вмовлялися про спекуляції; були це переважно чорні торговці, сходилися тут щоденно, була тут їх біржа, сиділи тут і дівчата з Подграддя, понафарбовувані й у коротеньких сукнях, була це непристойна кав'ярня в вузькій вуличці старого міста, пробували тут і представники з карного розшуку, сиділи за своїми одвічними чвертками вина, були тут шахрайчуки й дрібні кишенькові злодії, але траплялися злочинці й більшого калібру, непомітні й приховані в хаосі післявоєнних днів. Бабуся в спідницях ходила з кошиком поміж столами, в кошику в неї була смажена кукурудза, солоного мигдалю ще не було, не було й анчоусів, були злидні й голод, але було досить вина та й качанів кукурудзи, якими жила Братіслава, проте їх тут мало хто брав, бо тут було багато спекулянтів, а ті мали й мигдаль, і анчоуси, мали й дорогий закордонний крам, що зникав з надходжень Міжнародного товариства допомоги, і все вони рахували не на гроші, а на сигарети: «Бистриця» — це була вітчизняна валюта, а «Фестерфільдські» — закордонна валюта, це був портативний крам, і на біржі в кав'ярні «Оріон» ним платили. Всі спекулянти приходили до кав'ярні з портфелями, повними сигарет, це були їхні гроші, портфелі в усіх були шкіряні, одмітні, портфелі були ознакою приналежності до не дуже-то й таємної організації, але органи карного розшуку ще не починали забирати спекулянтів, було їх занадто багато, значно більше, ніж місця в державних в'язницях. Отож усі й сиділи тут і робили своє діло, платили сигаретами вітчизняної й закордонної валюти й проводили операції, які в нормальні часи видавалися б фантастичними, але в той фантастичний післявоєнний час були нормальними.

Надійшли цигани в старому, зблідлому та обтріпаному вбранні, і сержант Коза вже співав, і нафарбовані жінки співали з ним,

сержант Коза приїздив до Братіслави лише двічі на місяць і хотів тоді розважитись як слід.

Марек здивовано розглядався навкруг себе — що він тут робить, як сюди потрапив і чого тут сидить, чого ще досі тут сидить? Знав цих людей з портфелями, бачив, як вони нахиляються один до одного, губи над вухом, губи над вухом, і знав, що означає те шепотіння, йому здалося, що він сидить на чомусь слизькому й липучому і що дихає слизьким і липучим повітрям. «Це ганьба,— хотілося йому сказати,— це ганьба, дихати таким повітрям і жити в такій атмосфері, це ганьба, капітане Лабудо,— хотілося йому сказати,— цим повітрям не можна дихати й так не можна жити»,— та коли він подивився на капітана й побачив, як той безнадійно і похмуро п'є, якось не міг цього сказати, в цю мить він зрозумів покинутого й самотнього каліку Лабуду, але відразу ж відігнав від себе це порозуміння, бо воно несло з собою жалощі й співчуття.

— Оце було й усе, капітане? — сказав він, устаючи з-за столу.

— Ні,— сказав капітан Лабуда.— Ми ще не розраховалися.

— А я все-таки піду,— сказав Марек, стоячи біля столу, він дивився на капітана Лабуду й намагався не підпускати до себе жалощів і співчуття. Тоді встав і капітан Лабуда, оперся руками об стіл і встав, і швидко схопив Марка за плече.— Не смій,— сказав капітан Лабуда,— не смій, я тебе не пущу,— і тримав Марка за плече, це були ніби сталеві обценьки, це була давня сила капітана Лабуди, і Марек даремно смикав плечем, але одразу обценьки ослабли й опали, капітан Лабуда схопився рукою за спину й важко звалився на стілець. Він сидів там і з зусиллям відсапувався, був червоний на обличчі, а руки спустилися уздовж тіла, обвислі й безвільні.

— Я таки піду,— сказав Марек іще раз. Хвилю ще дивився на капітана Лабуду, і хоч відганяв від себе жалощі й співчуття, а таки жалів капітана Лабуду, така це була красива людина, а тепер каліка й пропаща людина. «Війна,— подумав Марек,— війна, яка це жахлива річ війна, і які в неї довгі пальці, які нищівні довгі пальці має війна!» Капітан Лабуда важко дихав, був нерухомий і безпорадний, і Марек бачив, як голова його хилиться на стіл, ніби її пригноблює власна вага, бачив ясні каштанові кучері, що були майже такі, як колись, і жалів капітана Лабуду, але раптом рушив, примусив себе піти, тікав через усю кав'ярню й не оглядався, намагався не дихати слизьким і липучим повітрям кав'ярні, а потім був уже на вулиці, в тісній вуличці було темно, там свистів зимний вітер і бив у

обличчя гострим дрібним снігом, але Маркові було добре й вільно.

З Архітектор Феркодич човгав пантофлями й походжав по кімнатах своєї вілли, вілла збереглася, і килими збереглися, і порцелян зберігся, все під час переходу фронту було запаковано і дбайливо заховане в гаражі під віллою, і все збереглося. Архітектор Феркодич не був так добре і дбайливо запакований, колись він був депутатом Феркодичем, а це вже таки була щілина в упаковці, та, проте, зберігся й він, прослизнув крізь народні суди, як гладка безлуска риба, обстояв його жінчин родич, що повернувся з Англії, і архітектор Феркодич вислизнув з народних судів з легким умовним покаранням, тримався перед судом як маленька людина, яку ошукали й збили з пуття і яка все-таки опам'яталась, отже все йшло більш-менш гладко. Тепер уже багато днів він походжав по своїй віллі й з легкістю пересвідчувався, що все на своєму місці, що все разом з ним щасливо переплигло через вир, що не сталося ніякої катастрофи, що він не потопельник. Уже багато днів він так походжав, зупинявся перед шафами, витягав шухляди й оглядав пожовклу, ніколи не ношену білизну, багато білизни й багато мережив, був це посаг для багатьох наречених, пані Гана була жінкою з добрих старих часів, і все в неї було якнайліпше; а потім оглядав шафу з порцеляном і витягав шухляди з сріблом і, нарешті, відчиняв невеличку вогнетривку шафу, в якій були коштовності, були це старовинні коштовності з старих часів, важкі, добрі родинні коштовності, та були там і легші коштовності, їх архітектор Феркодич купував за перших років подружнього життя, як давно це було, і чи було це коли взагалі? Уже багато днів архітектор Феркодич отак човгав по кімнатах своєї вілли, робив облік своїй власності і зо дня на день виявляв усе більшу нетерплячість, підраховував своє майно, що було рухоме, але ніяк не рухалось, лежало бездіяльно в шафах і по шухлядах, нерухоме й непотрібне. Уже багато днів архітектора Феркодича спокушала думка зрушити якимось оце рухоме багатство, пустити його в обіг і створити з нього капітал, був час реконструкції, газети щодня писали про вигоювання ран війни, і це був час не тільки робітників, які напружували свої м'язи, щоб зберегти своє життя й життя своєї країни, це був і час будівників, це був і час підприємців, це був час великих і дрібних будівельних фірм, був це нечуваний їх розквіт; часом це виглядало так, ніби й війна

відбулася тільки на догоду будівельним фірмам, на догоду великому буму, що вчинявся навколо них. І було досить молодих будівників, що мали чисте минуле, що не мали ніякого минулого, і ті були охочі прийняти старшого, досвідченішого будівника тихим спільником, та й взагалі тут не було ніякої особливої строгості, країна мала потребу в будівниках, мала потребу в тому, щоб звестися на ноги, і її допомагали зводити численні будівельні фірми, що кілька років тому допомагали її підкорити, що спільно з німецькими фірмами прокладали дороги на схід, німецькі дороги, якими йшла на схід німецька війна. Уже багато днів архітектор Феркодич плекав думку перетворити рухоме майно на рухливий капітал і стрибнути у вир праці, як він сам це називав піднесено в думках, але щось таке стримувало його, рештки соромливості, залишки пошани до речей, які так довго з ним перебували й які були освячені традицією, та крім того він трохи-таки побоювався непевних післявоєнних часів, яких він не знав, і ще один страх тут був, особистий,— народний суд його все-таки налякав, і він ще боявся показуватися на люди. Але нетерплячка зростала з дня на день,— адже це була надзвичайна нагода й велика принада, такі нагоди трапляються тільки раз за життя одного покоління, він розмовляв про це з Августином Шернером, і Августин Шернер тримався такого самого погляду і обіцяв пустити цю справу в рух. Коли архітектор Феркодич думав про Августина Шернера, щось ніби починало рипіти в нього в душі, якийсь дисонанс, якийсь безлад, який треба було впорядкувати, але йому не хотілося, і він відкладав це з дня на день. Ішлося про те, що їх взаємини були невиразні, на їх взаємини дуже впливали зовнішні обставини; а зовнішні обставини змінювалися. Це була боротьба; і в кожному турі боротьба мала неоднаковий характер. Поки архітектор Феркодич був повен страху перед новими часами, поки над ним нависала хмара народного суду, Августин Шернер мав відчутну перевагу; справа виглядала так, ніби Августин Шернер був власником, а архітектор Феркодич пожилцем з милості. Але тепер, коли ті дні відходили в минуле, архітектор Феркодич міцнішав, а Августин Шернер підупадав, не пощастило йому висунутися так швидко, як він похвалявся. Ходив по кав'ярнях і розбазікував; і архітектор Феркодич уже почав сумніватися в його майбутності; інколи йому здавалося, що Августин Шернер непотрібен для нього. Бо він помічав, що його, архітектора Феркодича, справи не такі вже безнадійні: перед ним відкривалися не тільки приховані стежинки, а й битий шлях. В «Часі» щодня задоволено читав заклики

до порядних людей: кожна порядна людина була необхідна. І архітектор Феркодич розумів цю термінологію, сам себе вважав за порядну людину, та, напевно, знайдеться й не один, що його за таку вважатиме. Та й, крім того, був тут ще жінчин родич, що якраз саме підносився над поверхнею, ішов угору. І хоч архітектора Феркодича не дуже любили в родині, хоч колись його вважали за вискочня й гордія, проте він вірив у силу родинної співдружності: не дали йому впасти, то допоможуть і відзначитись.

Отож він і тинявся в пантфолях по кімнатах, був удягнений у білу сорочку, штани мав з підтяжками, чіпляв підтяжки й спускав їх, підраховував свої рухомості, але також і свої перспективи, й вирішував, вирішив, що треба поговорити з Августином Шернером,—це тільки базікало й паразит і дозволяє собі занадто багато. Тепер він уже забув про жах перед народним судом і про те, як йому допоміг свідок Августин Шернер. Августин Шернер мав дуже добрі документи про нелегальне становище й про повстанську діяльність і посвідчив, що архітектор Феркодич переховував його, ризикуючи власним життям. Тепер свідчення Августина Шернера були вже непотрібні, а тому його можна було бачити в справжньому світлі, і він бачив, що це тільки кав'ярницький балакун, ніколи з нього нічого не вийде, шкода з ним зв'язуватись, а як він поводить з архітектором Феркодичем, це справжній хам, посадови свиню за стіл, а вона й ноги на стіл, це хам і дармоїд, а поводить, як пан і власник. «Треба з ним поговорити,—вирішив архітектор Феркодич,—треба йому тактовно показати, хто тут пан, кому все це належить, а хто тут з милості, хто тільки наймач. Він спинився в кабінеті, на письмовому столі були розкидані папери Августина Шернера. «Їх усі треба геть, це, мабуть, якісь віршики!»—подумав архітектор Феркодич, і щось промайнуло його довгим конячим обличчям, так ніби усмішка людини, що відчуває свою перевагу. Він сів за стіл і пригадав, що колись це було його улюблене місце, Августин Шернер повинен забратися звідси, це його кабінет і його письмовий стіл і його вілла, все це його, а Августин Шернер тільки дармоїд і вбогий наймач, той, хто з якихось не досить відомих причин привласнив кабінет архітектора Феркодича і його віллу, той, хто поїдає його м'ясо, п'є його слив'янку і ходить в його шубі. «Іще й шуба,—незадоволено подумав архітектор Феркодич,—іще й шуба, людина мусить стерегтися, щоб з неї ще й сорочки не зняли». Тепер він твердо вирішив поставити крапку, кінець, він знову стане тим, чим був, він лише дивувався сам з себе,

що так довго терпів цього зухвалого дармоїда, і що не мав досі відваги впоратися з ним, і досі не помітив, що в ньому тільки поза, а не справжня сила. «Віршики,—зневажливо пробурмотів він,—віршики»,—й у нього з'явилося бажання змести зі столу папери Августина Шернера, та він був гідна людина, завжди був гідна людина, ніколи не був грубіяном, усе має свій порядок, на все свій час. Він чекав на Августина Шернера й був би радніший, якби Августин Шернер прийшов щонайшвидше, бо не дуже вірив, що його відвага триватиме надто довго, часи були такі непевні! Але Августин Шернер не йшов, глухоніма служниця накрила на стіл, і архітектор Феркодич надяг піджак і сів обідати, а по обіді ліг і почав читати газету,—це були гарні хвилини, найкращі хвилини дня, кілька місяців тому архітектор Феркодич іще боявся читати газети, а тепер не боявся, «Час» була добра газета, здавалося, ніби людина переноситься в старі добрі часи,—**«ми безкомпромісно послідовні в боротьбі проти всякої реакції, яка б приносила фашизм у будь-якій формі, а за реакцію ми вважаємо й тоталітарні тенденції певної ідеології»**—це було не надто затушковано, цілком ясно для архітектора Феркодича, бо він був порядною людиною, і це був світогляд порядних людей, це означало, що ми готові знищити комунізм, бо ми гідні люди. Кілька місяців тому так ще не писали, а тепер так пишуть, і архітекторові Феркодичу це додавало сміливості, це означає, що порядні люди здобувають перевагу, є в нас Англія і Америка, там також порядні люди, отже Росія покладена на лопатки, переможець упав, перемога дісталася надто дорогою ціною, є крім того ще атомна бомба. «Вони хотіли б установити владу насильства, терору й диктатури, систему, яку ми ненавиділи з усієї душі, бо носіями цієї системи були Гітлер і Муссоліні»—так писали сміливо й з викликом, і архітектор Феркодич блаженно чухав довгий конячий ніс,—так їм і треба, дали їм перцю,—і здавалося йому, що це говорять і за нього, що ці слова йдуть і з його душі, що й він був завжди за порядність, що він зберігав порядність і в фашистському парламенті, що він знову буде тим, ким був, що надходить його час. З заздрістю заглибився до оголошень: будівнича фірма пропонує, велика будівнича фірма шукає,—за цими стислими сухими реченнями крився великий рух, і він заздрив щасливцям і дивувався, що сам досі ще сидить нерухомо, бачив грошову зливу, золотий дощ, десяти-мільйонові операції і мільйонові зиски й твердо вирішив, що вже завтра, вже сьогодні треба обернути рухоме майно на рухливий капітал, не можна ні хвилинки сидіти

склавши руки, надійшов кінець бездіяльності, настав час великого зрушення. Він сів на канапі, ляснув себе по коліні й півголо-сом проказав: «Починаю нове життя, від завтра починається нове життя».

Знову ліг і задрімав, і наснився йому без-глуздий сон, пані Гана, його мертва жінка, була знову жива й лежала на постелі, під головами було настелено високо, й вона дивилася просто на нього, він утікав від того погляду, але постіль з пані Ганою була в усіх кімнатах, «заважає»,— подумав він незадоволено,— і ось уже тут четверо здо-рових дядьків і посувають постіль; «так, це слушно,— думав архітектор Феркодич уві сні,— треба її винести, коли заважає», але дядьки марно намагалися, не могли підняти постелі з підлоги; «вона пригвинчена,— сказав один дядько,— треба б було гайко-вого ключа», а другий дядько сказав, що це не гайки, це великі клинці, ліжко заплі-шоване великими клинцями; а пані Гана ле-жала на постелі й усе дивилась на архітек-тора Феркодича, це не був докірливий по-гляд, був це порожній, нерухомий погляд, а потім усе зникло, й архітектор Феркодич прокинувся. Уже смеркалося, в домі грю-кали двері, війнув протяг, потім з'явилося світло, у дверях стояв Августин Шернер і кричав на архітектора Феркодича: «Вставай, старий,— кричав,— ми виграли в лотереї». Архітектор Феркодич знав, що повинен би осадити Августина Шернера, він миттю зга-дав своє вирішення, та якраз тепер не мав досить відваги, сон його дуже знесилив. Він сів, протер очі й побачив, що за Августи-ном Шернером з'явилося ще одне обличчя, це була жінка, на голові мала сіренького капелюшка з кокетливою вуалькою й іржа-ве волосся.

— Це артистка,— сказав Августин Шер-нер, і голос у нього був тріумфальний, уся його істота дихала рішучістю й звитяжністю, і архітектор Феркодич вирішив відкласти передбачену розмову, бо відчув, що зараз він млявий і не має відваги.

— Драматична артистка,— сказав Авгу-стин Шернер, і жінка всміхнулась, усмішка в неї була гарна і зуби гарні. Августин Шер-нер сів на ріжок столу й радісно тер руки.

— Манцю, відрекомендуйся,— сказав він.

Жінка ввійшла в кімнату й чемненько вклонилась.

— Мерланова,— сказала виразно, з по-вагою до свого прізвища.

— Вона співає, грає, танцює. Талант. Не чув? Манця Мерлан,— Августин Шернер зі-скочив зі столу, не міг більше всидіти.— Вставай,— штовхав він архітектора Ферко-дича,— вставай, старий.

— Маємо шампанське,— сказав Августин Шернер.

— Що трапилось? — неквапливо спитав архітектор Феркодич.

— Без ошуканства,— сказав Августин Шернер.— Справжнє шампанське.

— Та що ж трапилось?

— Виграш у лотереї,— проголосив Авгу-стин Шернер.— Від цієї хвилини починаємо жити,— проголосив він урочисто, і архітек-тор Феркодич здивувався, бо це були його власні думки, його власні слова.

— Не розумію,— сказав архітектор Фер-кодич.

— Нарешті вийшло,— сказав Августин Шернер. І розповів архітекторові Ферко-дичу про свою зустріч з видатним діячем, зустріч у його розповіді набрала вже інак-шого вигляду, він уже розповідав утретє, і його роль усе більше й більше підноси-лась,— він не набивався, але його майже змусили, щоб він приєднався, тут уже фігу-рували обійми при зустрічі давніх приятелів (видатного діяча і Августина Шернера), і Августин Шернер вірив цій новій версії, бо завжди мав нахил вірити власним сло-вам, власній жестикуляції.

— Тепер почнемо діяти,— сказав він, і архітектор Феркодич знову здивувався, бо Августин Шернер висловлював його власні думки його ж власними словами.

— Сідайте, Манцю,— сказав Августин Шернер.— Сьогодні ми почнемо. Може, спершу хочете подивитися на речі?

— Спершу подивитися,— сказала артист-ка.

— Які речі? — спитав архітектор Ферко-дич.

— У Манці є комерсанти,— сказав Авгу-стин Шернер.

— Що це визначає? — архітектор Фер-кодич іще досі не розумів.

— Манця має зв'язки,— сказав Августин Шернер.

Архітектор Феркодич усе ще сидів на канапі, був одягнений у халат, а під хала-том мав сорочку й підтяжки; він обереж-ненько підтримував халат, щоб не було видно підтяжок, і все ще дивувався.

— Це жіночі речі,— сказав Августин Шер-нер.— А Манця в таких справах спеціаліст-ка, правда, Манцю?

— Трохи на цьому знаюся,— сказала ар-тистка.

Архітекторові Феркодичу здалося, що він зрозумів.

— Почекайте,— сказав.— Зараз.

Умиваючись у ванній, він розмірковував, чи все-таки не слід би було вчинити опір Августинові Шернеру, якось було йому шкода зрікатися власної ініціативи, та й ви-никало в нього якесь відчуття, що ця спілка не зовсім добра й надійна. Але він не знав, як це зробити саме тепер, коли Августин

Шернер говорив його власними словами, й здавалося, що нарешті в нього з'явилися дійсні перспективи кимось зробитися, і архітектор Феркодич може допустився б помилки, зрікшись його саме тепер. «Побачимо»,— сказав сам собі, ще продовжуючи кокетувати з бунтівними намірами, хоч уже й передчував, що піддається, пов'язав метелика, вдягся, побризкав себе парфумами й мимохідь глянув у дзеркало, здалось йому, що виглядає елегантно, майже урочисто.

Потім вони ходили по кімнатах, здавалося, ніби це ходить якась комісія, артистка до всього додивлялася детально, пальці в неї були дуже-дуже вмілі, вона злегка й досвіченим рухом доторкалася до речей, мовчки ходила від шухляди до шухляди, бачила все, оцінювала все, але не говорила ні слова. Августин Шернер увесь аж розпливався, потирив руки,— нарешті все воно зрушило, нарешті речі йдуть у рух, віднині починається нове життя, все набере розгону й кружляє. Архітектор Феркодич поглядав на пальці артистки трохи сердито, це були чужі пальці, й вони безсоромно доторкалися до речей, що мали особливий зв'язок з архітектором Феркодичем, а потім дивився вже більше на саму жінку,— була це огрядна жінка, облягало її сірувате вбрання, червоне волосся спадало їй на плечі, й вона ширила навколо себе пахощі, від яких у нього тремтіли ніздрі. Він уже давно монахував, і ця жінка, що з'явилась ні сіло не впало, збуджувала його, йому здавалося, що це його ідеал, що він здавна вже пропадає саме за такою огрядною артисткою з сметанною шкірою й рудим волоссям. Вона довго дивилась на коштовності, не могла від них відірвати очей, пестила їх, і архітектор Феркодич став близенько біля неї, вдихав пахощі парфумів, змішані з запахом вимитої шкіри, й чемно звернувся до неї:

— Насмілюся спитати,— сказав він делікатно,— в якому театрі ви працюєте?

— Що, прошу?— артистка, видимо, не почула, вона все ще не могла відірватися від коштовностей.

— Співає в ресторані,— сказав Августин Шернер.— Тепер співає в ресторані, але то тільки тимчасово. Це талант, усі так говорять, виб'ється, чи не правда, Манцю?

Великим зусиллям вона відірвалась від вогнетривкої каси.

— Так, це лише тимчасово.

— От як,— сказав архітектор Феркодич.— Дякую.

Він був трохи розчарований. Мистецтво він цинив надто за те, що був до нього цілком байдужий, мав імунітет; але мистецтво— все-таки гідний і бажаний додаток до пристойного вбрання порядної людини.

А крім того, він уявляв собі, що в мистецтві є щось протиприродне, якась зіпсутість, і що артистки зіпсутістю збільшують насолоду. Співачка з ресторану— це не було щось надто вишукане, бриніло воно не зовсім добре, співачок з барів він уже знав, у них був приблизно такий самий досвід і такі самі прагнення. Але ця була така зваблива, аж йому млосно робилось, на потилиці в неї були хвилясті білі пасмочка волосся.

— На скільки тут?— спитав Августин Шернер.

— Не знаю,— сказала артистка.

— Але ж скажіть, Манцю. Ви на цьому знаєтесь, Манцю.

— Справді, не знаю. Тут багато.

— Я думаю,— сказав Августин Шернер з пихою власника.— Все це порядне й найліпшого гатунку. Ознака доброї якості, *anno dazumal*¹. Багаторічна традиція.

— Тут не базар,— сказав архітектор Феркодич і поморщився.

— Не гнівайся, старенький,— сказав Августин Шернер.— Спочатку треба почати. Відкиньмо жалощі в глибини забуття. Сміливість! Сміливість!

Він стояв посеред кімнати й жваво жестикулював, піднісши руку й нахилившись вперед, відчував себе ніби на капітанському містку перед початком плавби, капітанського містка не бачив ніколи, але це йому не заважало, з нього досить було слова й досить було жесту, слова й жести мінялись в Августина Шернера в залежності від обставин, але віра в них залишалася певна й постійна. Це було його єдине й незмінне переконання.

— Це мої речі,— з упертістю сказав архітектор Феркодич.

— Це буде твій капітал,— сказав Августин Шернер.— Буде це твій капітал і твоє майбутнє, будуть це твої крила. Орел будівництва! Велетень виринає з хвилі!

— Яюсь воно інакше про ті хвилі,— сказала артистка й посміхнулася, посмішка в неї була гарна і зуби гарні, на зубах блищали бульбашки слини.

— А це байдуже. То все старий мотлох. Геть міфологію, хай живе життя! Я тільки хотів сказати, що мені капітал непотрібен. Все для друга! Я свій капітал ношу в голові!

— А чи досить же того,— сказала артистка. Знову посміхнулася, тепер уже просто до архітектора Феркодича, була це посмішка, сповнена порозуміння, посмішка, що нею, як здалось архітекторові Феркодичу, вони обоє порозумілися через голову Августина Шернера.

— Ото ще питання,— сказав зневажливо Августин Шернер.— Я той, перед яким від-

¹ З давніх часів (лат., нім.).

чиняються двері й відкриваються шляхи. Я той, який не почуватиме земного тяжіння. Відриваюсь і підношуся в чисті й широкі простори.

— А внизу живе комашня,— сказала артистка.

— Не бачу,— сказав Августин Шернер.— Я так високо, що нічого не бачу, тільки вгадую метушню.

— Краще вертайтесь,— сказала артистка.— Поки є змога. Комашня хоче пити.

— Справді,— сказав Августин Шернер.— Про шампанське не треба забувати. Воно старе й справжнє. Треба відзначити початок нового життя старим поважним шампанським.

— Слава! — заплескала в долоні артистка. А потім звернулась до архітектора Феркодича:

— Згода?

— Між нами буде згода,— тихо сказав архітектор Феркодич.— Ми вдвох безперечно досягнемо згоди. Якщо можу дозволити собі.

— Можете,— сказала артистка й знову посміхнулась до нього, це була довірча посмішка, було в ній порозуміння й прихильність до того бажання, яке неприховано мерехтіло в погляді архітектора Феркодича, і була в цій посмішці обіцянка. Була це, як то кажуть, багатозначна посмішка; артистка мала досвід. Перейшли до їдальні, Августин Шернер на мить зник, а архітектор Феркодич стояв близьенько біля жінки й не міг стриматись, мусив торкнути хвилясті біляві пасмочка в неї на потилиці.

— Ви прекрасні,— сказав він, і рука в нього тремтіла.— Пробачте, що я такий сміливий.

— Ах, ви,— сказала артистка і посміхнулась до архітектора Феркодича, архітектор Феркодич бачив зблизька її губи, в куточках уст іще червоніли рештки помади, але він бачив тільки звабливі губи й сметанну шкіру, та бульбашки на блискучих зубах і не бачив, що посмішка штучна й стомлена.

— Я люблю стару школу,— сказала артистка.

— Я ще не такий старий,— сказав архітектор Феркодич.

— Цього я не сказала. Ви старої школи. Чемний і витончений. Шляхетність, вона тепер не в моді. Нинішня молодь думає все тільки про одне й те саме. Ніби в цьому й полягає все.

— Це правда,— сказав архітектор Феркодич, усе думаючи про одне й те саме.— Оце ж бо той самий матеріалізм.

— Вони брутальні,— сказала артистка.— Поквапливі й брутальні. Це не мій смак.

— Думаю, що ми досягнемо згоди,— сказав архітектор Феркодич.

— Цитьте,— сказала артистка.

Августин Шернер ніс келихи й пляшки, глухоніма тупцяла за ним з хлібом і салом.

— Нема нічого, крім сала,— сказав Августин Шернер.— Сало й шампанське. Батьківщина й світ. Народ з-під Татр подає руку світові. Нарешті й ми сядемо за стіл. Ми перемогли, сидітимемо за столом і не будемо обгризати кісток.

— Ви говорите все, наче в віршах,— сказала артистка.

— Бо я поет,— сказав пихато Августин Шернер.— Ми рушимо й завоюємо світ. А оце стартовий постріл.

Шампанське потекло йому по руці. Він швидко наливав.

— Невдало,— сказала артистка.

— Нічого,— сказав Августин Шернер.— Старт повториться. Доженемо, Манцю, доженемо те, в чому відстали. Маємо тисячолітню відсталість, а тепер мусимо догнати.

— Тисяча літ,— сказала артистка.— Це я десь уже чула.

— Кожна хвилина мусить перетворитися на рік,— сказав Августин Шернер.— Як там стародавні говорили? *Carpe diem*¹. Нам це ні до чого, це слимачий темп. Треба використати кожную хвилину. Треба прискорити час. Треба розбити його на найменші часточки й висмоктати, як мозок з кістки.

— На здоров'я,— сказала артистка.— Висмоктати мозок з кістки, це я люблю. Це я розумію,— випила нахильцем повний келих, і очі в неї під вищипаними бровами заблищали. Архітектор Феркодич під столом доторкнувся коліном її стегна. Не відсунула ноги.

— Справді хороше,— сказала. Зняла з себе жакет, під ним мала легеньку кремову блузку, яку напинали важкі груди. На конячому обличчі архітектора Феркодича відбивалась надзвичайна зосередженість; кінчик язика в нього залишився стирчати в куточку рота, а ніздрі великого носа тремтіли.

— Пиймо,— сказав Августин Шернер,— треба швидко пити. Треба швидко жити, щоб наздогнати час. Треба прискорити життя до найвищого можливого ступня, за хвилину треба пережити сторіччя. Треба перемогти час і розбити його наголову.

— Справжній філософ,— сказала артистка.— А на перший погляд ви нагадуєте офіціанта.

— Офіціанта! — сказав ображено Августин Шернер. Потім розсердився: — Як ви можете щось подібне говорити?!

— Ге-ге-ге,— засміялось коняче обличчя архітектора Феркодича. Він міцніше притиснув коліно до стегна артистки й примружив очі.

— Вибачте, Августине. Яке в вас немож-

¹ Лови день (лат.).

ливе ім'я, Августин, Густо, це мені не до густу. Але, справді, не винні ж ви в тому, що маєте такий вигляд.

— Я поет,— сказав обурено Августин Шернер. Останнього часу він мало коли згадував про свою історичну місію, але тепер був ображений, розхвилювався й думав про себе, як про поета,— мовляв я поет, я ще поет, насамперед поет, а все інше — тільки необхідність, ницість і бруд. Намагався згадати які-небудь свої вірші з останнього часу, тепер він писав глибокі філософські вірші й кокетував з богом, і всесвітом, і з безмежністю, з занепадом і покорою, покора, ага, оце воно й є, як там воно, оте з покорою? **Всесвітнім іти мовчанням, в покорі крокувати, бог шумить над нами й розстеля свої шати, безмовна порожнеча і простори пустельні, а бог на нас підносить всевидящі очі скельні,—** а далі, яка далі? І чому саме скельні? Вірші розплинулися, розчинилися в імлі. «Я мушу до них повернутися»,— подумав Августин Шернер, але вони були далеко, це було віддалене, а близьке було все інше, необхідність, ницість і бруд. Випили й другу, й третю пляшку шампанського, очі в артистки блищали й сяяли, наче вона їх закапала атропіном, щільно натягнена кремова блузка надималася, ніби от-от мали відскочити гудзики й звільнити важкі груди, сметанна шкіра трохи порожевіла, тепер уже артистка не була втомлена, життя бурхало в ній швидко й пристрасно. У архітектора Феркодича спітніли долоні, щохвилини він витирив їх о скатертину, та долоні йому знову робились вогкі й на чолі в нього виступав піт від збудження. Притулявся коліном до її стегна, нахилився до неї й шепотів їй: «Ох, Манцю, чи можу дозволити собі так вас називати?» І ще шепотів: «Яка ви прекрасна, Манцю, ви справжня богиня», а богиня встала й сказала: «Зараз вам щось покажу», й насправді показала, підняла пальцями вузьку спідницю й показала трохи грубі стегна й підв'язки, було це щось на зразок канкана, вона співала й танцювала й рухала ногами, а потім збуджена сіла архітекторові Феркодичу на коліна. Випила одразу келих шампанського, а архітектор Феркодич увесь затрусився, він був наче сімнадцятирічний юнак, руки в нього тремтіли й мацали стегна, а в куточку свідомості весь час щось співало,— отепер починається, все починається знову, життя нарешті починається знову. Августин Шернер мовчки поглядав на них, мовчки пив, був ображений і в думці погрожував архітекторові Феркодичу, відчував у цьому бунт і протест проти себе, але був готовий не піддатися й не випустити його з рук. Артистка подивилась на годинник і одразу

згасла, в очах знову з'явилася втома, вона встала, й раптом усе скінчилось.

— Мушу йти,— сказала.

— Але ж,— бурмотів архітектор Феркодич, простягаючи до неї тремтячі руки,— але ж, Манцю, це неможливо.

— У мене робота,— сказала артистка.

— Чекають її клієнти,— сказав зловтішно Августин Шернер.

— У мене ангажемент,— сказала артистка.— Треба ж із чогось жити.

— Але ж,— шепотів схвилювано архітектор Феркодич, хапаючи її за руку,— цього не треба, взагалі не треба туди йти. Можете лишитися тут, Манцю, лишіться, прошу вас.

Артистка вагалась, вона згадала вогнетривку шафу й родинні кошовності, й усі ті шафи й шухляди, вагалась і дивилася втомленими очима на архітектора Феркодича, знала, що стоїть на роздоріжжі, й не хотіла помилитись, була це розумна й досвідчена жінка.

— Ушкварять мені там неустойку,— сказала.

— Це дрібниця,— сказав архітектор Феркодич, на конячому носі в нього блищали краплини поту, він витяг хусточку й витер обличчя та чоло, а потім знову схопив її за руку.— Це дрібниця, Манцю, я заплачу.

— Увесь у плямах,— сказав Августин Шернер і вишкірився,— подивіться, весь рябий став. Рябенький півник. Тільки вважайте, Манцю, це старий жмот. Не вициганите в нього багато.

— Пху,— сказала артистка й висмикнула руку, яку тримав архітектор Феркодич. Енергійно вдягла жакета.— І не соромно вам. Поет!

— Це образа! — розкричався архітектор Феркодич на Шернера.— Я вимагаю, щоб ти перестав! Негайно замовч!

— Будь ласка,— сказав Августин Шернер. Чемненько поворушив вусиками.— Вибачте, вельмишановні. Буду як риба в олії.

— Ви не повинні йти,— сказав архітектор Феркодич, устав, схопив її за рукав жакета й жебруще дивився на неї.— Ви такі прекрасні, ви наче зоря. Ви богиня.

Артистка вирішила.

— Добре,— сказала.— Тільки щоб ніяких нечемностей.

— Я його вижену,— сказав архітектор Феркодич.— Як тільки ще роззявить рота, вижену його. Це мій дім, усе моє. Можу його вигнати, як схочу.

«Це ще побачимо,— хотів сказати Августин Шернер,— це ще побачимо, хто їхатиме, а хто пішки йтиме»,— але не сказав цього, архітектор Феркодич був розлючений, роздратований бик і хоч Августин Шернер уже порядно випив, не сказав

цього, він звик пити й завжди вмів інстинктивно стриматись, коли йшлося про важливі речі, а тепер якраз ішлося про важливу річ, і він міг би програти через дуру. Відкоркував нову пляшку, тепер це вийшло дуже парадно, корок стрельнув, і з пляшки виходив ніжний димок, ніби після справжнього пострілу.

— Мовчу,— сказав,— як риба в олії.— Налив у келихи, вино шумувало й іскрилося. Артистка випила знову нахильцем, архітектор Феркодич якусь мить блукав коліном під столом, потім знайшов її стегно й притиснув його. Вона посміхнулася до нього. Зуби в неї виблискували, й були на них веселі бульбашки.

4 Оліна прасувала, була вдягнена в старий вицвілий халат, а волосся перев'язала шнурком з черевики, один золотий кучерик спадав їй на очі, щохвилі спадав, а вона щохвилі поправляла його сердитим рухом, була стомлена й роздратована, ненавиділа цей день, день прання, це був безконечний день, це була безконечна праця, це була одчайдушна праця, й повторювалась вона з безнадійною регулярністю. Оліна взагалі не любила цих хатніх робіт, цієї праці в колі, цієї домашньої каторги, вона ніяк не розуміла, чому це пристойно мати завжди випрані гардини, чому пристойно, щоб на килимочку не було ні смітинки, ні плямочки, ніколи не звертала уваги на ці справи, спершу вони проходили повз неї, все розумілося само собою й було природне, і дбав про ці справи якийсь таємничий механізм, а потім таких справ не було взагалі, не було їх потрібно, а тепер усі ці справи раптом оточили її й ставили до неї свої вимоги. Вона весь час піднімала голову від праці й оглядалась навколо себе, ніби запитувала: «Чого це я тут і що я роблю? І чого рано встаю та грію чай, і чого потім довгі години вистоюю в чергах перед крамницями й бережу талони, наче око в лобі, й навіщо перелічую гроші, лічу й лічу, коли йду, то лічу, і коли на мить сяду, знову лічу, і навіщо замітаю й прибираю, натираю та начищаю підлоги, розшукую майстрів ремонтувати ванну, навіщо, навіщо?» Чи це те життя, якого чекала, чи це те життя, яке мало прийти? Знала, що це не те життя, що це тільки безглузде порочне коло, безглузде залізне коло, колись у шахтах тримали сліпих конячок, що ходили по колу й тягали якесь там знаряддя, то й це безглузде порочне коло, коло для сліпих конячок. Вона припиняла працю й оглядалась навкруг себе,— це була модерно об-

ставлена холостяцька квартира, колись це був таємний парубоцький притулок фашистського верховоди, і половина обстановки мала інтимний і легковажний характер,— велика лампа з китайським абажуром, м'яке ліжко-канапа й м'які фотелі, багато паперових дрібничок і вишиваних подушечок, і велика радіола,— це було гніздо кохання, а друга половина була строга і сіра, Марків письмовий стіл з облупленим лаком, ліжечко малого Марка, розхитане, що рипіло від кожного поруху, в тісному передпокої висіла стара військова шинеля, обшарпана, з великою пропаленою діркою на спині, були тут також старі військові чоботи без підошов,— це була дійсність, оце було життя, а гніздо кохання— то була тільки казка й брехня. Вона припиняла працю й оглядалась навкруг себе, ніби не розуміючи,— всі ці речі вона бачила вже тисячу разів і тисячу разів доторкалася до них, але це не були її речі, не належали їй, були це її вороги, чигали на неї й хотіли, щоб вона їм належала. Малий Марек сидів верхи на своєму маленькому стільчику, як на коні, й посувався з ним по килимку, щічки в нього були червоні від напруження, він вигукував: «Но, но!», поганяв свого стільчика, і Оліна зітхнула,— ох, який це гарний хлопчик, він наче янголятко, як намальований, і вона його любила, але часом їй здавалося, ніби він також одна з тих речей, які спричиняють, що вона повинна ходити в порочному колі, наче сліпа шахтна шкапа, часом їй здавалося, що він для неї зливається з усіма іншими речами: з килимком і гардинами, з господарським милом для прання, з запахом білизни; часом їй здавалося, що малий Марек зливається з речами, які вона ненавидить, і тоді вона боялася сама себе. Вона впилася зубами в повну губу, зітхнула ще раз і продовжувала прасувати, малий Марек досунувся до передпокою, на вулиці було тихо, це був тихий квартал, а тепер випав сніг, між будинками пролягали глибокі стежки в снігу, все виглядало так, ніби за полярним колом. Навколо була тиша, але тиша не м'яка й заспокійлива, а безглузда й нудотна, та й, крім того, це була безконечна довготривала тиша, що впливає на нерви, тиша, з якої нема вийстя. «Боже мій,— зітхнула Оліна,— боже мій, коли це скінчиться?»— а потім посміхнулася: «Що повинно скінчитись, адже воно тільки-но почалося, нове життя, чи як там його звуть, тільки-но почалося, чому б це воно повинно було скінчитись?» А що потім би настало, якби це скінчилось, що настало б для неї, для Оліни, що для неї могло б іще настати? Здавалось їй, ніби її доля не залежить від того, що діється там, назовні, то був далекий і чудний гуркіт, що доходив до неї, а не міг зрушити

з місця її життя, вона щоразу більше й більше вважала, що її життя дрібне, нікчемне, зіпсоване. Правда, був у неї Марек, і Марек її любив, це безперечно, але любов ніби також ходила в колі, після перших місяців усе усталилося й усе повторювалось, і любов ступала в колі, мов сліпа конячина в шахті, було це нудне коло без кінця. І Маркові тепер вона була не дуже то й потрібна, він був якийсь інакший, дужчий і дозріліший, мав багато роботи й багато друзів, Оліна була йому потрібна тільки тут, у чотирьох стінах, потрібна була, щоб прасувала, й варила, й прала, й вистоявала в чергах і щоб з ним спала. «Оце та сама любов,— подумала Оліна й розлючено гупнула праскою,— оце та сама їхня любов»,— і відразу пригадала: був червневий ранок, і вона йшла до школи, легенький вітерець повівав їй в обличчя й у волосся, й вона була вільна, й визволена, й легенька, наче той вітерець, всі на неї оглядались, і вона знала про себе, що гарна, що сяє свіжістю, і коли вона йшла вулицею й роздавала себе легенькому вітерецьві й чоловічим поглядам, то снила дуже невиразний і дуже солодкий сон, запаморочливий сон про кохання, якого ще ніхто не зазнав. Було це, боже мій, було це тільки три роки тому, просто неймовірно, що це було тільки три роки тому, але насправді це так, їй ще тільки двадцять два, вона ще молода, й те все було тільки три роки тому, хоча здається, ніби те відбувалось не на цій землі, а на якійсь іншій планеті.

Щось вивело її з роздумів, якийсь звук порушив тишу,— ага, це хлюпає вода в ванній, це малий Марек,— що він там знову накоїв? Швидко побігла до ванної, малий Марек по-геройському стояв на стільчику, пустивши воду з умивальника, вже стільки разів він хотів пустити воду, й ніколи ще йому не пощастило, хотів почути плескотіння, яке бриніло, наче пісня, а тепер йому нарешті пощастило, він стояв на стільчику й грався з водяним струмочком, ловив його ручками, але струмочок був живий і не давався в ручки. Оліна в дверях побачила, що сталося, побачила, що Марек увесь мокрий, треба буде його переодягти, це лихий і непосидючий хлопчисько, завжди з ним морока, схопила його з стільчика й роздратовано вдарила по руках. Малий Марек ще посміхався, ще слухав плескіт води, що бринів, як пісня, ще відчував себе переможцем цієї пісні, аж раптом відчув удар, одразу пізнав, що це сердитий удар, видерся з материних рук і розревівся. Оліна відтягла його в кімнату і, все ще сердита, поставила на підлогу, а він упав на килимок і ревів, і брикав ніжками, бо це ж була несправедливість, яка волила до неба. Оліна скочила до праски, але було вже

пізно, з-під праски куріло, це була Маркова сорочка, тиждень тому купила її на талон, була це єдина біла Маркова сорочка, так він радів їй! Вимкнула праску, відставила її й дивилася на пропалену сорочку, а малий Марек усе ще ревів; підняла його з підлоги й заспокоювала, втерла йому носа, витерла сльози, що текли по круглих щічках, і голубила його, притисла до грудей, і малий Марек уже не плакав розлютовано, тільки жалібно хлипав, йому вже нічого не боліло, було йому добре біля неньки, але він хлипав, бо був ображений, і було йому добре, що його пестять. Сіла з ним на канапі й пестила його: «Ну, годі, не плач, мій хороший, мій єдиний, мама зла та лиха, мама в тебе нікчемна та недобра, не плач, бо мама теж плакатиме»,— хотілося їй плакати над малим Марком, і над паленою сорочкою, і над своїм життям. Малий Марек ще раз схлипнув і заспокоївся, і з колін зліз, почав шукати свого стільчика, свого коника, мусила йому принести стільчика, що залишився в ванній, і малий Марек сів верхи на стільчик і почовгав по закутках, поїхав у таємниці, зовсім невідомі країни. Оліна стомлено підвелась, взяла в руки пропалену сорочку й почала її розглядати,— на щастя, сорочка була пропалена зі споду, якимось можна буде з тим дати раду. А потім уже почулося шарудіння ключа в замку, рипіння дверей і важкі кроки в передпокої, малий Марек припинив мандрівку: «Тато,— сказав,— тато»,— і потупцював до дверей. «Здоров»,— сказав Марек, схопив малого Марка, підняв його вгору, потім діткнувся Оліниного волосся на потилиці. Були на ньому зелені кавалерійські штани й артилерійські чоботи, а пальто цивільне, чорне, двобортне й тісне,— він став грубший і міцніший, не міг втиснути плечей у старе пальто.

Почав роззуватись, а Оліна продовжувала прасувати, не повертаючи до нього голови, тільки сказала:

— Ти скоро вночі повертатимешся.

— Не міг раніше,— винувато сказав Марек.

— Ти ніколи не можеш.

— Сьогодні справді не міг.

— Знаю я цю пісню: зустрів я...— сердито сказала Оліна.

— А справді, так і є,— сказав Марек,— я таки зустрів.

— Ах,— сказала Оліна,— неможливо.

— Хіба мене тобі не вистачає? — Марек устав, підійшов до Оліни й погладив її по плечі.— Не вистачає мене тобі, Оліно?— нахилився, хотів її поцілувати, але вона відвернула обличчя.

— Ти випив,— сказала гидливо.— До того всього.

— А до чого всього? — малий Марек ска-

зав: «Тату» й схопив його за ногу. Хотів на руки, це був умовний знак, Марек узяв його, й малий Марек задоволено посміхнувся.

— Він увесь мокрий,— сказав Марек,— треба його переодягти.

— То передягни,— сказала Оліна.

Почав передягати його, робив це не вперше, але досі ще робив незграбно, і малий Марек видирався й викручувався, не любив, коли з ним поводились, як з неживою річчю.

— Що ти сказала? — спитав потім.— До чого всього?

Вона не відповіла, і Марек відчув, як його перемагає злість, він боронився, але злість усе ж перемагала, тепер його часто вдома охоплювала злість, поза домом усе було ясне й просте, праця була цікава й люди були цікаві, а тут усе було заплутане, тисячі невидимих ниток, переплітаючись, обплутали кімнату, й вони обоє весь час на них наражались. Знав, що Оліна з чогось незадоволена, знав навіть, що можна було б з'ясувати й причини, якби він хотів; але він боявся ускладнень і не думав про те.

— Ще довго прасуватимеш?

— Поки не скінчу.

— Я голодний.

— І безрукий також?

— Ні, не безрукий,— сказав Марек уже сердито. Останнім часом часто так траплялося, невинні слова складалися в образливі речення, дрібниці завдавали ударів і ранили. Він зігрів гуляш у передпокої, де стояла газова плита, потім постелив скатерку на половину столу.

— Якесь воно солодке,— сказав.

— Солодке, бо з конини,— сказала Оліна.

— Нема вже талонів?

— Угадав,— сказала Оліна.

— Це погано,— сказав Марек, але він був голодний і їв з апетитом, не мав щодо їжі ніяких упереджень, відвик від упереджень у горах.

— Інші мають і без талонів,— сказала Оліна.

— То гендлярі,— сказав Марек.

— Мені байдуже, як ти їх називаєш,— ущипливо сказала Оліна.— Але вони мають добре м'ясо. Мають усе, про що тільки подумують.

— Це нечесний шлях,— сказав Марек.

— А ти чесний! — насмішкливо сказала Оліна.— То їж конину, якщо ти такий чесний.

— Я таки справді чесний,— сказав Марек.— І їм конину.

— На здоров'я,— сказала Оліна.

— Тату,— сказав малий Марек. Видряпувався йому на коліна.

— Можна йому дати картоплину? — спитав Марек.

— Можна,— відповіла Оліна вже лагідніше. Допрасувала й складала білизну. «Я не повинна бути така,— думала собі,— не повинна бути така лиха на Марка. Марек добрий і любить мене. Але я не можу, це сидить десь у мені й завжди вибухає, й не можна його спинити й стримати, як не можна спинити водоспаду».

— Оліно,— сказав Марек,— чого ти така?

— Увесь день прала й прасувала,— сказала Оліна.— Я стомлена.

— Тепер ти часто буваєш така.

— Бо часто буваю стомлена.

Склала білизну й нарешті сіла, нарешті могла сісти, й Марек подивився на неї, вона справді була стомлена, руки склала на колінах і плечі мала спущені.

— Виглядаєш, як зовсім маленьке дівчатко,— сказав Марек.— Загубилося в лісі й хочеться йому плакати.

— Я вся наче поламана,— сказала Оліна.— Збожеволію з цього прання.

— Не бери цього так близько до серця. Усе ти надто близько береш до серця. Ти ж знаєш, що це тимчасово. Поки Марек трохи підросте. Потім якось улаштуємось.

— Ти якраз для того народився,— сказала Оліна.— Чудово вмієш улаштовуватись.

— Не бійся,— сказав Марек.— Присилую себе.

Пішов до ванної, мив руки й кричав звідти.

— Знаєш, кого я зустрів?

— Звідки я можу знати?

— Можеш угадати,— сказав Марек.— Це наш спільний знайомий.

— Не вмію вгадувати.

— Це твій близький знайомий,— сказав Марек.

— Не вгадаю,— сказала Оліна, але вже догадувалась, про кого мова, відчула, як кров прилинула їй до обличчя, а через те вже знала, про кого мова. Марек став у дверях, утираючи руки.

— Зустрівся з Лабудою,— сказав.

— Повісь рушника,— сказала Оліна. — Чому не повісив його на місце?

Марек слухняно вийшов до ванної, а за ту коротку хвилю, поки повернувся, Оліна спромоглась опам'ятатись.

— І відразу треба було пити.

— Трохи випили,— сказав Марек.— Примусив мене.

— Примусив тебе! Хто він такий, щоб тебе примушувати?

— Він і досі ще хоче залізо гнути.

— А ти даєшся?

— Не зовсім. Знаєш, чого від мене хотів?

— Знову маю вгадувати?

— На цей раз не змогла би. Хотів нашого сина.

— Хотів Марка?

— Не більш і не менше. Хотів нашого сина.

— Жахливо!

— Ходить на милицях,— сказав Марек.— Щось у нього з хребтом, здається, невігойне. Відчуває себе самотним, а тому хоче нашого сина. Каже, що це його син, але я йому пояснив, що це наш син, мій і твій.

— Неймовірно,— сказала Оліна.

— Він ніколи про це не думав. А побачив мене, тоді й згадав. І тепер його ця думка цілком заповонила.

— А мене не хотів?

— Тебе не згадував.

— Міг би й мене забрати на додаток. Я б його возила на візочку. Мій син би відганяв від нього мух. Дорогу героєві!

— Він справді-таки жалюгідний.

— Він бридкий,— сказала Оліна. Вона була ображена й зранена, ненавиділа тепер капітана Лабуду й могла б у цю хвилину зробити те, на що ніколи не мала відваги, могла б кричати про свою ненависть, топтати його, плювати йому в вічі. Останнім часом думала про нього; здавалося їй, що надто легко поступилась тим, що все-таки могла мати, й тим, що найбільше нагадувало щастя. «Уже ніколи не буде так, як з ним,— думала тоді, коли була дуже незадоволена,— уже ніколи не буде справжнього кохання, було і вже не буде». Але тепер вона була розлючена й ображена,— хоче дитину, ніби це кошеня, а вона кицька!

— У нього такий переляканий погляд,— сказав Марек.— Хотів би виглядати, як раніше, але очі в нього перелякані. Так, наче він боїться власної кволості.

— І ти з ним сидів! — сказала Оліна недоволено.— Пив з ним і слухав його!

— Вислухав його, а потім сказав йому все, що я про це думаю. Устав і пішов геть. Що ж я мав робити?

— Герой!

— Що я мав робити?

— Треба було його вдарити за такі слова!

— Лежачих не б'ють.

— Шляхетний! Тобі б лицарем бути, народитись на кілька століть раніше. Тоді шляхетність чогось варту була, принаймні усмішки дам домогтися міг би. Тоді з тебе міг би бути великий відважний лицар. А тепер ти...— зупинилася.

— Договорюй,— сказав Марек.— Тепер я тільки дурень.

— Ти справді неможливий, Марку!

— Що це означає?

— Те означає, що ти неможливий. Що не вмієш жити.

— Ах,— сказав Марек,— уміння жити. Його я справді не осяг. І обіцяю тобі, що не осягну.

— А я тобі обіцяю,— сказала Оліна рішуче,— обіцяю тобі, що не житиму так!

— Оліно!

— Не житиму! Найми собі служницю, щоб тобі варила й прала й прибирала! Найми собі жінку, щоб спала з тобою!

— Не кричи! — сказав Марек, але сам не міг стриматись, голос у нього підвищився від гніву. Малий Марек, що дрімав у нього на колінах, прокинувся й неквапливо розплющив очі.

— Треба його вкласти,— сказав.

Вона взяла дитину, намагаючись не зустрітись з Марковим поглядом. Він устав і перейшов до вікна, в скронях у нього шуміло від люті, голова розболілась, він стояв і дивився на заметену снігом вулицю, але не бачив нічого, біль у голові був запаморочливий. Не раз уже сварились, але ніколи ще не було так, ніколи ще в цьому не було стільки ворожості, принаймні в нього перед тим ніколи так не бувало, такого гострого почуття ворожості, охопило його це почуття відразу й несподівано. Чув, як вона шепоче біля ліжечка, не обертався і все-таки бачив її, щовечора мусила тримати малому ручку, поки засне, це була єдина істота, доля якої була їй не байдужа. Це було ніби осяяння: — справді, маленький — це все, до чого їй не байдуже, а з ним, з Марком, вона не має нічого спільного, то була з її боку тільки вдячність, вона помилилась, а тепер усвідомила. Він злякався такої думки, відігнав її від себе, але вона з'явилася знову, болісно гостра й непереможна, — ніколи вона його не любила, тепер він це знав, і ніколи не любитиме, в її очах він завжди — тільки студент у драних черевиках, невдаха й невміха, який її врятував і якому вона принесла в жертву, так, — у жертву, свою молодість. Малий Марек уже давно спав, Оліна ввімкнула радіо музика бриніла тихенько, приймач був добрий і грав тихо й заспокійливо, але Марек усе ще стояв коло вікна й дивився на вулицю й не бачив нічого, бачив тільки себе та Оліну, бачив довгу низку їх спіткань і пам'ятав кожне слово, кожен рух, і все його переконувало в тому, що ось тепер йому відкрилась правда, а те, про що він думав кілька годин перед цим, була тільки солодка омана, — так це називається в другорядних романах, тумани-омани, як співається в якійсь модній пісеньці, а в інший, — це був лиш прекрасний сон.

Але не міг же він стояти там до без-

краю, обернувся й побачив Оліну, вона лежала, очі були в неї напівзаплющені, обличчя схудле, а золотаве волосся було притьмарене й перев'язане на потилиці шнурком від черевика. І він умить забув усе, про що оце лиш думав.

— Оліно,— сказав тихенько,— спиш?

Повіки в неї затремтіли.

— Ні, Марку.

— Ще сердишся, Оліно?

— Ні, Марку. Я тільки дуже стомлена, Марку.

Не сказала більш нічого, але Марек усе зрозумів, було це, ніби вона сказала: вибач мені, Марку, вибач мені, я дуже стомлена й наговорила того, чого не хотіла, були це дурниці, забудь про них. І Марек був радий, що може забути.

5

В кав'ярні «Оріон» сидів Ігнац Август Коленатий, на мармуровому столику лежав шкіряний портфель — ознака приналежності до братства чорних спекулянтів, Ігнац пив каву й морщив тонкий, гострий ніс, кава була нік бісу. Цієї дообідньої години в кав'ярні не було багато люду, проте Ігнац Август Коленатий сидів у темному кутку, в найтемнішому кутку, він при звичаївся до п'ятни, й хоч мав добрі документи й називався тепер Август Гренч, але ховався по закутках і не вистромляв свого довгого носа на світло, поки не було потреби. Він не боявся; вже звик до становища переслідуваного, до становища людини, що переховується; тепер він уже взагалі не відчував страху, але це була його питома атмосфера, — уникання, обманювання тілом, життя в п'ятні. Спочатку він боявся й жалкував, що не втік на Захід, він міг вибирати: міг утекти на Захід, а міг і залишитися в тилу, солдат гарди¹ зі спеціальними завданнями, й він волів лишитися вдома, не мав довір'я до чужини, боявся, що загубиться там. Пере чекав фронт у Братіславі, а потім його взяли в робочу обслугу, документи мав добрі, й усе було в порядку, він посувався з робочою обсергою слідом за фронтом, спочатку навіть думав про своє становище, становище солдата гарди зі спеціальними завданнями, але потім перестав про це думати, їх міркування про підпільну боротьбу проти росіян були наївні, нічого не можна було зробити, ніхто нічого не робив, усі були розбиті й тимчасово виведені з ладу. А крім того, тоді він боявся, — проходили одного дня західнославацьким селом, день був спокійний, слідів війни не лишилося в селі, що пахло землею й гноєм, ішли вони тим селом, коли раптом до них підскочив

¹ Гарда — озброєні загони словацької фашистської партії «ґлінківців».

якийсь цивільний, був це здоровий і міцний дядько, й схопив за комір одного з них, — Ігнац Август Коленатий знав його в обличчя, це був також солдат гарди зі спеціальним завданням, — зчинився галас, прийшли росіяни, колона мусила зупинитись перед сільським комітетом, а потім звідти вийшов солдат гарди зі спеціальним завданням, руки в нього були зв'язані мотузком, а за ним ішли росіяни, й той дядько, й ще кілька людей, і кричали, вони пізнали того хлопця, того солдата гарди, він був у селі тільки декілька днів, проте його запам'ятали, видав чотирьох чоловік, що не повернулися. Солдат гарди із спеціальним завданням був блідий на обличчі й ішов, як слухняна вівця, волосся йому спадало на чоло, він навіть не поглянув на своїх товаришів, тільки йшов з похиленою головою, безвладно пересуваючи ноги. «Цьому вже амінь, — пробурмотів Венделін Брада, що йшов разом з Ігнацом Августом Коленатим від самої Братіслави, — цьому вже непотрібна платня». — «Цить», — сказав Ігнац Коленатий, колона стояла тихо й поглядала на солдата гарди, він спотикнувся, переступаючи поріг фіртки, вели його в сад, зникли за деревами, а потім звідти пролунали постріли. «Цей уже доїв кашу», — виголосив Венделін Брада надгробну промову, але Ігнац Август Коленатий не мав охоти до жартів, він тоді боявся: «Повисмикують нас отак по одному, — думав він, — і поглушать, наче блощиць», а найгірше було те, що Ігнац Август Коленатий не міг нічим зарадити цьому, міг тільки марширувати й чекати, поки його висмикнуть з колони. Але нічого з ним не сталося, він і Венделін Брада щасливо відкараскались, їх відпустили з робочої обсерги, й вони повернулися до Братіслави, мали добрі документи й могли включитись у життя. Мережа солдатів гарди зі спеціальним призначенням розірвалась, вони не могли встановити зв'язку, але Ігнац Август Коленатий не склав рук на колінах, він знав, що треба бути готовому, як надійде час, а щоб бути готовим, потрібні гроші, багато грошей, бо так уже ведеться на цьому світі, що без грошей не можна виконати навіть і спеціального завдання солдата гарди. І тепер вони мають велике підприємство, таке підприємство дуже подобалось Ігнацові Августу, було це підприємство темне й поєднане з ризиком. Коли б уже той кульгавий підійшов, чому він не підходить, десятий раз витирає той самий стіл, уже давно помітив Ігнаца Августа, та все ще гави ловить.

Нарешті кульгавий офіціант підійшов, Август Коленатий відкрив портфель, у портфелі були пачки американських сига-

рет «Честерфілд», і «Лакі страйк», і «Кемел», у офіціанта заблищали очі, й він мимоволі простяг руку до пачок, але Ігнац Август Коленатий відіпхнув його руку.

— Це зразки,— сказав.— Не продається.

— А доволі маєте?— спитав офіціант.

— Двадцять тисяч,— сказав Ігнац Август Коленатий.

— Це сила,— сказав офіціант.— Сила грошей.

— З дрібницями не панькаємось,— сказав Ігнац Август.

— Це сила грошей. Стільки не дістану,— сказав офіціант. Але очі в нього блищали, в думці він підраховував, мусить увійти з кимось у спілку, такого великого капіталу він не має, але не може ж він пропустити цю вигідну комерцію.

— Що ж, заховаєм,— сказав Ігнац Август.

— Ні,— сказав офіціант.— Я спробую дістати такі гроші.

Ігнац Август Коленатий поглянув на годинник.

— О шостій тут буду.

— Добре,— сказав офіціант.— Я спробую.

Ігнац Август Коленатий запхнув сигарети до портфеля, виразно подивився на офіціанта й вийшов. Мусив іти ще до Венделіна Бради, Брада жив далеко, аж за Залізною Криницею, жив у хаті й Ігнац Август Коленатий повинен був дати йому останні інструкції. Увесь день він задоволено тер руки— справи йдуть, велике підприємство розвивається, одне діло вже мають за собою, але те було менших масштабів, вони ще не мали досвіду.

Точно о шостій він з'явився в кав'ярні «Оріон», офіціант уже нетерпляче його чекав, Ігнац Август навіть не сів, порозумілися поглядами й вийшли. В темній вуличці офіціант спитав:

— Де ви їх маєте?

— Трохи далеко,— сказав Ігнац Август.— За Залізною Криницею.

— Ох,— сказав офіціант.— Цього я не знав.

— Боїтесь?— запитав Ігнац Август.

— Ні,— сказав офіціант з пересохлим горлом.— Чого б я боявся?

— Нема чого,— сказав Ігнац Август Коленатий.— Справа чиста, біла як сніг. З рук у руки.

— Я не боюся,— сказав офіціант,— але то надто далеко.

— У мене багато,— сказав Ігнац Август.— Цілий маленький склад, не можу я тримати в місті. Самі розумієте, які люди.

— Та розумію,— сказав офіціант.

Зупинилися в завулочку біля Палісад, офіціант увійшов до старого будинку й за

хвилину вийшов з великою валізою, пройшли через місто, потім видряпувалися вузькою стежечкою до Залізної Криниці, стежка була вузька, тільки на одну людину, Ігнац Август Коленатий ішов попереду, а офіціант за ним, було холодно, офіціант зогрівся з валізою, хоч вона й була порожня, і міркував про те, чи влізе все до валізи і як він її дотягне додому, цей чоловік мусив би йому допомогти. Вітер стих, небо було ясне, повне зірок, офіціант усе ще трохи боявся, але в кишені мав револьвер, і вирішив, що ніколи не йтиме попереду, попереду мусить іти цей другий, а він триматиметься обачно, й нічого з ним не може статися. Шлях був довгий, Ігнац Август Коленатий мовчав, тільки часом оглядався, а офіціант відсапувався, свистіло в нього в грудях, він не звик до таких переходів. «Дайте,— сказав Ігнац Август Коленатий,— я вам піднесу». Офіціант був вдячний і поспитав його, чи не допоміг би він йому нести й назад, не знає, як це він усе дотягне додому. «Само собою,— сказав Ігнац Август,— дуже охоче вам допоможу».

Вони йшли під зорями, сніг мерехтів, і офіціант уже зовсім перестав боятись,— це солідна людина й солідна операція,— він почав підраховувати, скільки заробить, та вже спало йому на думку, чи не можна було б якось нагріти спільника,— він, офіціант, гне тут горба, а той тільки сидить та грошки загібає.

Нарешті підійшли до хати, місцевість тут була низька, і навкруги засніжений ліс.

— Можна зайти й погрітись,— сказав Ігнац Август Коленатий, показуючи на темну хату.— Тут у мене є дечим зогрітись.

Увійшли до хати й випили по чарочці, і офіціант оглядався навколо себе, хотів знати, де сигарети.

— Вони в бункері,— сказав Ігнац Август Коленатий, що стежив за офіціантовим поглядом.— Кілька кроків відси.

Посвітив перед собою ліхтариком, рушив, а офіціант пішов за ним, тепер він знову ніс валізу, але ніс її в лівій руці, а правою стискав револьвер у кишені пальта, тепер він знову боявся. Та нічого лихого не діялося, нічого підозрілого не з'являлося, бункер справді був за кілька кроків, на ньому стирчала висока сніжна шапка, і Ігнац Август Коленатий усе ще йшов попереду, він освітив ліхтариком темний вузький вхід до бункера, а потім посвітив на протилежну стіну, там лежало щось закрите брезентом.

— Ось тут,— сказав Ігнац Август Коленатий.

Офіціант пройшов кілька кроків у середині бункера, але все ще тримався так, щоб бути позади цієї людини, не дуже воно

приємно, маючи такі гроші, опинитись на одинці з чужою людиною.

— Отак,— сказав Ігнац Август Коленатий,— з рук у руки.

Він нагнувся, ніби хотів відгорнути брезент, і тоді офіціант почув за собою тихе шамотіння, хотів озирнутися, та було вже пізно, заgrimів лункий постріл, запах пороху наповнив бункер, і офіціант упав на коліна, може він ще бачив, як Ігнац Август Коленатий випростується й дивиться на нього, а потім упав головою наперед і залишився лежати.

— Поверни його,— сказав Ігнац Коленатий, і Венделін Брада повернув неживого офіціанта горілиць, а Ігнац Август Коленатий спритно витяг у нього нагрудний гаманець, набитий так, що мало не тріскав.

— Ого,— сказав Венделін Брада,— тут грошей на цілий батальйон.

— Можеш його сховати,— сказав Ігнац Август.

— У нього й перстень є,— сказав Венделін Брада, нахилиючись над трупом.— Перстень з камінчиком. І годинник є.

— І не подумай,— погрозив Броді Ігнац Август.— Бо приведеш сюди шпигів, як на поворозці.

— А все-таки шкода,— сказав Венделін Брада.— Такий гарний перстень.

— Ну, ховай його, ховай,— сказав Ігнац Август.— Не забувай, що я твій командир.

Венделін Брада схопив забитого офіціанта за плечі, Ігнац Август підняв брезент, під брезентом чорнів замерзлий труп. «Ім веселіше буде разом,— сказав Венделін Брада.— Але навесні треба копати яму».

— До весни далеко,— сказав Ігнац Август Коленатий. Ще раз оглянув бункер, усе було як слід, жодної кривавої плями. Зважив у руці гаманець, повинно в ньому бути вісімдесят тисяч, «оце вже так,— сказав собі,— це вже підприємство, це солідна фірма». Вони вийшли, посідали в хаті, допили пляшку, що її почав Ігнац Август Коленатий з офіціантом, а потім сплатив Ігнац Венделінові Броді гроші за два місяці наперед і дав йому також премію, дві тисячі корун спеціальної премії за добре виконане особливе завдання.

— Це була чиста робота, Венделю,— сказав, даючи йому гроші, і Венделін Брада зрадів і грошам, і похвалі, він звик до свого ремесла й мав почуття професійної гордості.

Потім Венделін Брада ліг на соломник і за хвилю вже хропів, спав спокійним сном здорової людини, а Ігнац Август Коленатий не лягав, він мусив іще йти до міста— він жив у місті— й мусив іще дещо зробити; коли йому пощастило з такою поважною справою, то тепер він уже не був ні-

хто, він міг з кожним розмовляти, як рівний з рівним.

(Кілька днів тому Ігнац Август зустрів у натовпі на тротуарі солідного кругленького панка і спершу не повірив власним очам, з хвилину стежив за ним, але це був таки він, цей кругленький панок, що перевалювався трохи по-жіночому, це не міг бути ніхто інший, був це доктор теології, шановний пан професор Войтех Верний, духовний отець солдатів гарди, духовний отець солдата гарди Ігнаца Августа Коленатого. Він ішов за духовним отцем аж до великого будинку на Лауренській, духовний отець і доктор теології шановний пан професор увійшов до під'їзду, Ігнац Август пішов за ним і тихенько покликав його: «Шановний пане, шановний пане». Колишній духовний отець зовсім не злякався, всупереч передбаченням Ігнаца Августа, бо шановний пан був у цивільному, скидався на комерсанта, торговця мануфактурою або парфюмерією, і Ігнац Август думав, що він перевдягнений і на нелегальному становищі, проте не злякався, тільки хвилину дивився на Ігнаца Августа, потім пізнав його й сказав по-біблійському: «Чого хочеш, сину мій?» Ігнац Август оглянувся по під'їзду, з вулиці сюди доходив гамір, але під'їзд був порожній і темний, і Ігнац Август почав шепотіти змовницьки й таємниче, говорив про те, як він тут залишився, як потім був у обслузі, а коли повернувся, то не зміг установити зв'язків, усе обірвалось. Доктор теології хитав головою,— мовляв, я на всіх цих речах не знаюся, синку, не знаю, про які там зв'язки ти говориш, але Ігнац Август був певен, що це тільки удавання, що шановний пан просто не вважає його за досить певного й надійного. Нарешті колишній духовний отець сказав: «Приходь, сину мій, двері мої відчинені для тебе, я живу ось у цьому домі».— «А як я знайду вас?— запитав Ігнац Август,— під яким прізвищем?» Доктор теології здивовано підвів брови: «Звичайно, під власним, а під яким же ще прізвищем ти мав би мене шукати, сину? Тут у домі кожен мене знає,— додав професор теології,— я тут керівничий будинку».— «Народний керівничий?— недовірливо спитав Ігнац Август Коленатий.— Ви народний керівничий?»— «Справді це так зветься, сину мій»,— сказав доктор теології й ще раз нагадав своєму духовному синові, що той у цьому домі бажаний гість. А потім сказав: «Але тепер я не маю часу, любий сину, тепер у мене праця», і попрощався з Ігнацом Августом, і Ігнац Август залишився стояти в під'їзді з роззявленим ротом,— це було неймовірно, його духовний отець став народним кербудом! Але потім зрозумів, раптом його осяяло,— це надто велика ри-

ба, то й приховується він надзвичайно, марно він міняв би прізвище, занадто він відомий, отже він змінив забарвлення, але як йому пощастило змінити забарвлення? Як це так, що йому повірили? Але нехай там буде, як є, а безперечно він знає більше, ніж говорить, він — ланка в ланцюгу, і за цю ланку Ігнац Август може вхопитись).

А тепер Ігнац Август Коленатий почуває, що він — хтось і щось, має гроші для початку, має незалежність, має в своєму розпорядженні солдата гарди Венделіна Браду, це, правда, не таке вже щось надзвичайне, але все-таки якась сила, основа для ударної сили, отже він має право стати перед своїм колишнім духовним батьком і вимагати завдання. Ігнацові Августу подобалося життя, яким він жив тепер, це було цікаве життя, але, як йому здавалося, не надто небезпечно, він міг би так жити хтозна-скільки, таке життя йому подобалося, та він мав і почуття обов'язку, він був солдат гарди, солдат подвійного хреста, солдат тим потрібніший, що опинився самотнім серед ворожого оточення. Часом він дивувався, куди всі поділися. Адже він пам'ятає, скільки їх марширувало, чоботи, й пояси, й китиці на шапках, і співали, був це потік, було це море, а де ж воно все те поділось? Адже не всі повтікали й не всі сидять, сидять тільки ватажки, а де ж усі інші, де та повідь, де те море чобіт і поясів і китиць на шапках, куди зник громовий голос їхніх походів? Інколи зустрічав колишніх своїх побратимів-гардистів, ходили поміж людьми й нічим від них не відрізнялись, і Ігнац Август не признавався до них, і вони також удавали, що не знають його. «Розчинилися в натовпах, наче цукор у воді», — думав собі Ігнац Август і пишався з того, що він не розчинився, що залишається й надалі солдатом гарди й солдатом подвійного хреста, що чекає свого часу й готується до нього.

Шановного пана він знайшов легко, той жив на другому поверсі, відчинила йому стара господиня, шановний пан був дома, сидів за письмовим столом і перевіряв якісь рахунки. Ігнац Август Коленатий зупинився посеред кімнати й оглядався навкруг себе, щось йому в цій кімнаті було знайоме, ага, оці фотелі, глибокі, обтягнені шкірою фотелі, де він їх бачив? Шановний пан простежив за його поглядом і жалісно перехилив голову на правий бік.

— Пам'ятаєш, сину мій? Це того Фюрста, — сказав. — Бідолаха Фюрст.

— Справді, — сказав Август. — Пам'ятаю добре.

Пам'ятав добре, був при тому, як вивозили родину Фюрстів, молодий Фюрст захищався, вдарив кулаком Ігнаца Августа,

в Ігнаца Августа, зрештою, й кров заюшила, була це, правда, тільки кров з носа, але це була кров солдата гарди, і молодий Фюрст за це відпокутував як слід.

— Пам'ятаю, — повторив Ігнац Август Коленатий. — Ми його склали, наче той складаний метр.

— Що таке, сину мій?

— Того хлопця, того жида поганого, Гейзу.

— Так, так, — сказав доктор теології. — Бідолаха Фюрст, він уже, мабуть, не повернеться.

— А таки ні, — сказав Ігнац Август Коленатий. — Можете закладатись на що хочете, шановний пане.

— Шляхи господні невідомі, — сказав доктор теології й ледве-ледве не підніс пальця вгору. — І я йому доглядаю майна і чекаю. Умовилися, що доглядатиму йому майно. От я й доглядаю і чекаю, багато хто вже повернувся, а він не повертається. Бідолаха Фюрст.

— Мене ви не повинні боятись, — сказав Ігнац Август.

— А чого б я тебе боявся, сину мій?

— Не мусите переді мною плакати за тим жидом. Переді мною цього не треба робити, — сказав Ігнац Август Коленатий. — Ми вдвох можемо грати з відкритими картами.

— Не маю чого закривати, — поважно сказав доктор теології. Ігнац Август розгублено дивився на свого колишнього духовного отця, — ні, все ж таки він — справді таки він — повчав, що вбити жида й комуніста — то не гріх, бо їх убивають на користь святої справи, то тільки умовний гріх, за який наперед дістається відпущення, — це він був, згадується так виразно, ніби то було сьогодні, «Августе, сину мій, — говорив він йому, — твоя душа вже не належить тобі, належить богові й нації, і хоч би ти чим осквернив душу, вона завжди буде чиста, як сльози діви Марії, буде чиста, поки служитиме богу й нації».

— Не розумію, — сказав Ігнац Август.

— Чого не розумієш, сину мій?

— Нічого не розумію. Чому ви плачете за жидом? Як ви стали народним керівником? Що це все має означати?

— Наш господь плакав і за ворогами своїми.

— Колись ви говорили інакше.

— Колись було потрібно говорити інакше, — сказав доктор теології, а Ігнацові Августу здалося, ніби й підморгнув йому.

— Ми вдвох, — сказав Ігнац Август, — маємо зброю й маємо гроші. Ми готові на все.

— Що ти говориш, сину мій? — сказав доктор теології, наморщивши гладеньке

чоло. А потім раптом, ніби змінивши роль, насулився, почав ходити по кімнаті, заклавши руки за спину й трохи перевалюючись, і заговорив швидко й сердито:

— Це наївно, Августе. Що ви там вигадали? Підпілля, постріли, саботаж! Дурні! Дурні! І ще раз дурні! Газети читаєш? Напевно, не читаєш! Якийсь йолоп тобі наказав приготувати револьвер, мовляв, будь готовий, і ти сидиш у якомусь льоху та чистиш револьвера. Що таке револьвер? Дитяча іграшка. Підпілля! Найсвятіший папа говорив, що ми вірні сини церкви й народу й що ми готові нести відповідальність перед богом і перед народом, і кому він це говорить? Голові держави! А що це означає? Те означає, що ми знову нестимемо тягар відповідальності! А вони з своїми револьверами та підпіллям! Ми готуємося нести відповідальність, вишикуватися, зібратися знову під хрестом Христовим, а ти, Августе, що робиш? Чистиш револьвера!

— А що маю робити?

— Читай газети.

— Це не робота,— похмуро сказав Ігнац Август.

— Закинь револьвер. Вклади свого меча в піхви, Августе, тепер не час мечів, ти проспав час. Подивись на мене, Августе, хто я такий?

— Не знаю,— сказав Ігнац Август.— Колись були моїм отцем духовним. А тепер не знаю, хто ви.

— Я нелегальний діяч і заслужений антифашист.

— Овва,— сказав Ігнац Август.— Оце так новина.

— Допитували мене в слідчій комісії. Тиждень сидів. Є про це протокол, і протокол не бреше. Отже, я заслужений антифашист і народний керівничий. За якісь два місяці будуть вибирати, й коли б я хотів, міг би бути депутатом. Як ти думаєш, Августе, скільки є таких професорів теології, що сиділи в слідчій комісії?

— Я не розуміюся на цьому.

— Ми — ключ, без якого цієї країни не можна відімкнути. Отже, запам'ятай, Августе, і закинь револьвер. І облиш ті зв'язки, їх вигадали невігласи, що не розуміються на політиці.

— А що ж мені робити?

— Не треба їх стріляти, всіх не перестріляєш, Августе. Револьвер — це сьогодні тільки дитяча іграшка. Не треба їх стріляти, треба їх поглинути. І ми їх поглинемо. Поглинемо їх, Августе, з усіма їхніми прекрасними словами, з усією їх свободою. Хрест Христовий триває вічно.

— Що ж тоді мені робити?

— Чекай, Августе, чекай, сину мій.

Це звучало, як благословення. Ігнац Август Коленатий мимоволі приклонив голову.

6

Августинові Шернеру не пощастило потрапити до визначного діяча, визначний діяч мав багато праці, боровся проти терору та демагогії, вів велику боротьбу за чисті руки та чистий стіл, вів боротьбу за словацького хлібороба, який врятував демократію, і за державного урядовця, найвидатнішого працівника держави, якого лихі комуністи турбують питанням про його позицію, боровся також і за ремісників, дрібних і середніх ремісників, за лісорубів і чинбарів, і боровся також за підприємців, за словацьких підприємців, які всіма силами включились у двохрічку, але лихі народні підприємства не хотіли йти їм назустріч, боровся також за свободу й демократію і за християнський моральний ідеал, боровся на багатьох фронтах і готувався під час найближчих виборів поглинути голоси словацького народу; і навіть коли на це чогось бракувало, готувався, як енергійний полководець, що має претензії на місце в історії, одним ударом розрубати заплутаний вузол мовчазних виборчих голосів, він, старий лютеранин і традиційний демократ, готувався поглинути католиків і нетрадиційних людаків¹, готувався поглинути їх так само, як вони готувалися проковтнути його з усім його старолютеранством і з усіма його демократичними традиціями. Це була велика справа, називали її домовленістю, був це вовчий розподіл здобичі, хижі зуби вп'ялися в здобич і смикали її, тримали її і не випускали її, робилося це дуже чемно, були це тільки переговори про кількість мандатів, про представництво в секретаріаті, але за чемними фразами було чути клацання зубів і загрозливе гарчання «зжеру тебе, зжеру тебе». Велика справа була в повені свого руху, це була справа, гідна великого стратега — одним ударом опанувати душу народу, християнську, христову, людацьку душу народу; архієпископ і єпископ дивились на цю боротьбу з доброзичливими посмішками, як ніби наперед знали, хто кого проковтне, хто кого зжере, а з Рима прибували церковні сановники, сходили на братіславському вокзалі й зникали в тихих монастирях, це була неабияка дрібничка, ця угода, була це справа всеєвропейського масштабу, це була боротьба за християнські душі на Сході, Ватикан зважився на те, чого не пощастило Гітлерові: задушити комуністичну гідру, розтоптати її й пробуди-

¹ Людак (народовець) — представник фашистської партії в Словаччині.

ти християнські думки, й повернути їх до єдиного бога й до концентрованого капіталу; старолютеранин і класичний демократ поєднався з сутаною, з-під якої по-чудернацькому виглядали начищені гардистські чоботи.

Тому-то Августинові Шернеру не пощастило досягнути до видатного діяча, бо з'явився Августин у часи великих змін і великої гри, а сам був тільки маленький і непомітний козир, але видатний діяч усе-таки не забув про нього, особистий секретар подзвонив до діяча, і він у вирі великих подій згадав про маленьку людину Августина Шернера, і секретар одразу став чемніший і чемно запитав Августина Шернера:

— Що ви хочете робити?

— Я поет,— сказав Августин Шернер.

— Отже до газети?— спитав секретар, це був моторний парубчак, він не марнував часу й шанувався.

— Не знаю,— сказав Августин Шернер.— Я не думав про це.

— Не думали,— з лагідним докором сказав секретар.

— Тобто,— сказав Августин Шернер,— я міркував і про це, але, щиро кажучи, не знаю, де б саме я дав найбільше користі. Розумієте, я хочу служити народові й батьківщині.

— Так,— сказав секретар. Хвилину роздумував і дивився на Августина Шернера, досліджував його.

— Ви католик?— запитав.

— Католик,— сказав здивовано Августин Шернер.— Але я не розумію, до чого це ви.

— Нескомпрометований?

— Якраз навпаки.

— Це чудово,— сказав секретар.

— Не розумію,— сказав Августин Шернер.

— Нам потрібні нескомпрометовані католики,— сказав секретар.— Невже це не ясно?

— Так,— сказав Августин Шернер.— Розумію.

Він не розумів, був новачком у цих справах і почував себе не дуже добре,— «хоч би це все вже було позаду,— подумав він,— я не маю вигляду людини, що вирушає завойовувати світ», це не надає особливої честі— стояти тут, перед цим звичайнісіньким юнаком, у якого, напевне, нема нічого, крім зв'язків, а він, Августин Шернер, поет, і повстанець, і нелегальний працівник, що вже дещо зробив і має досить сил, щоб зробити все, а тут мусить стояти як школяр, і вдавати, що розуміє, хоч не розумів. Він спохмурнів, але спохмурнів у душі, тільки не показав цього на

обличчі, він уже знав, що обличчя повинно всміхатись, і він усміхався до секретаря,— потім, пізніше, йому відплатиться ця посмішка, а тепер треба усміхатись, той, кому щастить, повинен усміхатись.

— А крім того,— сказав секретар,— у вас освіта.

— Так.

— Ну, то ви народилися на щасливій планеті,— сказав секретар.— Вам таки пофортунило на всі сто.

Секретар посміхався, і Августин Шернер посміхнувся, вони обмінялися посмішками, й здалося, що від тих посмішок пахощі пішли по всій канцелярії, ніби відбувся обмін букетами фіалок. Тепер уже секретар не видавався Августинові Шернеру несимпатичним, він телефонував і попросив Шернера, щоб той сів,— мовляв, пробачте, я не звернув уваги, чого ж ви стоїте? Це був спритний юнак, він орієнтувався в цій крутанні, телефонував: «Ні, нема часу» і «Так, їде о шістнадцятій двадцять», телефонував так, ніби спирався на плечі видатного діяча, телефонував з паузами, і ті паузи давали зрозуміти, що він знає набагато більше, ніж говорить, а говорить тільки те, що хоче. Потім він дотелефонував і знову звернувся до Августина Шернера:

— Ми якраз саме розпочинаємо велику справу,— сказав він.

— Я радо взяв би участь у великій справі,— сказав Августин Шернер.— Хочу служити народові, напружуючи всі сили.

— Ми розпочинаємо велику справу з молоддю,— сказав секретар.— Це буде напружена праця й важлива справа.

— Я міг би спробувати,— сказав Августин Шернер.

— Це ви змогли б,— сказав секретар і знову посміхнувся, і Августин Шернер посміхнувся, і в кімнаті немов би запахло фіалками.— Це ніби на вас шите. Якраз по мірці.

І знову він дзвонив, на цей раз телефонував уже в справі Августина Шернера: «Докторцю,— говорив він у телефон,— зайди до мене на хвилинку», і Августин Шернер відчував, що рішуче сідає до машини, що поїде, що мчатиме міськими вулицями й уже не буде людиною на тротуарі, буде кимось, хто рухається й спричиняє рух, і тепер, у цю хвилину висвячення, йому здавалося, що це визначна хвилина не тільки для нього, але й для народу,— він не забував про народ, йому здавалося, що він любить народ і що йому він офірує свою майбутність поета,— «вітчизні на олтар свої складаю вірші, як мертві мрії там лежать без руху» — спали йому на думку рядки, й він подумав, що добре було б надрукувати вірш на прощання, вірш, у якому бу-

ла б оспівана офіра Августина Шернера, висока жертва поета, який відкладає перо, щоб повніше віддатися боротьбі за нові ідеали, він був захоплений сам із себе в цю мить, розчулився, й на очі йому мало сльози не набігли. Та для сліз це місце не підходило, не досить було й часу на те, бо тут уже був той самий докторик, був це присадкуватий дядько, ширококостий і широкоплечий, носив окуляри з черепашою оправою, він подав руку Августині Шернеру: «Адже ми знайомі, Шернере».

— Справді,— сказав Шернер.— Ви — Мачуга.

— Не ви, а ти,— сказав доктор Мачуга.— Не будемо ж ми справді викати.

Він ухопив Августина Шернера за плечі й повів коридорами, пояснюючи хто де сидить, орієнтуючи в цьому новому світі. Августин Шернер пам'ятав його ще з студентських років, був це непомітний студент правничого факультету, він нічим не визначався, хіба що вайлуватою постаттю та окулярами з черепашою оправою, та ще солідністю. Пам'ятав ще Августин Шернер його також і з випадкових зустрічей по кав'ярнях, це було в ті часи, коли Августин Шернер ховався від фашистів, які його не шукали, коли розносив по кав'ярнях дотепи й антифашистські віршики, це була славетна епоха нелегального становища Августина Шернера, і Августин Шернер був радий, що зустрів свідка тих часів. Доктор Мачуга й тепер був вайлуватий і солідний, та, видно, вже не був незначний, знав кожного й про кожного, про все мав уявлення, був певний себе, виглядав як людина, що робить безперечну кар'єру. «Оце наша арена»,— сказав доктор Мачуга, а були то три світлі канцелярії, в першій сиділа секретарка й задумливо лакувала нігті, дві канцелярії були приготовані нашвидку, й у них ніхто не сидів, крім секретарки, в третій кімнаті стояли фотелі, й канапа, й стіл для засідань, це була велика кімната, але на відміну від перших двох мала затишніший вигляд. «Оце наша арена»,— сказав доктор Мачуга, це слово йому, мабуть, подобалось, і Августин Шернер справді міг уявити його на манежі борцем із засуканими рукавами.

— Як тебе звуть? Августин? Справді, Августин. Здається я читав твої вірші. Добре, Августине. Мене звуть Ондрей, я людина селянського, хліборобського типу. Солідна фірма.

— Це правда,— сказав Августин Шернер.— Ти весь солідний. На плечах таких людей стоять держави.

— Ну, ну,— сказав доктор Мачуга.— Це поетична орнаментация, правда? Як це ви там називаєте, фігура? Я радий, що ти з'явився, Августине. Ми саме розпочинаємо

велику справу, і ти будеш при її виникненні.

— Що це таке?

— Зветься воно Організація молодих демократів, скорочено ОМД.

— Не чув я про це.

— Воно ще тільки народжується. Як звучить?

— Звучить не досить по-бойовому,— сказав Августин Шернер.

— Зате солідно. Солідна фірма,— сказав доктор Мачуга.

— Треба, щоб воно звучало бойовіше,— сказав Августин Шернер, він був трохи розчарований і порожніми канцеляріями, в яких було тихо й які, здавалось, були віддрізані від життя, це зовсім не нагадувало великої справи, тут не відчувалося подиху відродження, відчувалася тут скоріше урядовська нудота, і назва була також урядовська й нудна.

— Ми за солідність,— сказав доктор Мачуга.— Галасування залишаємо для тих, з Союзу. Проти галасування — праця. Проти демагогії — солідність. Солідність — це наш захист і наша програма. Пам'ятай про це, Августине. За такого галасливого й гучного часу ніщо так не приверне уваги, як спокійна й гідна солідність. Це наша марка.

— Демократія повинна бути войовнича,— сказав Августин Шернер.

— Ми воюватимемо. Аж тріски літатимуть. Розіб'ємо той їх Союз, потопчемо його на кашу. Вирвемо в них з пащеки поштиву словацьку молодь. З'ясовуватимемо нашій молоді святі ідеали свободи, рівності перед законом і справедливості. Вічні ідеали, священні ідеали! Молоді потрібні ідеали, а не робочі табори. А ми маєм ідеали, солідні й надійні, певні, наші ідеали — це наш порох! Нам нема потреби галасувати й робити гармидер: досить нам прийти, й ми переможемо.

«Дивись ти,— подумав Августин Шернер,— дивись ти, що ховається в цьому непомітному юристові, та це ж промовець, очі йому виблискують за окулярами, руки самі швидко злітають уперед, це запальний промовець, має силу й знає про неї, а була з нього така невиразна людина». Це означає, що справа, на яку він спирається й за яку бореться, його сама зрушує й підносить, священні й одвічні ідеали були йому знайомі, й він міг їм вірити, якщо на те буде потреба, він міг захопитися ними й міг ними захопити інших, тепер йому здавалось, що справді він стоїть у центрі великої справи, що він покликанець і обранець.

— Це не буде так легко,— сказав.

— На те тут існуємо ми,— сказав доктор Мачуга. І знову почав промовляти, похо-

джав по кімнаті й зупинявся, промовляв і підносив руку, й чимось нагадував визначного діяча, може, короткозорою солідністю, розмалював Августинові Шернеру майбутнє, картина майбутнього була точна й видима та солідна,— нехай Августин Шернер не дивиться на це оточення, це тільки початок, нехай він пишається, що перебуває на самому початку, це буде великий рух, матимуть вони і друк, і клуби, в кожному чималому місті клуби й секретарів, буде це гігантська мережа; вони всіх поштивих словаків згромадять під прапором демократії й свободи проти терору й диктатури, священні ідеали засяють над усією країною, молодим належить майбутнє, колись молоді візьмуть державне кермо до власних рук, і ті, які були на початку руху, ті, що несли запалені смолоскипи, приречені бути керманичами.

— Я готовий віддати всі свої сили,— сказав зворушений Августин Шернер.

Доктор Мачуга зупинився, зробив рух плечима, ніби щось скидав з себе, і от він уже не був промовцем, це вже був солідний урядовець, що сказав Августинові Шернеру:

— Ти повинен трохи повправлятися в політиці. Мусиш трохи розглянутись навколо себе.

— Я охоче,— сказав Августин Шернер. Доктор Мачуга на мить замислився, вткнувши коротенького пальця в ямочку на підборідку, про щось поміркував, а потім сказав: «Це підійшло б, ти ще встиг би»,— йшлося про інструктаж політичних працівників демократичної партії на Шлячі, йому пропонували, щоб він надіслав туди когось із молодих, а цей з'явився, ніби хтось його покликав.

— Ти вільний? — спитав він Августина Шернера.

— Так,— сказав Августин Шернер.— Я готовий віддати всі сили на служіння народові.

— Поїзд відходить узавтра о шостій п'ятдесят.

— Поїду,— сказав радісно Августин Шернер, справи йшли швидко, справи йшли неймовірно швидко, іще й двох годин не минуло, як він серед політики, а вже посувається, визначається, це була добра ознака, це була його цілина, йому здавалося, ніби він завжди знав, що це найслухніше місце для розвитку його сил, почував, як у ньому вже тепер ті сили пробуджуються й розвиваються. Доктор Мачуга по-дружньому обняв його за плечі: «Не бійся, Августине, ми вдвох іще дещо покажемо, пустимо в рух цю справу, це солідна фірма». «Які симпатичні люди»,— подумав Августин Шернер, — ні найменшої зверхності,

це прості й щирі люди й ставляться до нього поштиво й щиро, хоч він і новачок, а вони, видимо, вже старі обстріляні козаки.

У коридорі він зустрів професора Копаницького, і це був також добрий знак,— Августин Шернер читав деякі статті професора Копаницького й погоджувався з його думками про порушення моральних основ і про потребу одностайного руху (це було незрозуміле, але, очевидно, тому, що глибоке,— як колись у професора Копаницького були глибокі думки про зникнення, так тепер професор Копаницький мав глибокі думки про відродження). «Алло,— гукнув до нього професор Копаницький,— алло, Шернере, що ти тут робиш?» Професор Копаницький зрадів, зустрівши Августина Шернера, бо він не любив будинку секретаріату, коридорів і білих дверей, йому здавалося, що тут є якийсь бруд, і думки, такі ясні й справедливі вдома, за письмовим столом, тут якось затьмарювались і вже не були такі справедливі, так ніби на них лягала тінь брехні й інтриганства, які професор Копаницький завжди ототожнював з політикою. «Алло, Шернере!» — радісно гукнув він на Шернера й схопив його під руку, й так вони пройшли коридорами, по східцях, а потім вийшли на морозне повітря, й професор Копаницький відітхнув. Він завжди зітхав з полегкістю, коли виходив з цього будинку, щось було не так у його ставленні до цього будинку, цей будинок отруював йому радість від тих його думок, які багато людей вважали за глибокі, будинок якось вбирав у себе ті думки, присвоював їх, у газетах думки професора Копаницького з'являлись точно надруковані, але були оточені іншими думками, а це кидало на думки професора Копаницького особливу тінь, так, ніби він комусь прислужував, так ніби він тільки приховувався за глибиною думок. Це турбувало професора Копаницького, бо він щиро вірив у свою безкорисливість, наполовину вірив і в глибину своїх думок, і безумовно вірив у їх нешкідливість. У політику його втягли особисті зв'язки, давні приятелі з вигнання, їм була потрібна людина, що могла б репрезентувати думку, спершу це була ніби легка й незалежна гра, аристократ грався з думками, пізніше це його захопило, його почали називати ідеологом партії, а бути філософом чи принаймні вважатися за філософа — це було палке прагнення професора Копаницького. Крім того, він мав уже троє дітей, професорська платня була не бозна-яка, отже він трохи й підробляв, та ще йому обіцяли й місце депутата. Підганяв його й ще один таємний стимул; він хотів якнайшвидше стерти з пам'яті згадки про боягузство в рішучу хви-

лину. Хотів він забути й ті часи, коли кокетував думками про загибель, про розклад цивілізації, тепер він щиро заперечував свій власний скепсис,— «адже то була тільки поза,— думав він,— а насправді я здорова людина, якій потрібні позитивні цінності»,— отже він тепер міркував про позитивні цінності й пропонував їх народові; вірив, що народ без нього ніяк не може обійтись.

Ця зміна не мала в собі нічого незрозумілого: професор Копаницький був якась похідна людина, якась людина другого відбитку. Паулінда якось назвав його млинчиком для думок, але скоріше він був перетравлювальний апарат жуйної тварини. Перетравлювальний тракт не мав власного обличчя або власних пристрастей: він пережовував. У цій автоматичній діяльності полягала мета й зміст; було байдуже, що саме пережовується. Пережовування було суттю, початком і кінцем, це був рух для руху, автоматична й безглузда діяльність, а тому, що це була його власна діяльність, то він завжди вірив, що вона важлива.

Отже тепер він пережовував стверджуючі думки — це були думки про демократію й гуманізм, давно поховані й порохом укриті думки, але були тут також ніби й нові думки про поєднання демократії з соціалізмом: цього вимагала доба. Він був за пристойність; хвалив англійський парламент як зразок пристойності, але пристойність він розглядав не як побіжне явище, а як основу; вона була складовою часткою ідеології. Комуністи були насамперед позбавлені пристойності — позбавлені пристойності, бо він не мав змоги сказати, що це наволоч. Він шукав ідеального зв'язку з соціалізмом, шукав його в минулому, бо новим демократам потрібні були старі традиції, потрібен був кістяк, який би міг обрости салом. Він знайшов такі традиції в штурівцях і в такому діячі, як Юрай Фандлі, і в Масарикові, і в гласистах¹, і ще в багатьох носіях вселюдських суспільних ідеалів і запропонував ці ідеали демократичній партії, яка, зрештою, на його думку, значну частину соціальних ідей споконвічно носить у собі, ніби її тими ідеями навантажив якийсь ідеальний демократ і соціаліст. Знайшлося таке поєднання й у світі; Копаницький кокетував з англійськими лейбористами, власне, з тим, як вони вирівнювали соціальну різницю цілеспрямованим втручанням у приватні підприємства; але

Гарольд Дж. Ласкі¹ був для цього занадто лівий, Копаницький не розумів його симпатій до Радянського Союзу, країни темної й нецивілізованої, отже й непристойної. Він був і слов'янином, його захоплювала ново-здобута свобода пригноблених народів, але одночасно він був прихильником Заходу, його пристойної цивілізації,— і це все в одній і тій самій статті, часом у одному й тому самому абзаці. А насамперед він був прихильником моральності. Він гнівався на представників комуністичної інтелігенції, між іншим, і за те, що їх одразу з'явилося так багато, повиринали звідкись із темряви, не освячені традицією і родинними зв'язками, але особливо за те, що, як йому здавалося, говорили зневажливо про найбільші святощі, вигадали якусь надбудову, яка, до того, ще мала відігравати підрядну роль у розвитку суспільства. Для нього світ був — принаймні в цей час — «відновленням моральних стосунків»; потрібна була тільки свобода, демократія й пристойність. Оці мішані консерви він підносив народові щотижня, спочатку боявся, що консерви неїстівні, але, на диво, їх куповано: так він став ідеологом і філософом і щораз більше переконувався в цьому сам.

В будинку секретаріату почував себе зле. Він брав участь у нараді, на якій говорено про зміни в спискові кандидатів, доводилося зробити зміни, бо новолюдаки натискали, а вони, традиційні демократи, мусили їм здавати позиції. Це були торги, ярмарок за причиненими дверима, нарада бухгалтерів, кредит і дебет, люди роззявляли роти, а з тих ротів чути було ніби цокотіння арифмометра: це тхнуло непристойністю. Професорові Копаницькому це не подобалося, незважаючи навіть на те, що сам він вдало вийшов з цього становища, він ніколи не почував себе добре в будинку секретаріату, почував себе незручно й відчужено, це була незнана територія, якої він не хотів ґрунтовно досліджувати. Але тепер, вийшовши з будинку, він обтрисився від згадок про бухгалтерів, у яких з рота тріскотіли арифмометри, і пам'ятав тільки про те, що йому самому пощастило; почував себе свіжим, дужим і енергійним.

Був початок березня, яскраво сяяло сонце, сніг починав танути, трамваї дзвонили весело, і професор Копаницький відчував, який він добрий, як у ньому піднімається доброта й зичливість до людей, це почуття відсвіжувало його як лагідний вітерець, це було дорогоцінне почуття, давно вже професор Копаницький нічого такого не чув, йому здавалося, що це почуття перебуває в зв'язку з його вродженим душевним здоров'ям і що він довго придушував

¹ Штурівці — в словацькій літературі та суспільному русі послідовники Л. Штура (1815—1856), словацького письменника й громадського діяча; Юрай Фандлі (1750—1811) — видатний словацький просвітителі і письменник; Т. Г. Масарик (1850—1937) — чеський буржуазний політичний діяч і вчений, перший президент Чехословацької республіки; гласисти — група словацьких публіцистів кінця XIX — початку XX ст., зосереджених навколо ліберально-буржуазної газети «Глас»

¹ Ласкі (1893—1950) — один з лідерів англійських лейбористів.

це почуття, а тепер воно пробилося на поверхню й зростає в погодженні з позитивними ідеалами. Він усе ще тримав Августина Шернера під руку, був привітний до нього, йому здавалося, що Августин Шернер його син або молодший брат, хотілося щось для нього зробити. Розмовляли ні про що, говорили тільки звичайні речі, які нічого не визначають, а професорові Копаницькому весь час хотілося сказати, яке все навколо цікаве, яке життя чудове й надзвичайне, але він знав, що це могло б звучати банально, оця фраза, що життя чудове й надзвичайне.

Увійшли разом до кав'ярні, професор Копаницький тер собі руки, його класичне вродливе обличчя сяло спокоєм і енергією, він запросив Августина Шернера на келишок, обоє сіли біля вікна, за яким переможно сяло сонце, сліпучо віддзеркалюючись від снігу. В кутку над якимись паперами сидів Паулінда, це був його кабінет, він кивнув їм, що зараз прийде, й знову схилювся над паперами, Паулінда тепер видавав серію «Ціприром» — цікаві пригодницькі романи, мав по вуха роботи, книжки розкуповували добре, й видавництво зростало з кожною годиною, але він не поступився давніми звичками, досі ще порядкував у кав'ярні. В кав'ярні було спокійно й добре, сиділо тут кілька студентів і студенток з конспектами, згори лунали удари більярдних куль, два шахісти схилюлися над столом з фігурками, кав'ярня бриніла опівденним спокоєм і пахла чорною кавою.

— Так, ніби й не сталося нічого, — сказав професор Копаницький. — Усе так, як колись було.

— Так, — сказав Августин Шернер. — А проте все змінилось.

— Ви не змінились, Августине, — сказав професор Копаницький і ласкаво поглянув на Августина Шернера.

— То тільки здається так, — сказав Августин Шернер і злегка торкнув свої вусики. — Це тільки назовні.

— Справді, — сказав професор Копаницький. — Ми змінились, але цього непомітно. Змінилися під шкірою, — а потім запитав: — Я вас не дивую?

— Чому?

— А ви пам'ятаєте мене?

— Дуже добре.

— Отже мусите визнати, що я ґрунтовно змінився.

— Вигляд у вас такий, як і рік тому. Жодної сивої волосинки.

— Ви знаєте, про що я думаю, Августине?

— Тепер змінився весь світ, — сказав Августин Шернер.

— Це правда, — сказав професор Копаницький.

— А знаєте що? Тепер мені здається, що все це була гра. Тепер я справжній, а перед тим була тільки гра, яку мені нав'язали обставини. Загальний занепад моралі. Корабель тоне. Тільки один корабель потопав, а мені здавалося, що це кінець світу. І то був не мій корабель, ні, ні на мить то не був мій корабель. Я тільки вірив колись, що то мій корабель, і тоді робив гримаси, які повинні були ширити страх. Я сам боявся, отже й робив гримаси, лякав інших.

Підійшов офіціант. Це був давній знайомий професора Копаницького, він нахилився до столу.

— Є слив'яночка, — сказав тихенько.

— Добра?

— *Primissima*¹, пане професоре.

Від столу в кутку незграбно встав Паулінда. Він став дуже гладкий, обличчя в нього було брунатно-червоне. Зупинився біля столика, за яким сиділи студентки, щось їм почав говорити, та, видимо, без успіху. Здвигнув плечима й почвалав до професора й Шернера.

— Вітаю, великий демократе, — звернувся до професора Копаницького. А Августин Шернеру сказав:

— Вітаю, колишній поете.

— Чому колишній?

— Щось маєш нового?

— Що саме?

— Якись віршики. Можу їх одразу видати.

— Ну, стільки не набирається.

— От бачиш. Кажу тобі, що ти колишній поет.

— Як іде торгівля? — спитав професор Копаницький.

— Прекрасно. Маю нового Воллеса. «Дикий мисливець або людолов» чи як там його. Лондонське дно. Також китайський детектив.

— Ну, це вже надто, — сказав професор Копаницький.

— Життя — це боротьба, — зітхнув Паулінда.

— На тобі це якраз видно, — сказав професор Копаницький. Щось йому ніби вадило в цій постаті, ніби псувало його святочний настрій.

Паулінда поплескав себе по череву.

— Це шановне черево. Воно вироблене з чесною торгівлі. Я не ховаюся за словами. Хочу мати гроші, отже й заробляю їх.

— Ви були інакші, — сказав Августин Шернер.

— Який?

— Такі — витонченіші.

Паулінда засміявся, ляскаючи себе по колінах.

— Надзвичайно! Витонченіший — йолоп!

¹ Якнайкраща, найвищого гатунку.

Видавав віршики. А що я мав робити? Було нормоване господарство. Я не хотів жерти з їхнього жолоба. А ти великий дурень, Шернере! Величезний!

Офіціант приніс слив'янку, і Паулінда зітхнув,— «принеси й мені цієї мерзоти», а потім почав жалкувати за тими часами, коли був ще справжній добрий коньяк,— «пам'ятаєш,— звернувся до професора Копаницького,— пам'ятаєш той коньяк, пам'ятаєш, коли ми його востаннє пили?» Але професор Копаницький не хотів пам'ятати тої хвилини, він найменше з усіх інших хотів пригадати саме ту хвилину.

— Треба б за щось випити,— сказав він Августині Шернеру.

— За працю, яка нас чекає,— сказав Августин Шернер.

— І за вітчизняну ниву,— насмішкувато додав Паулінда.

— За демократичну майбутність людства,— урочисто сказав професор Копаницький.

— Ті куріпочки,— сказав Паулінда,— дідько їх знає, що воно таке. Або ж занадто порядні, або занадто дорогі. Не розумію я цих сучасних дівчат. Таємничий післявоєнний продукт, бог зна, на якому берді тканий і з яких ниток. Те саме, що й усі ці післявоєнні слив'янки та ялівцівки, ніяк не добере людина, з чого вони.

— Може, це ви вже виходите з моди,— сказав Августин Шернер. Він відчув, що присутність Паулінди не подобається професорові Копаницькому і інстинктом, який майже ніколи не вводив його в оману, приєднався до професора. Та, крім того, віршиків ще справді було занадто мало для окремого видання.

— Мовчи, коли старші говорять,— сказав Паулінда.— Ти ще сопляк, Шернере.

— А ти нечемний,— сказав професор Копаницький.

— Що?

— Ти грубіян.

— Дідько б тебе вхопив,— сказав Паулінда,— дідько б тебе вхопив, ти, добряго. Я принаймні не лицемір. Не приховую нічого, хочу грошей, то заробляю їх. Хочу дівчат, то купую їх за ті гроші, що заробив. Дідько б вас позабирав із вашими високими почуттями! Тепер у всіх вас високі почуття, людина біля вас мусить хіба що половиною гузна сідати. А ми ж таки знаємо один одного, професоре, адже ти пам'ятаєш мене, пам'ятаєш добре про все, правда? І про те, про що тепер не хочеш пам'ятати, адже й про те ти пам'ятаєш добре. Про останню пляшку доброго французького коньяку. І про якийсь там папірець.

— Це ще не дає тобі права бути грубія-

ном,— сказав професор Копаницький, стримуючи злість.

— Дідько б вас ухопив, ви, обер-демократи! — зневажливо сказав Паулінда.— Ідеали! Прагнення! Мандат у кишені має, так і удає з себе філософа. Нечиста це торгівля, професоре! Мені блювати хочеться від цих ваших високих почуттів. Дозвольте покинути вас, захисники принципів!

Обличчя й шия у Паулінди були брунатно-червоні. «Він має нахил до апоплексії,— подумав професор Копаницький,— коли б ще тут з ним нічого не сталося, це був би зовсім зайвий скандал»,— а професорові Копаницькому саме тепер непотрібні були скандали. Паулінда відвернувся й розлючено поніс своє важке тіло до виходу. Вони відітхнули. За вікном сяяло сонце, а в кав'ярні жебонів заколисуючий спокій.

— Звір,— сказав професор Копаницький.— Некультурна нація. Серед некультурної нації ще багато звірів.

— Так,— сказав Августин Шернер.— Без вищих принципів.

— Жахливе становище,— сказав професор Копаницький.— Людина складається тільки з шлунку й статевих бажань. І більш нічого, більш нічого. Жахливе становище.

— Світ дуже хворий,— сказав Августин Шернер і зразу почервонів, бо помітив, що це слова з Черчиллевої промови, й що професор Копаницький, напевно, знає, що це не власні Шернерові слова. Але професор Копаницький цього не помітив або удав, що не помітив.

— Потрібні безкомпромісні люди, безкомпромісні борці, люди світлої мислі,— сказав професор Копаницький і замовив ще слив'янку. Він не сказав, якої саме світлої мислі, але Августин Шернер і так зрозумів, у ньому вже працювали таємні сили, що зносили його над юрбами, уже в голові в нього бриніли слова, які мали силу над ним і які його самого робили дужчим: **«Він хворий світ на раменах ніс — богородиці лурдській покласти до ніг»** — він читав Марітена¹ і знав, у чому рятунок світу, знав, що треба боротися проти матеріалістичного песимізму, який опановував сторіччя й народи, треба боротися в спілці з Духом Надії. Вони пили й пересвідчувалися в своїх істинах і в своїй необхідності й дивувалися, чому це вони досі, віддавна вже, не сиділи отак, були дуже симпатичні один одному, були підпорою народу, добрим засівом, були велетнями думки, приносили себе в жертву на вівтар батьківщини, і чим більш пили, тим певніше в цьому пересвідчувались. Надійшов уже вечір, сонце за вікном давно погасло, в кав'ярні заблищало світло, а вони все сиділи та переживали.

¹ Жан Марітен (1882) — французький реакційний філософ, ідеолог капіталізму.

Марек Угрін увійшов і затупав чобітьми, оглядаючися, де вільне місце, побачив Августина Шернера і кивнув йому головою, і Августин Шернер йому відповів на привітання.

— Хто це? — спитав професор Копаницький.

— Такий собі Угрін, — сказав Августин Шернер. — Нещасна короткозора людина.

— А той другий?

— Того не знаю. Скидається на старого єврея. Цей Угрін завжди мав справи з якимись євреями.

— Он як, — сказав професор Копаницький і наморщив носа.

— Це тільки побіжне знайомство, — сказав Августин Шернер. — Я цього Угріна так тільки побіжно знаю.

— Ходять, ніби війна щойно тільки закінчилася, — з огидою сказав професор Копаницький. — Носять шинелі й драні чоботи, щоб люди не забули, що була війна. Герої!

— Я його тільки побіжно знаю, — сказав виправдуючись Августин Шернер.

— Герої! — сказав професор Копаницький зневажливо. — Весь час нагадують про своє героїство і свої страждання. Військові шинелі й драні чоботи! Я б не здивувався, якби виявилось, що цей твій Угрін комуніст.

— Це не мій Угрін, — сказав Августин Шернер ображено. — Я знаю його тільки побіжно. Адже людина не може відповідати за те, з ким вона в житті зустрінеється.

— Це правда, — зітхнув професор Копаницький. — За це людина справді не може відповідати.

7

Марек зустрів Бенде в друкарні. Одного разу в редакції запізнилися здати туди матеріал, Черчілль виголосив промову в Фултоні, в промові гриміли бойові сурми, промова закликала ще раз оточити світ, що народжується, ще раз скувати його сталлю, — «це остання нагода для демократії, — вигукував старий і досвідчений сер Уінстон, — треба виступити проти тиранії, поки не пізно». Це була поважна подія, це був виклик, залізна рукавичка, зчинився істеричний галас, радіостанції вигукували в ефір загрозливі слова, і співробітники газети сиділи біля приймача, вони хотіли бути перші, вони хотіли бути сенсаційні й спізналися з матеріалами. В цьому не було ніякої особливої трагедії, таке траплялося з ними частенько, й на це був свій спосіб — пляшка, і все було гаразд. Отож і Марек, прийшовши до друкарні з останніми статтями й побачивши, що метранпаж не хоче його помічати, протиснувся до нього, підморгнув

йому, звертаючи його увагу на пляшку в своїй кишені, й метранпаж моргнув лисому шепелявому складачеві, й усе було гаразд. «Давай, давай!» — вигукував метранпаж, і все кипіло, — це були гарні й драматичні хвилини, змагання з часом, спритність рук і точність рухів, Марек дуже любив ці хвилини й не заперечував би, щоб запізнавалися з матеріалами щодня. Потім усі сиділи, обливаючись потом, очманілі від важкого олив'яного повітря, — друкарня була стара й з поганою вентиляцією, — сиділи на оцинкованому пульті й випивали, учні бігали за пивом, а лінотипісти підходили на ковток, там було важке повітря й густе тепло, але був і затишок. Отоді хтось устроїв голову в двері, — Марек його не бачив, бо сидів спиною до дверей, але почув пронизливий голос і зразу його пізнав, пізнав би його серед тисячі голосів.

— То єсть бардак! — вигукував голос. — Не дозволяю!

Метранпаж швиденько сховав пляшку, але в цьому не було потреби, двері розлючено грюкнули.

— Хто це був? — спитав Марек.

— Новий директор. Гавкає, наче пес. Тільки вчора прийшов, а вже гавкає, наче пес.

— Гострий, наче бритва, — зашепелявив лисий складач.

— Як його звуть?

— Він нам не відрекомендувався, — вишкірився метранпаж. — Прийшов і ото гавкає, наче пес.

За мить метранпажа покликано до канцелярії. Повернувся він лихий і насуплений, усю дорогу відпльовувався.

— Треба й тобі туди йти, — сказав він Мареківі. А більше нічого не хотів говорити. Марек вийшов зі складацької, пройшов бухгалтерію, в ній було тихо, дві дівочі голови схилилися над паперами, й тільки на мить вони піднялися, але не посміхнулися, як завжди. Канцелярія була маленька й тісна, за столом сидів Бенде, він був іще гладший, ніж колись у горах, і обличчя мав ширше, біле й розпухле. На хвилю звів очі, але здалося, що не пізнав Марка.

— То єсть бардак! — скрикнув він, гупнувши кулаком по столу. — Деморалізує! Того не дозволяю!

— Комісарє, — сказав Марек.

— Жоден комісар. Завідатель. Бардак не дозволю!

— Не пізнаєте мене, комісарє? — Марек був ображений, часом він згадував комісара, багато чим добрим був йому зобов'язаний, чим більше віддалявся від Марка образ комісара й той час, який вони прожили разом, тим краще він його розумів.

Але тепер він був ображений, — ця зу-

стріч після довгого часу все-таки повинна була виглядати інакше, бо й він, Марек, дещо зробив і дещо робить, і дещо становить собою, він не маленький хлопчина, щоб на нього без причини кричати.

— Те з тим ніц спільного,— сказав Бенде.— Я завідатель і бардак не потерплю.

— Не кричіть, комісаре,— ображено сказав Марек.— Я не маленький хлопчик.

— Великий хлопчик,— сказав насмішкувато Бенде.— Великий ідіот! Носить пляшку і деморалізує. То не єсть робота!

— Часом інакше не виходить, комісаре.

— То буде виходити,— сказав Бенде.— Повидиш, як то добре буде виходити. Буде гладенько сковзатись.

— Цікаво побачити,— сказав Марек.

— То будеш іще побачити.

— Ми не установа. Ми не можемо розрахувати свою працю до секунди.

— Секунду не хочу. Хочу хвилину.

— Намагатимемося, комісаре. Тільки не знаю, чи піде.

— Да, да,— сказав комісар і злегка посміхнувся до Марка.— То буде піти. Праця то не є анархія. Праця то є гармонія. Буде то піти, як на шнуру.

— Як по шнурочку,— посміхнувся Марек.

— Да, да, на шнуру.— Бенде встав з-за столу, важко перехилився через нього і обняв Марка.

— Теперечки тебе буду пізнати,— сказав. Марек подивився на нього зблизька, обличчя в нього було нездорове, бліде, очі стомлені. «Да, да,— сказав Бенде.— Прочитував я тебе. І порадувався».

— Це мені приємно,— сказав Марек. Йому таки й справді було приємно.

— Але ріжку ще вистроплюєш,— сказав Бенде.

— Які ріжки?

— Твою ріжку, інтелігентську.

— Пишу те, що думаю.

— То не єсть хиба, що пишеш, як думаєш. Хиба єсть, що недобре ще думаєш.

— Не можу себе переробити,— сказав Марек.

— Да, да. Переробишся. Уже переробився й іще переробишся, уже не така йолопська інтелігентська голова.

— Дякую,— сказав Марек.

Вони довго сиділи разом, маленька канцелярія ніби відділилася від усього навколишнього світу, в ній були вони, й були їх друзі й товариші, й була тут їх минувшина, з якої час уже поволі стирав гострі грані, це була минувшина добра й майже весела. Маркові ввижалося, наче Бенде внутрішньо не змінився, що це той самий комісар Бенде, відданий одній справі, спрямований до однієї мети, різкий і нетерпимий, і ніби не-

приступний для почуття; і насамперед незламний — це було найвлучніше слово в застосуванні до комісара Бенде. Але насправді не все було так, як раніше,— Бенде був недужий і стомлений, був старий і серйозно хворий, тіло не слухалося його, з'являлися тривожні сигнали: безсоння, ревматичні болі й напади млявості; серце все частіше нагадувало про себе, старе серце, що повинно було пережити більше, як десять інших людських сердець, він мусив думати про діяльність сердечного м'яза, порушення сердечної діяльності щоразу нагадувало йому про це. І ще з ним трапилося щось таке, що його не те що розчарувало, але, в усякому разі, засмутило: вони розсварилися з Янком Крапом. Він не говорив про це, сказав лише кілька слів, але Марек зрозумів,— «стригали їх, мов ягнят, наче фашисти»,— сказав Бенде, і Марек зрозумів,— це була хвиля націоналізму, хлопці, що спустилися з гір до південних міст, поводилися з мадьярським населенням, як з переможеними, вигонили мешканців з міст і за одне мадьярське слово стригли голови, як злочинцям. А Бенде, напевне, виступив проти цього; Янко Крап, мабуть, боронив своїх партизанів: от і сварка. Бенде не сказав про Янка Крапа жодного лихого слова, говорив про нього зі смутком і справді сумував за ним. У нього було честолюбне бажання виховувати, він хотів залишити по собі революціонерів, яких сам виховав, так, як інші хотять залишити по собі синів і дочок, власну кров. Мав іще й інше честолюбство: хотів завжди мати рацію, коли мова заходила про політичні проблеми, й хотів, щоб його погляди перемагали. В суперечці з Янком Крапом він мусив поступитись, Янко Крап мав за собою більшу силу, мав за собою загальний настрій, атмосферу, що може й непомітна, а проте багато важить у суперечках. Він дуже розсердився на Янка Крапа, який тоді випав у нього з серця, хоч це був один з тих, кого Бенде вважав за своїх спадкоємців, отже він тим більше на нього розсердився й насварив його; а Янко Крап не терпів, коли на нього кричали. (Він сказав Бенде: «Можеш іти туди, куди тебе серце кличе, ходи собі до своєї Угорщини!» А Бенде, який про це й сам поважно міркував, тут став на дибки: «Моя батьківщина,— сказав,— усюди, де більшовик і де робітник, отже й тут моя батьківщина», а потім наговорив Янку Крапові ще й таких слів, яких сам одразу жакнувся й про які знав, що вони несправедливі, але зупинитися не міг, бо занадто велика була образа й надто великий біль, і тим було болючіше, що це ж був Янко Крап). Він не сказав Маркові нічого про це, не говорив про це ні з ким, носив усе в со-

бі, поки трохи переболіло, тепер уже біль не був такий гострий, скоріше це був смуток, він сумував за Янком Крапом і інколи думав, що пара тих острижених голів не варті були розриву, який здавався неправним, бо, зрештою, це ж були міщанські голови. Та він завжди відгонив цю думку, адже це була кволість, це було примиренство, а йшлося ж про справу принципову,— в принципових питаннях Бенде все життя був непримиренний, був сліпий, якщо треба було бути сліпим, був глухий, якщо треба було бути глухим, завжди був непримиренний. І він знав, що тепер треба триматися обачно, старощі й хворе тіло ламають волю, а він не хотів стати по-сміховиськом для самого себе, не хотів ні на мить зневіритися сам у собі, в цілому своєму житті. Проте смутку й кволості він не міг цілком подолати: вони виглядали в нього з очей.

Марек тепер зблизька бачив обличчя й стомлені очі, й з очей виглядав смуток, можливо, смуток завжди сидів там на дні, тільки Марек його не помічав, тому що був надто молодий і мало знав людей, але тепер бачив цей смуток, і тепер Бенде був йому близький і зрозумілий. (Бо важко зблизитися з невразливими: вони наче монументи, що зійшли з п'єдесталів поміж люди, але не втратили своєї монументальності сутності,— вони з каменю й бронзи, можна ними захоплюватись і можна відчувати себе маленьким у їхній могутній тіні, але любити їх неможливо). Сиділи довго, вже смеркло. Та Бенде не вмикав світла, сиділи, й розмовляли, й мовчали про все. Вони були близькі один одному в ці години, доторкались один одного не руками, а спільним подихом думок. Потім Бенде спитав:

— Ти комуніст?

— Не знаю,— сказав Марек. Давно чекав на таке питання й вирішив, що відповість правду, власне, те, що сам вважав за найближче до правди.

— Як то не знаєш?

— Не знаю,— повторив Марек.— Іноді я з усім погоджуюсь. Готовий померти за ваші зорі. А іноді щось у мені збунтується.

— Безглузда голова,— буркнув Бенде.

— Я в цьому не винен.

— Ти завжди був — як воно? Ну?

— Гордий?

— Да, да. Гордий. А з чого ти гордий? З безглуздої своєї інтелігентської голови.

— Я такий, який є. Хочу лишитися самим собою. Хочу жити власною волею, не обмежуваний іншими волями. Хочу...— Не закінчив. Зупинився: Чого, власне, хотів? Певніше можна було сформулювати заперечення — чого він не хотів, багато чого не

хотів: не хотів, щоб його хтось обмежував у думках і вчинках, не хотів догматичного мислення; хотів свободи й простору для своїх сумнівів і для дослідів: він боявся навіть не зовнішньої дисципліни, боявся внутрішніх обручів, які вбачав у марксизмі. Боявся, що вже ніколи не буде тим, чим був, що нова доктрина його поглине, що вона ніколи вже не дасть йому вільно дихати й винаходити, що вона прикує його до одного місця. Це був страх перед обмеженням руху мислення; принаймні Марек так вважав. Але тут він не був цілком щирий, бо справа не обмежувалась тільки оцим абстрактним страхом, був тут іще цілком відчутний страх перед труднощами, збільшенням обов'язків, зовнішніми ускладненнями. Він не розраховував, скільки мав давати, не був людиною з крамарською душею, мав здатність до самопожертви, але не вбачав необхідності в цьому офіруванні. Працював у згоді з ідеалами, яких не знав, а тільки відчував, але вважав їх за комуністичні ідеали. Уявлення про них дав дуже млисті: до марксизму в нього була інстинктивна неприхильність. Якби він хотів з'ясувати причину цієї неприхильності, то міг би упевнитися, що, як і більшість представників міщанської інтелігенції, він перебував під впливом міфів і легенд про марксизм, у тому числі й фашистських міфів та легенд. Але він не дошукувався причин неприхильності; образився б, якби хто сказав про нього, що він міщанський інтелігент. Бенде він сказав правду, бо таки не знав про себе, чи комуніст він, але вважав себе за лівого, за людину, що життям своїм зв'язана з країною й з народом, з його турботами й прагненнями, раз назавжди визначеними й майже таємничими. Уважав себе за незалежного, хоч інколи відчував, що це тільки відносна незалежність. Бували хвилини, коли він би поступився цією незалежністю за дешеву ціну, бо дуже вона нагадувала самотність: він боявся цих хвилин і намагався їх уникнути. Він мав нахил захоплюватись спільною долею, спільним кроком, спільним подихом, який опановував натовпи й події, але протверезившись, ставився до цих нахилів зневажливо, розглядав їх, як якусь нижчу душевну функцію, як прояв кволості, що шукає рятунку в масовості. Як це там? «Хто йде самотньо повсякчас»... Це був неточний переклад з Гете, але це було точно те, чого йому хотілось.

— Вистачить з мене того, чим я є,— сказав він Бенде.

Бенде зітхнув. У півночі ледве помітне було його велике, біле обличчя.

— Це капітулянтство,— сказав він якимось не своїм, силованим, придушеним го-

лосом. Зробив у темряві якийсь рух, і Марек скорше відчув, ніж побачив, як він хапається за серце.

— Що з вами, комісарє?

— То ніц. Серце дратує.

— Я не знав цього,— сказав Марек, почувавши якусь провину за щось.

— То ніц,— сказав Бенде, глибоко відітхнувши.— То вже пішло. Старий хлоп уже недобре функціонує.

— Може вийдемо на повітря,— сказав Марек.— Я можу вас провести, комісарє.

— Ні,— сказав комісар.— То ніц, уже пішло. Я старий хлоп, а ти молодець, і от кажу, що ти не маєш рації. Не мусиш примирятися з собою.

— Я не примиряюся.

— Так ти сказав.

— Ну то, це я погано сказав. З мене вистачить того, чим я можу бути. З мене вистачить того, чим я буду, і на те, чим я буду, в мене досить власних сил. Мені не треба, щоб мене підштовхували, мені не треба ніяких папірців.

— Гордий, як диявол,— сказав Бенде й недвозначно посміхнувся. Він за свого життя бачив уже багато таких, як Марек Угрін, і розумів усю поверховість їх поглядів у світлі дійсних цінностей, розумів усю неспроможність їх гордоців, але знав і те, чого варті такі люди: вони ніколи не робилися паразитами на тілі революції. Він ненавидів їхню обережність, яку вони називали моральною чистотою; не любив їхньої складності, якою вони пишалися і яку плекали; — на його думку, це була тільки пошматована ганчірка, жалюгідна й шкідлива для революції; не любив, як вони ховалися за слова, за ті слова, що їх самі ж і вигадували, і тоді їхні гордоці підозріло скидалися на боягузство; але він любив їхню внутрішню порядність і цілеспрямованість — вони ждали правди й нічого, крім правди; він цинив їх за велику кількість нагромадженої енергії: слід було запрягти ту енергію для потреб революції. Він не панькався з ними: нападав на них відкрито, гостро, часом грубо, вважав, що вони — жертви шоку, які можуть опам'ятатися тільки після міцного удару. Але завжди був радий, якщо не доводилося з ними, — як він говорив, — бабратися. На це потрібно було багато зусиль, а наслідки щоразу бували сумнівні; це все ж таки були люди для революції мало надійні. Тож часом, перебільшуючи й знаючи, що перебільшує, кидав усіх інтелігентів до одного кошика, всіх їх ненавидів: занадто багато їх бачив, усі вони повторювались і стомлювали його.

Але Марка він любив, хоч і сам не міг би сказати, чому, — нахилу до самоаналізу

в Бенде не було, своїх почуттів він не досліджував, — може, любив його за те, що бачив, як Марек напихав паперу в драні чоботи, бачив, як боявся і перемагав свою кволість, може, любив його за сумлінність у праці й у ставленні до людей і справ, може, Марек нагадував йому дещо з власних його молодощів, дещо, з чим він давно вже покінчив в ім'я революції й про що давно забув. Він не досліджував своїх почуттів і навіть не усвідомлював їх як слід: йому здавалося, ніби він зацікавлений у Маркові тому, що той може бути корисний для революції, — революція для Бенде була єдиною остаточною мірою всіх речей. Було тут і ще дещо, — Бенде ні на мить не припустив би цієї думки, але це справді було так: хвороба, втома, образа, відчуття, що його відштовхнули, — це все викликало в нього особливий настрій, — не те, щоб він мав сумніви щодо свого шляху, свого життя, свого ставлення до революції, але були тут якісь ознаки примирливості, він тепер легше сприймав чужі сумніви, й розмови з Марком були корисні також і для нього: він перевіряв свою певність.

Вони зустрічались майже щодня, Маркові здавалося, що розмови з Бенде кружляють у безнадійному колі, іноді ці розмови навівали на нього нудьгу, часом Бенде ображав і сердив його, проте Марек увесь час вертався до нього, не міг відірватись від Бенде, це була ніби якась спокуса. Інколи це справді-таки була бридність та нудота: Бенде йому давав літературу, іспитував його, наче школяра. Тепер, після воєнного досвіду, таке поводження здавалось йому негідним; він відчував себе надто дорослим для того, щоб хтось його повчав, викликав і влаштовував іспит. Відстрашувала його також і суворість та обмеженість самого вчителя, що видавались йому жорстокими; тут не лишалося можливості ухилитись, не було місця для гри, для гурманства. Це було кутасте й невблаганне вчення, з ним не можна було кокетувати, навіть боротися як слід: йому треба було тільки підкорюватись. А Маркові й досі ще подобалась невиразність, імлістість, які дозволяли йому, — принаймні він так думав, — самому інтуїтивно доходити до суті речей. Його міг захопити поет, — **«Уся земля і час, Всі люди для людей, В єдинім тілі щастя»** — це він розумів, це були заклики, що спонукали до дії й бриніли, як справжні революційні гасла, як афоризми з героїчної доби, в таких словах був гордий виклик людини невблаганній історії. А от Маркс видався йому нудним.

Краще вже було слухати Бенде, коли той розбалакається, краще було слухати спогади червоного комісара. Перед тим, як Ма-

рек познайомився з Бенде, він таки трохи вірив, що червоні комісари ходять завжди з засуканими рукавами, а з рук у них капає кров невинно забитих, це було втілення мстивої жорстокості, чужий і жахливий світ, а тепер він входив у той світ, і все було приблизно таке саме, як і в його уявленнях, тільки світло, що осявало цей світ, ішло з іншого джерела. Тут були потоки й ріки крові, й червоні комісари вмирили синіми світанками, опершись о мури в'язниці, деякі боялись і думати про свої родини й про своїх дітей, а деякі вмирили, гордо випроставшись, і думали про всіх убогих і скривджених, і думали про майбутнє світу; тут була незліченна многість померлих, падали від пострілів і перед очима історії, але падали й потай миру, ніким не помічені серед зневірених натовпів, було тут безмірне море страждання, й були тут люди, що чинили йому опір. Всупереч усьому! Всупереч усьому,—Марек це розумів і відчував, це було дивовижне, надлюдське напруження, всупереч усьому одчайдушне змагання, безнадійна боротьба, жертви, це Марек розумів, це був героїзм, близький серцю. Він відчув усі трагічні моменти революції, цвинтар Пер-Лашез і Московську Пресню дев'ятого року, кривавий захід майбутнього в Будапешті та Берліні, Мадрид в оточенні. І всупереч усьому! Всупереч усьому далі бриніло слово про майбутність, і червоні комісари підносили розірвані й закривавлені знамена; і в юрб тужавіли м'язи, коли вони упиралися в тягар пригноблення, коли вони його піднімали й скидали. Бій, боротьба, страждання—в цьому був пафос і поезія. Переможна революція Маркові не здавалась такою переконливою; її жорстокість була жорстокістю переможця, отже не зовсім справедлива. Але Бенде говорив рідко, боявся, що його розповіді здаватимуться хвастощами, а все, що нагадувало йому старість, і неміч, і кволість, було його ворогом. Він говорив тільки побіжно, ронив кілька слів, наводив живий приклад, переконливий доказ, а коли помічав допитливість у Марка в очах, замовкав і ніколи не говорив, коли Марек його заохочував до цього. Зрештою, розмови останнього часу завдавали йому багато труднощів, серце щоразу частіше виходило в нього з ладу, багато разів вони годинами сиділи мовчки, Бенде ніби дрімав і віддавався спокійному, давно забутому сну, а Марек дивився на велике біле обличчя, й тоді Бенде був йому найближчий, він бачив Бенде зовсім молоденького, в ластовинні, як той лежав на гнилій соломі й дослухався до пострілів на подвір'ї в'язниці, слухав, як завиває білий терор, а потім бачив його з вусами, в пов-

ному розквіті сил, з рудуватими вусами й бородою, як він під палючим іспанським сонцем п'є червоне густе вино, й краплі вина тремтять у нього на вусах, вони темніші й нагадують кров, і дим підпаленого передмістя застигає сонце, а потім бачив його старого, обважнілого, як він видирається на безконечну сніжну верховину, падаючи й устаючи. Дивився на Бенде, на велике хворе обличчя, біле й дірчасте, наче губка, на важкі, притьмарені очі, і в ті хвилини виразно бачив життя червоного комісара, комісара Бенде, і це була зрозуміла, близька людина: людина, якою можна було захоплюватись, тому що їй можна було співчувати.

І йому здавалося, що в ті хвилини він розуміє не тільки революцію й зміст людського життя взагалі, але й зміст свого власного життя, здавалося, що він бачить своє майбутнє.

8

Янко Крап прийшов додому, та кімнати були порожні й холодні, він засвітив світло в усіх трьох кімнатах — це була нова квартира, стіни ще пахли фарбою, була це велика квартира, але меблів було в ній ще мало, квартира була напівпорожня й непривітна. Емма ще не повернулась, уже минула восьма година, але Емма ще й досі сидить у тій своїй лікарні, а квартира порожня, кімнати ніби прохідні, можна ними добре проходити, тільки в них не можна добре жити. Ще ніколи Янко Крап так виразно не усвідомлював усієї порожнечі, непривітності й нежитості цих кімнат, як усвідомив це тепер, він приходив додому, спав удома, інколи то й їв дома, або не приходив додому, цілими днями й ночами перебував на районі чи області, чи в дорозі до Братіслави, і ніколи не думав про те, що має домівку, що має порожню й непривітну домівку. А тепер він відчув тугу за привітною домівкою, захотілося йому мати теплу й привітну домівку й людину, яка б жила з ним у тій домівці й розмовляла з ним такими вечорами, як ось цей вечір, і щоб він міг заспокоїтись, і спочити, й відчути живу людину. Але Емма весь час сиділа в тій своїй лікарні, а в кімнатах було холодно, й панувала в них порожнеча й непривітність. Він засвітив світло в усіх трьох кімнатах, але від світла кімнати були ще порожніші, він походжав у них, нові паркетні дошки рипіли й потріскували під його кроками, й від тих звуків кімнати були ще порожніші. Зупинявся перед вікнами й уперше помітив, що гардин на них нема, що це тільки темні отвори, які дивляться на темну вулицю. На

дворі свистіла хуга, біла мерзлим снігом у вікна, і Прегиби були порожні, ніби ніякого життя в них не існувало, тільки вуличний ліхтар на майдані п'яно похитувався від вітру. Янко Крап хвилину постояв коло вікна, торкаючи пальцем шрам на правій щоці, потім знову взявся ходити по кімнатах, кімнати й тепер були такі самі холодні й непривітні, потім зупинився біля другого вікна, це вікно нагадувало перше, була це тільки зашклена діра, що не вела нікуди. «А ну його к бісу,— вилаявся Янко Крап,— що це зі мною робиться?» А потім спитав сам себе: «чого тобі захотілося, чого це тобі захотілося?» І відповів сам собі: «Захотілося тобі трохи буржуйського затишку, трохи буржуйського тепла, тиші й спокою, а ще тобі схотілося, щоб тобі жінка ськала в чуприні, слово честі, чудові забаганки в тебе, Янку Крапе, борець і комуніст, як це тобі таке на думку спало?» Він роздратовано чухав шрам, шрам на правій щоці свербів, він завжди свербів від зміни температури, а надворі був мороз і хуга, йому довелося їхати добрих десять кілометрів у відкритій машині, промерз, може, тому й мріяв про теплу та привітну домівку, забуваючи, що домівки в нього нема, є тільки кімнати, в яких він спить, у яких часом їсть. Він ліг на застелене ліжко, запалив сигарету й примружив очі,— може, цього й вистачило б, якби тут була Емма, тоді вони могли б лягти в постіль і зогрітися й могли б порозмовляти — коли це вони розмовляли востаннє? «Не повинна б вона вічно стирчати в тій своїй лікарні»,— подумав він роздратовано, відчуваючи свою несправедливість: адже в Емми свій світ, а в нього свій світ, і ця квартира — тільки місце, де вони часом зустрічаються, а не їх домівка. Він докурив, устав і знову почав походжати в порожніх кімнатах, на дворі завивала хуга й стукала дрібним мерзлим снігом у шиби, й Янкові Крапу було якось сумно, ніби чогось важливого йому не вистачало, й він знав, що це важливе йому потрібне саме зараз. Він поволі, нерішуче погасив світло й вийшов. Хуга налетіла на нього; він пригнувся й рушив просто проти вітру, приплющивши очі від колючого снігу, перед ним миготіла тільки тінь вуличного ліхтаря, що кумедно вихилялася по всій площі. Він ішов, сціпивши зуби, вперто продираючись крізь вітер. Там, на вільному просторі, йому було якось ліпше, ніж у порожніх кімнатах: він ішов уперед і міг уявити собі, що хуга — це ворог, що він вражає її, подолує, перемагає її. Хуга спиняла йому подих, часом він ніби вже зупинявся, але знову впирався міцними ногами, відчуваючи силу м'язів,— були вони як залізні, це були його добрі, знані ноги, це були його легені, його напружене дихання, його сила.

Він пройшов повз районну в'язницю, а потім пробирався повз довгу залізну огорожу ресслерівського саду, де хуга лютувала в голому верховітті старих дерев. Він не хотів думати про це й, звичайно, не думав, сто разів уже проходив він уздовж ресслерівського саду й силував себе не думати про це, але тепер усе-таки мусив подумати, ніби Ганка раптом виникла з хуги, ніби вже й хуги не було, а Ганка стоїть біля огорожі, тримає в руці полотняну торбинку з книжками й зошитами,— він пам'ятає ту торбинку, в ній попсувалася ручка, й він приробив до торбинки пряжку з старих маминих черевиків,— і ніби Ганка тримає ту торбинку, злегенька погойдує нею, стоїть біля огорожі під сливою, сливка недавно відцвіла й крізь неї світить сонечко, кидаючи на Ганчине обличчя маленькі тіні, ягідки тіней. Вона не рухається, стоїть там, ніби під зливою золотих і чорних ягідок, що падають на неї крізь сливку, й тільки злегенька погойдує торбинкою. «Дитина,— подумав Янко Крап,— вона ще дитина, грається з сонцем»,— подумав він, і знає, пам'ятає ясно, що так він подумав і тоді, нічого не пам'ятає, тільки цю думку, й огорожу, й сливку, й полотняну торбинку, й ще золоті та чорні ягідки на Ганчиних щоках.

Ні, про це він не повинен думати. Нахилив голову й сердито рушив проти хуги, поспішаючи, щоб не йти вже повз ресслерівську огорожу, але ресслерівська огорожа була довга, вже ніби хапала його довгими руками, й коли він уже не йшов уздовж неї, й коли вона зникла в темряві й завиванні хуги, залишилися тут інші довгі руки, це були безконечні руки згадок. Той самий шлях, це був той самий шлях. Щодня, щовечора він ходив тим самим шляхом. Боліли руки. Завжди він мав подряпані руки, завжди щось траплялося в майстерні з його руками, ніби його руки мали властивість притягати до себе всі гострі кінці й гострі шматки, вогонь і розпечений метал, завжди в нього були подряпані руки, він соромився їх і носив їх, запхнувши глибоко в кишені, а взимку його виразки завжди ятрилися, ще й тепер він відчував ці місця на руках, ніби вони й досі ще гноїлися. Він соромився своїх рук, бо був учнем у майстерні й заздрих тим, хто не був учнями в майстерні й ненавидів їх. Це були погані роки, бо він тоді ще соромився того, що був учнем, і заздрих тим, що не були учнями, що мали пещені руки, пещені обличчя, зачіски й слова. Потім уже перестав заздрити й перестав ховати свої руки, руки поволі гоїлися, поступово вчилися рухатися між великою кількістю речей, ознайомилися з цими речами й опанували їх, він уже не соромився за свої руки, пишався ними, доглядав їх, у суботу ввечері довго мив їх

і вишкрябував задавнений бруд, і розглядав їх,— були це великі, вмілі руки, що панували над речами. А ще пізніше всі пізнали його руки, вони були затиснуті в кулак, багато хто трусився перед ними, це були міцні руки борця. І тепер вони стиснуті в кулак і міцно занурені в кишені пальта,— він не повинен думати про те, треба дивитись уперед, не на домовини. «Які домовини,— сердито подумав Янко Крап,— нема ніяких домовин, Ганка не має ніякої домовини, я думаю не про домовини, думаю про те, як її вбили, я дивлюся не на домовини, дивлюся вперед, коли думаю про те, як її вбили».

Він дійшов до робітничого виселка, на одному з присадкуватих довгих будинків буря відірвала шмат бляшаного даху, бляха деренчала й стогнала. Садочки перед будинками були в заметах, річка сховалася в сніговій завії, по ній не лишилося й сліду. Напомацки він перейшов через місток, напомацки відчинив хвіртку, пройшов по двір'ям і спинився перед вікном. Все було таке саме, як багато років тому. Гардинка в одному місці не прилягала щільно, це була неслухняна гардинка, вона крутилася, як жива, й мати на неї часто гнівалася, все було так, як багато років тому, але всередині були чужі люди. Там була його сестра Ілона, вона мила посуд, це була чужа, кощава, підстаркувата жінка, був там і чоловік цієї жінки, вдівець із двома дітьми, робітник-приймак, чужа людина, чоловік його сестри, були там чужі діти, двоє дівчаток з кучериками під картатими хустинками.

Не зайшов. Тихо зступив із призьби, мов привид зник з подвір'я, це були чужі люди, й він не мав чого шукати в них. Він ступав зігнувшись, повз довгий ряд низьких присадкуватих будинків, дійшов аж до краю виселка, знов повернувся, ніби сам не знав, куди йти, нарешті зважився, ввійшов до одного подвір'я, несміливо постукав, але йому ніхто не відповів. Він скинув заціпку, двері були незамкнені. Чачко сидів біля грубки й щось майстрував, так його Янко Крап і уявляв,— сидить біля грубки, бо в нього ревматизм, і щось майструє, руки в нього ніколи не гуляють, він пильщик, але вміє все: змайструє черевики, пошиє капці, може теслярувати й мулярувати, підлатати дах, уміє порізати залізо, скласти візок, уміє майстерно оздобити ослінчик і віконницю—людина з золотими руками. «Йому б тільки руки позолотити»,— говорять про нього, але це тільки слова, бо ті руки весь час чогось шукають, доторкаються до мертвих речей і перетворюють їх на живі й корисні, а от золото уникає цих рук, це вічно порожні й вічно неспокійні руки робітника, маленькі, міцні й майже чорні.

Чачкова сплеснула руками: «Кого це нечиста сила несе»,— сказала, не відразу пізнавши Янка Крапа, діти підняли голови від подушок, а найменше запхінькало, Чачковій було вже понад сорок років, але в неї щоразу з'являлися малі. «Добрий вечір»,— привітався Янко Крап і невпевнено оглянувся навколо себе, давно вже він не був тут, навіть не пам'ятає, коли тут востаннє був,— «Добрий вечір усім».

— Чи ти ба! — сказала Чачкова,— та це ж Крапів Янко.

Чачко підняв голову, допитливо подивився на Янка Крапа, він ніколи не говорив багато, був це мовчазний і похмурий чоловік, люди вважали, що він дивак, а він думав, що зайве говорити ротом, коли за нас говорять руки.

— Ну, що приніс нам? — спитала Чачкова, вона сиділа на бильці ліжка, пестила своє найменше, і не дуже її цікавило те, з чим прийшов Янко Крап.

— Нічого,— сказав Янко Крап.

— Не дуже багато,— сказала Чачкова і потім додала: — Та роздягайся, чого там стоїш, як той стовп, ти ж не до чужих прийшов.

— Я тільки так зайшов,— сказав Янко Крап і подивився на Чачку. Чачко знов уже похилився над своєю роботою, так, ніби й не бачив Янка Крапа.

— Прийшов посидіти,— сказав Янко Крап.— Якщо не виженете.

— Ото ще,— сказала Чачкова.— Та хіба ми чужі?

— Я тільки на хвилинку,— сказав Янко Крап. «От цього якраз і не знаю,— подумав Янко Крап,— саме цього й не знаю, чи ми чужі, чи близькі, чи я вам не чужий, чи я вже тут не чужий, не знаю, чи не став уже чужий цій хаті, цим місцям, цьому виселкові». Він почепив пальто на двері, на дверях був великий гак, на нього завжди в Чачків вішали одіж, той гак Янко пам'ятає ще з дитинства, він ще й досі був тут, і це Янкові додало сміливості. Він сів на маленький ослінчик біля грубки, грівся й дивився на Чачкові руки, були це маленькі, швидкі, майже чорні руки, були це близько знайомі руки, Янко Крап їх знав з дитинства й потім бачив їх щодня, були це швидкі й точні руки, й у горах були це вправні руки, вміли швидко й точно розібрати й почистити зброю, вміли влучно стріляти.

— Капці шиєш? — спитав Янко Крап.

— Капці,— муркнув Чачко.

— Найстаршенькій,— сказала Чачкова.— Не має в чому до школи перебігти.

— Слово честі,— сказав Янко Крап,— я вже й не знаю, скільки їх тепер у вас.

— Шестеро,— сказала Чачкова.— І п'ятеро з них дівки. На сміх людям.

Чачко підвів голову й поглянув на жінку, ніби хотів сказати: «Не цокоти стільки з ним, чого ти стільки з ним цокотиш?» Але не сказав нічого, знову схилив голову й зосередився на роботі.

— Оце то так,— сказав Янко Крап.— Оце так урожай,— сказав це він якимось не своїм, чужим, добродушно простакуватим голосом і зразу ж засоромився цього простакуватого голосу, голос бринів фальшиво, й він сам почував, що голос бринить фальшиво. Він знав цей тон, таким тоном промовляють до народу ті, хто спускається до нього з своїх верховин,— дідько б його взяв, невже він тепер не може бути такий простий, як колись, невже мусить до своїх озиватися якоюсь чужою, протекторською мовою? Він нервово почухав шрам на щоці й подивився на Чачка, але Чачко не підводив голови, весь зосередившись на праці.

— Був я в Бановій,— сказав Янко Крап. Чачко промурчав щось невиразне.

— Пам'ятаєш Крещо?

— Як? — Чачко нарешті-таки підняв голову.

— Крещо. З Льошиної чоти,

— Пам'ятаю,— сказав Чачко.

— Посадили його,— сказав Янко Крап.

Чачкові руки зупинилися. На обличчі в нього не змінилося нічого, а руки ніби здивувалися.

— Посадили,— повторив Янко Крап.— Я пізно приїхав.

Чачкові руки ще якусь мить дивувалися, навіть пробігло ними обурене тремтіння, але потім ніби вони одумалися, почали рухатися знову, знову вдалися до праці.

— Мабуть, було за що,— сказали мовчазні уста.

— Було за що! — скрикнув Янко Крап.— Як ти таке можеш говорити?!

Мале знову запхінькало. Чачкова підбігла до ліжечка.

— Могли б тихше говорити,— сказала вона.

— Мабуть, було за що,— сказав Чачко,— якщо його посадили. Хіба ж у нас не народна демократія?

Чачко сміявся з нього! Якби це було де в іншому місці й коли б це був хто інший, Янко Крап знав би, що робити, він би нікому не подарував цього насміху, але це був Чачко, це був товариш його покійного батька, товариш у боротьбі, це була хата повна дітей і повна споминів, це був виселок, для якого Янко Крап був не секретарем і партійним діячем, а тільки Краповим Янком, тут він не міг гупати по столу й кричати.

— Приховував зброю,— сказав Янко Крап,— його посадили за приховування зброї. Є така стаття.

— На це завжди була стаття,— сказав Чачко. Руки його вже були неспроможні працювати, вони нервували, обурювались.— Скільки тієї зброї мав?

— Досить,— сказав Янко Крап.— У Крещо знайшли кілька рушниць, два автомати, кулемет і багато гранат. Знайшли навіть німецький міномет, без набоїв, але все ж таки міномет.

На щастя, не знайшли ще двох кулеметів; Янко Крап туди прибув пізно, та проте встиг перевезти кулемети до безпечного місця. Але сказати правду, котре місце тепер безпечне?

— Хтось виказав? — спитав Чачко.

— Це широка кампанія,— сказав Янко Крап.— Ідуть навпростець.

— Народні жандарми, чи хто?

— Нечистий би їх забрав! — сказав Янко Крап.— Я їм ще горби понабиваю.

— Аби тільки не вони тобі,— сказав Чачко.

— Не виріс іще такий жандарм! — сказав Янко Крап.

Руки поволі заспокоїлися, взяли знову велику швальну голку, хвилину повагалися, потім знову взялися до праці.

— Мені до цього нема діла,— сказав Чачко.— Це не моя каша.

— А чия? Чия це каша?

— Не моя,— сказав Чачко.— Не я її варив.

— Він і так уже намучився,— озвалась Чачкова.— А що ми з того маємо? Де були, там і лишилися.

Чачко підвів голову й суворо подивився на жінку.— «Тобі в це не треба втручатися,— говорив його погляд,— це наша справа, моя і Янкова Крапова, і ти в це не втручайся». Але жінка зважилася не помітити цього погляду, вона була повна рішучості, вона вирішила сказати, що думає, і сказала це.

— І чого тільки не наобіцяли! Царство небесне! А що маємо з того, що з того мають мої діти? Медаль! Медалью нам рота заткнути. А хіба я медалью дітей нагородую? Тепер, кажуть, народ матиме владу; народ виграв. А що ми виграли? Дірку від бублика. Пани знову панами, а робітник лишився жебраком.

— Ми ще не виграли,— сказав Янко Крап.

— Ой, дай спокій, Янку! Ще ні, ще ні, а чи я маю час чекати? Чи мої діти мають час чекати? Тобі легко, Янку, я тобі скажу правду, як рідна мати, дітей у тебе нема, живеш у світлицях, а мої діти живуть у тій самій дірі, і буває так, що, їй-богу, нема що їм до рота піднести. Все життя тільки й чекаю, коли вже ми житимемо як люди, і от дочекалися, перемогли, досягли вже слави небесної! Вона забула, що не можна

кричати, розкричалася, маленьке знову прокинулося,— схилилась і почала його заспокоювати.

Чачко вже не дивився на жінку, вже не наказував їй, щоб мовчала й не втручалася в чоловічі діла, він шив капці для своєї найстаршої дочки, щоб мала в чому ходити до школи, а руки його підморгували й говорили: «так воно й є, так воно й є». Янко Крап почував себе винним, увесь вечір почував себе винним, знав, що виселок живе погано і вбого, але знав це якось-то здалеку, його це не дуже турбувало,— адже це тільки тимчасово, це тільки певний час, треба виграти ще один бій, і потім усе зміниться, потім усе ґрунтовно зміниться. От він і тепер хотів сказати це саме, що, мовляв, ще якийсь час треба витримати, а потім усе зміниться й усе буде добре, та якось ці слова не лізли йому з горла.

— Відчитали ви мене,— сказав.— А я прийшов порадитись.

— Порадитись,— сказав Чачко. Руки на мить зупинилися з насмішуватим здивуванням і знову взялися до роботи.

— Порадитись,— повторив Янко Крап.— До кого ж мені йти? Ув'язнюють комуністів, що ти, не розумієш?

— Відразу,— сказав Чачко.— Відразу стежку знайшов.

— А до кого ж мені йти?

— А коло тебе досить белбасів крутиться.

— Це комуністи.

— Комуністи! — Руки зупинилися й незадоволено затреміли.— То чому ж не пішов до них?

— Я прийшов до тебе,— сказав Янко Крап.

— Сутужно вам стало, правда? — сказав Чачко іронічно. Іще хотів додати, що завжди, коли вам сутужно, ви знаходите до нас стежку, а як ми вам непотрібні, то відразу забуваєте нас,— старих комуністів уже в утиль, правда? А інколи то й утиль потрібен, інколи повинні нас шукати й завжди знаходите, коли вам сутужно. А взагалі то з вас вистачає ваших белбасів, що нашвидку змінили фарбу,— ті слухають вас і не насміляться на вас косо подивитись, а ті, хто говорить правду, ті вам не до смаку, чи не так? Але Чачко не сказав нічого, він ніколи багато не говорив, тільки руки в нього стискались, були ображені й розгнівані.

— Це широка кампанія,— сказав Янко Крап.— За нею стоїть Кремпашський, хочуть зломити нас перед виборами.

— Це не моя каша,— сказав Чачко.

— К чортовій матері,— вилаявся Янко Крап.— Ти глухий, чи що? Запхають нас по

одному в мішок. Зломлять нашу силу по всій країні.

— Ти на мене не кричи,— сказав Чачко.— Кричи собі на своїх белбасів. Мені до цього діла нема, не я цю кашу варив, ти там маєш своїх белбасів.

— Варив її я,— сердито сказав Янко Крап.— Але лизатимете ви всі!

Це правда, він заварив цю кашу, та чи міг же він інакше? Прийшов до нього Крещо і дехто ще,— мовляв, жандарми шукають зброю, що тут діяти? А Янко Крап дуже був ласий до зброї, схованої після війни, він покладався на зброю, вірив їй і не міг її віддати, хоч на це був закон і стаття в кодексі. Сказав їм: «Не будьте дурнями, хлопці, чого ви мене про таке питаєте?» І вони зрозуміли,— поки в них зброя, доти вони мають упевненість, що їх не перехитрують, це була політика, яку вони добре розуміли. Але тепер заварилась гаряча каша, справа це неприємна, існують державні закони й статті в кодексах, і Янко Крап не може з ними боротися, Кремпашський, видимо, добре приготував удар, ударив несподівано й по незахищеному місці. А потім тут вирнув ще Шведа,— Янко Крап щось про те почув, убитий Шведа повинен був стати прапором у великій передвиборчій кампанії, повинен був закінчити її перемогою.

— Є тут іще Шведа,— сказав Янко Крап.

— Який Шведа?

— Той шахрай, якого я застрелив. Тепер і це хочуть відкопати.

Руки нетерпляче смикнулись і стиснулись.

— Мабуть, ні,— сказав Чачко.

— Тому я до тебе й прийшов,— сказав Янко Крап. Тепер він знав, чого йшов сюди, спочатку не усвідомлював, тільки почував, що мусить іти сюди, а тепер знав, чого.

— Можуть мене посадити щохвилини,— сказав Янко Крап.

Руки піднялися, тепер це були два стиснуті кулаки.

— Нехай би тільки спробували,— сказав Чачко й поволі спустив кулаки на коліна.

— У них на те стаття в кодексі,— сказав Янко Крап.— Напевно, спробують.

Чачкові кулаки поволі розціпилися, руки простяглися й схопили недошиті капці та голку.

— Я цієї каші не варив,— пробурмотів Чачко.— І їсти її не буду.

— Так діло не піде,— сказав Янко Крап. Схопив Чачка за плече й болісно стис.— Що ти маєш проти мене?

Чачкова нарешті приспала маля, поглянула скоса на чоловіків і побачила, що там щось не так.

— Зігріла б вам чаю, тільки не знаю, де цукру взяти.

Вона підійшла до великого ліжка,— на ліжкові не вздовж, а впоперек лежало четверо малих дівчат, а збоку до ліжка була приставлена лава, плетиво худих дитячих ніг лягло на вкриту ковдрою лаву.

— Як полінця,— зітхнула Чачкова й поправила перину, продовжуючи скоса поглядати на чоловіків.

— Не турбуйтеся,— сказав Янко Крап. Він іще, мов обценьками, стискав Чачкове плече й повторював: «Що ти маєш проти мене?»

— Спитай своїх белбасів.

— Я тебе питаю!

— Пусти! — сказав Чачко.— Я не якийсь тобі сопляк.

Янко Крап звільнив плече. Справді, це була безнадійна справа — домогтися чогось від Чачка силою, адже Янко Крап знав його, це був дядько з міцного дерева й уже всього зазнав. Янко був у Прегібах лише декілька місяців, щось він прочув про старого, ніби Чачко чомусь образився, чи що, не надавав цій справі ваги й відкладав відвідини, ніколи не мав часу піти на виселок. А тепер йому дуже потрібен був Чачко, був просто-таки необхідний, та проте Янко Крап бачив, що нічого не виходить, уладнати по-доброму він запізнився, а силою змусити неспроможен. Він сидів на стільчику й безпорадно чухав виразку на правій щоці — «до дідька таку роботу, до дідька таку роботу,— лаявся він,— що маю діяти?»

І тоді-то Чачко озвався сам:

— Ті все краще знають. Отих і спитай. Казали, що я не розумію нових часів, що я належу до старої школи. От їх і спитай, з ними порадься.

— Отже ти образився,— сказав Янко Крап.

— Я не якийсь там сопляк. Ні перед ким не хочу бути сопляком,— сказав Чачко.

— Я з'ясую,— примирливо сказав Янко Крап.

— З'ясую! — вибухнув Чачко.— Поглянь ти на нього, на командира, на секретаря, він з'ясує! Що ти з'ясуєш? А чи ти кращий за них?!

— Я не мав часу,— сказав Янко Крап.— Але тепер я з'ясую це.

— Не мав часу! Йолопе! На всі боки брикаєш! Генерал між белбасами! Усе я та я, та сам, та сам. З'ясую! Розгляну! Виступлю! А белбаси увихаються навколо нього. Генерал! Людей забув, брикає на всі боки. Йолоп!

Руки піднімались і спадали, були це малі й міцні, майже чорні руки, вмілі й точні руки, тепер вони швидко мелькали перед очима в Янка Крапа й були ображені та грізні. Майнуло в свідомості: старий Чачко каже правду. Згадався Бенде, блискавкою про-

миготіло велике тремтяче, розсерджене обличчя Бенде. Але Янко Крап одразу ж опам'ятався. Він не повинен був і припускати, що винен: це підривало сили.

— Досить! — сказав.— Я піду.

— Та залишайся, Янку,— сказала Чачкова.— Вода вже кипить.

Але Янко Крап устав, зняв пальто з дверей.

— Я помилився,— сказав.— Не треба було сюди приходити.

— Та сідай,— пробурмотів Чачко.— Тепер уже можеш сісти.

Він стояв біля дверей, тримаючи в руці пальто, й вагався, був ображений, давно вже не чув про себе нічого подібного, але становище було безвихідне, йшлося про громадську справу, отже треба було підкоритись. Повісив знову пальто й сів.

— Тепер можна й порозмовляти,— сказав Чачко.

Руки лягли на коліна, були уважні й приязні. Тепер, коли ці руки висловили все обурення, коли викричали всю образу, були спокійні й зичливі.

— Ми й давно б могли вже порозмовляти,— похмуро сказав Янко Крап.

— Ні,— сказав Чачко.— Я мусив усе це виказати.

Чачко був спокійний, ніби розраховувався з усіма тими кривдами й приниженням, яких зазнав, це був той самий давній, щирий Чачко, але Янко Крап не міг віддатися новій атмосфері щирості, це був не тільки давній знайомий, батьків приятель і Янків товариш у боротьбі, це був і новий Чачко, слова, які він сказав про Янка Крапа, не зникли, кружляли ще в кімнаті, це була людина, що образила його, доторкнулася до найболючіших місць, таємних, приховуваних і неприступних місць у свідомості Янка Крапа, отже ця людина могла стати й ворогом. Назовні все виглядало як слід, пили гіркуватий чай і розмовляли про майбутнє, Чачко все розумів, праця не повинна припинятися, навіть якщо Янка Крапа посадять, виселок мусить напружити сили, бо це єдина надійна фортеця в районі, й вона не повинна ошукати покладених на неї надій. Але в Янка Крапа були дуже мішані почуття, якось мить він бачив старого Чачка, старого товариша, який не зрадить при лихій годині, а наступну мить уже йому вчувалися злісні Чачкові слова, злісні обвинувачення, і він бачив у ньому суперника й ворога, що прагне його перемогти й підкорити. І почував у ньому небезпеку не тільки для себе, а й для самої справи: не міг відділити себе від справи, за яку боровся і яку нібито репрезентував. Попрощався з Чачком, розгублено напівпосміхаючись. «Якщо це було змагання, боротьба,—

думав він,— то старий виграв цей раунд. Але ще не кінець, іще до кінця далеко». Він ішов головною вулицею виселка, і йому здавалося, що будинки напружено чигають на його кроки, що вони підслухали слова старого Чачка й мовчки прикивають їм і чигають на нього, на Янка Крапа. «Дурниці,— говорив він,— це мій виселок, я тут народився, тут маю коріння, кожен тут мене знає, і я знаю кожного, це мій виселок, що це я вигадую?» Але він знав, що стало щось між ним і виселком, і це «щось» було не тільки в чачкових словах, а і в чачкових дітях, що лежали впоперек на ліжкові, мов поліна, складені в стос, було воно й у Чачковій, у її сірих материнських очах, в собі, що виступав у неї, в її запалому животі, була тут якась відстань між виселком і Янком Крапом, виселок залишився стояти на одному місці, а Янко Крап відбіг від нього, віддалився. Знову в нього промайнула думка, чи насправді він такий, знову він згадав Бенде, той також загрожував йому, той теж говорив йому щось подібне, як і Чачко, що він залишився сам, що він оточує себе нікчемними людьми, ніби тим охоронним муром, який має стерегти його особисту велич. Але він не міг визнати, що це правда,— вони старі потомлені люди, їм не хочеться ворухитись, вони втратили революційну гнучкість,— ага! — ось воно потрібне слово: втратили революційну гнучкість, і задрять йому, Янку Крапові, що в нього вона є, це революціонери на пенсії, то вони й бурчать, усі пенсіонери завжди бурчать і сварять нові часи та нових людей. Він, Янко Крап, молодий і гнучкий, працює, не жаліє нікого — ні себе, ні інших,— працює з тими, хто хоче працювати, не може працювати з тими, що тільки бурчать, і ніякі це не белбаси, є між ними й давні товариші, але є й молоді, рухливі люди, які зрозуміли правду нашого часу й з якими одна радість працювати, бо вони такі самі гнучкі та рухливі, як і він. І його, Янка Крапа, скрізь шанують, він — їхній Янко, ніякий він не пан секретар, усюди його приймають як свого, а ці старі буркуни,— чого вони вимагають від нього? Нехай сидять собі на своїх пенсіонерських лавочках та дивляться, як здійснюються їхні колишні мрії, але нехай не бурчать і не заважають. Він уже сливе жалкував, що пішов до старого Чачка, що підкорився хвилині кволості й показався перед Чачком як неспроможний, відкрив йому свої слабкі місця. Він збуджував себе, поки йшов додому, міцно збуджував себе, знаходив усе нові й нові аргументи в свою оборону, так міцно себе збуджував, аж йому самому було неприємно.

Метелиця стихла, над містечком замиготіли змерзлі зірки. У секретаріаті демокра-

тичної партії ще світилося. «Снують,— злісно шепелявив Янко Крап,— снують свої сіті шахраї». Відчув кволість у животі: ніби за гардинами рухалася тінь Шведа. Відразу відчув себе знову самотнім, відданим на поталу всім небезпекам, які передчував. Він не боявся ув'язнення; тільки боявся, що це піде на шкоду праці, партії, що він кине на свою партію тінь ганьби: секретар райкому в тюрмі, мертвий Шведа, убивство в горах, скандал, який радо пережовуватимуть брудні пащеки. Він не жалкував, що застрелив Шведа, якби такий випадок повторився, він би не міг зробити інакше, собаці собака смерть; але боявся, що тінь мертвого Шведа покриє багном його комуністичну честь: це було більше за життя, це була його сутність. Прискорив кроки, щоб швидше прийти додому. Вікна були темні: невже Емма ще не повернулася? Та коли він засвітив у спальні, то побачив безладно розкиданий по стільцях одяг і білизну — Емма спала. На мить розплющила очі й зажмурилась на світло, потім відвернулася від світла й заплющила очі. Янко Крап погасив світло, роздягся в п'ять, заліз до ліжка, постіль була холодна, тільки тепер він відчув, як перемерз.

— Спиш, Еммо?

— Не сплю,— сказала Емма, позіхаючи від щирого серця.— Тільки не йди до мене, крижаний принце. Пахнеш морозом. Не йди до мене, поки не зігрієшся.

— Справа не в тому, Еммо.

— Ото дивно,— сказала Емма.— А в чому ж це могла б бути справа?

— Хочу з тобою розмовляти.

— Розмовляти! Чи ти не хворий часом, Янку Крапе?

— Не жартуй, Еммо. Це серйозно.

— Зіграю тобі чаю,— сказала Емма й знову позіхнула.— Боже мій, ці чоловіки! Зіграю тобі чаю й піділлю до нього слив'янки. Чудовий засіб від нежиті й поважних думок.

— Не хочу,— сердито прошепелявив Янко Крап.— Я вже пив чай.

— То зварю тобі кави,— сказала Емма.— Зміцнює самопочуття в серйозних розмовах.

— Ти не можеш хоч хвилину побути серйозна, Еммо?

— Я думаю про це з смертельною серйозністю,— сказала Емма й рішуче вилізла з ліжка.— Боже мій, ці чоловіки! — натягла на себе старий підшитий ватою халат і потупала до кухні.

— Плитка! — закричала звідти.

— Що таке?

— Холодна й мертва.

— Облиш її, Еммо.

— Передшлюбні обіцянки!— кричала Емма з кухні.— Пам'ятаєш, що ти мені обіцяв?

— Не пам'ятаю.

— Боже мій, ці чоловіки! Однаковісінькі, наче намистинки. Жоден нічого не пам'ятає. Жінки повинні носити в собі пам'ять всього світу, без жінок історія нагадувала б ементальський сир: самі дірки. «Я кваліфікований слюсар, зверніться до мене, шановна пані, відремонтую вам машину з гарантією». Не пам'ятаєш? А тут ідеться всього тільки про плитку.

— Нема рації, Еммо. Підди лягай.

Емма виглянула з кухонних дверей:

— Підди лягай, підди лягай! Все позабували, пам'ятають тільки двоє слів: підди лягай. Пташиний словник. Шановна пані не піде лягати. Шановна пані шалено захотіла кави.

Янко Крап зітхнув, устав, надів на піжаму пальто. Емма вже запалила плиту й поставила воду. Посідали обоє за кухонним столом, одне проти одного, Емма підперла рукою підборіддя.

— Має це бути життєво-важлива розмова?

— Щось на зразок.

— Брр,— здригнулась Емма.— Морозно-життєво-важлива розмова. Ніч, і хуга, й самотність. І вони вдвох.

— Ти перестанеш сміятися?

— Я мусила б зняти з себе шкіру, Янку Крапе. Тоді ти побачив би, що я стала не така приваблива. Жінка зі знятою шкірою! Тимчасом шкіри ще носять.

— Можливо, нам доведеться розлучитись,— сказав Янко Крап.

Емма підняла голову, мить іще в її очах грали насмішкуваті вогники, але раптом вони погасли, на очі впали повіки, й повіки тремтіли.

— Лиш на деякий час, Еммо.

Повіки боязко піднялися, очі були великі й, здавалося, порожні.

— На який час?

— Цього не знаю.

— Як я це повинна розуміти, Янку Крапе? Що це має означати? Якщо хочеш мене позбутися, можеш сказати просто. Я не плакатиму.

— Мова йде про того Шведа.

— Про Шведа!— Емма сплеснула руками, але не була здивована, тепер вона усвідомила, що весь час відчувала присутність мертвого Шведа.— Мертві воскресають!

— Так,— сказав Янко Крап.— Мене можуть посадити.

— Здається мені, що я щось таке чула. Справді, ніби я про це щось чула. Якесь невиразне шепотіння.

— Що ти чула?

— Ох,— скрикнула Емма й стрибнула від столу.— Вода кипить.

Заварила каву й налляла в чашки. Кухня

відразу видалась привітнішою. У повітрі запахло кавою, й стало якось приємніше.

— Ти могла б пригадати те невиразне шепотіння?— сказав Янко Крап.— І могла б зі мною поговорити як людина, а не якась ворожка. Невиразне шепотіння,— що воно мені допоможе?

— Почекай,— сказала Емма, нагнувши обличчя над чашкою кави й вдихаючи її запах.

— Уже згадала, Янку Крапе,— сказала згодом.— Мова йшла про ексгумацію.

— Отуди к бісу,— сказав Янко Крап.— Як поспішають.

— Поспішають зробити з мене передчасну вдову,— сказала Емма. Вона вже знову була в своїй схованці, в своєму безпечному відході від суті.

— Не жартуй, Еммо, адже це поважна справа.

— Той Шведа був адже негідник,— сказала Емма.— Тепер, коли він неживий, це особливо добре помітно.

— Це мені не допоможе,— сердито зашепелявив Янко Крап.— Може, я таки не повинен був його застрелити.

— Браво!— Емма заплескала в долоні.— Докори сумління в слушний час. Жорстокі докори сумління під шибеницею.

— Це не докори сумління.— Янко Крап уже знову був розгублений і одчайдушно шкрябав шрам на правій щоці.— Я нашкодив партії.

— І мені,— сказала Емма.— Мені теж нашкодив. Майбутній передчасній удові. І повстане проти неї незліченна кількість ворогів. І не знатиме, де прихилити голову.

— Правду кажеш,— сказав Янко Крап.— Тобі доведеться багато витримати.

— І ти не знаєш, чи я досить підготовлена до цього?

— Не знаю, чи досить ти мене любиш.

— Можеш не турбуватися,— сказала Емма.— Я досить підготовлена.

Янко Крап уважно поглянув на свою дружину, але Емма дивилася в порожню чашку, мішала в ній ложечкою й зацікавлено дивилася туди, ніби на дні чашки було щось дуже інтересне.

— Хотів би я тобі вірити.

— Дякую,— сказала Емма.— Ти завжди був дуже чемний зо мною.

Устала, потяглася й з напруженням позіхнула.

— Це була наша остання кава, Янку Крапе,— сказала. І Янку Крапові здалося, ніби на мить вона погладила його очима.— Мусимо йти спати.

Янко Крап теж устав, погасив світло на кухні й пішов за Еммою до спальні.

— Ще одне, Еммо,— сказав. Емма вже лежала, закутавшись по шию й удавано цокотіла зубами.— Тобі потрібна ця квартира?

— Оцей сибірський острог? Ти ж знаєш, що я ніколи не хотіла його.

— Це добре,— сказав Янко Крап.— Справді вона нам непотрібна.— Він думав про Чачкову та її дітей.

— Чого треба майбутній передчасній удові? Самотня скеля над холодним морем. Чекатиму й ронитиму сльози. Самотня серед самотності. Вигнана з подружнього раю й позбавлена насолоди. Брр, мені від того вже й тепер холодно.

«Ти б могла бути серйозна»,— хотів сказати Янко Крап, але відчув, що це марна справа, відчув і те, що Емма зміцнює його в свій власний спосіб: дійсність не здається такою загрозливою, якщо про неї можна було говорити жартома. А, може, вони й не зможуть нічого досягти, може, в Янка Крапа знайдеться досить сили, щоб чинити їм опір. От коли б тільки не було пострілу, коли б тільки не було цього безглузлого пострілу, це був зайвий і безглуздий постріл, тепер він висить у нього на ногах, мов тягар, якби його не було, він би їм показав тоді. Він би їм показав, хто такий Янко Крап і хто такі ті хлопці, що їх вони тепер заганяють у в'язниці, він би їм показав, Вдихнути боялися б! Крутії! Черевані! Знову хочуть усе пожерти, все придушити й поглинути, свободу й робітниче майбутнє! От якби не було того безглузлого пострілу, він би їм показав! Але сам же підломив власну силу, тепер бачить, що сам підломив власну силу, яка то була помилка, а може, він допустився ще й інших помилок, може, все його життя — тільки довга низка помилок і невдалих намірів.

— Мабуть-таки, я не повинен був його застрелити,— сказав він і, замислившись, залишився стояти коло ліжка.

— Лягай,— сказала Емма, вже не цокочачи зубами:— Може, хоч у ліжкові мене твоє каяття.

9 Була глуха ніч, але в клубі сяяли всі лампи в розкішних люстрах. Клуб увесь був блакитний, стіни були до половини вкриті блакитними панелями, стеля була блідо-блакитна, на підлозі лежав блакитний килим: світло м'яко поринало в блакить. Архітектор Феркодич ходив сюди ще в ті часи, коли був депутатом, але від кінця війни тут ще не бував, прийшов сюди вперше й дивувався, що тут нічого не змінилося, все було таке саме: й люстри, й панелі, й килим, і обличчя навкруг картярських столів. Було тут і кілька новинок: був новий офіціант і нова щілина на причільній стіні, а також кілька нових облич свіжих багачів, але цим і обмежувалися зміни, що їх принесла війна.

А взагалі тут було все так, як і раніше, як два роки, й п'ять років, і десять років тому, було тут осяйне світло люстр, що приємно поринало в блакить, були тут картярські столики, й шампанське в відерцях, і закордонні коньяки, обличчя, зосереджені на грі, шелестіння банкнотів,— усе було так, як два роки, й п'ять, і десять років тому, всі в доброму здоров'ї пережили війну й усілякі зміни фортуни, й сиділи тут упевнено, ніби вони сиділи тут спервовіку й мали сидіти довічно. Оце почуття незмінності, беззаперечності багатства й сили було приємне архітекторів Феркодичу навіть якось позаособисто, адже це було захоплююче видовище — дивитись, як ці люди подолують загрози часу, як спокійно мішають свої карти, як потоп обминув їхню силу; та була тут і особиста радість, бо тут були його знайомі, багатьом він допоміг, коли був депутатом, рука руку миє, ворона до ворони летить, отже він знову був поміж ними, й вони його прийняли, він належав до них, був одним з них: був підприємцем. Ну, була це не бог зна яка справа, була це тільки маленька солідна фірма, великі справи могли виникати лише крадькома, часи були ще неприхильні, ще існував терор, який пригноблював ініціативу, але початок був уже покладений. Феркодич ходив між столами й доторкався широких плечей і волячих карків, у цьому було почуття певності, ці міцні чоловіки щасливо перетривали всі зміни, тепер вони відсапували й пихкали, пили й грали в питомі словацькі ігри, в очко й ферблю, багато хто з них побував у Монте-Карло і спробував *trente-et-quarante*, проте кожен лишився питомим і вірним словаком, ті всі вигадки були хіба що для миршавих графенят, чоловіча й словацька гра в карти була фербля, а не якісь там французькі вигадки. Взагалі ці міцні чоловіки дотримувалися між собою якогось «словацького штибу», воліли говорити простакувато й грубо, любили галушки з бринзою й не відчували себе забрудненими, переспавши з служницею. Зневажали угорських графенят, називали їх звироднілими мавпами, але потай заздрили їм не тільки тому, що ті родовиті, але й тому, що ті звироднілі, змагалися з ними в розкиданні грошей: це були не тільки багаті й міцні чоловіки, а крім того, ще й кавалери. Декотрі знали, що відходять; а інші це відчували в душі. Але були й такі, що непохитно вірили в свою щасливу зірку, такі, що вірили в незмінність м'якої клубної блакиті майже так, як і в незмінність влади грошей, які не те, що не припускали сумнівів, але для сумнівів були неприступні. Мали свої постійні картярські столи, й свої стільці, й своїх постійних партнерів, і свої торговельні спілки, й свою організацію, й

своїх людей у державних монополіях, мали свої опори в політиці й свої резерви в сейфах: комуністи — це тільки тимчасова неприємність. Минуться, як минулися й інші неприємності, як минулася криза, як минулися німці, все минеться, самі гроші зостануться. А грошей було досить, була легальна торгівля, але була торгівля й нелегальна, були злидні, а злидні завше добрі для торгівлі, торгівля живиться злиднями й гладшає від них. Вони працювали не з портфеліками, як дрібні спекулянти: працювали з вагонами румунської кукурудзи та угорської свинини, та чехословацького віконного скла, злидні після війни були бездонні, а це ж неозорі зелені луки для торговців. На столах шелестіли банкноти, копиці банкнотів, скирти банкнотів; валюта хиталася, банкноти були легкі й дешеві. Так принаймні здавалося, що банкноти були легкі й дешеві, вони танечно здійсмалися цілими скиртами й легенько сідали на сукно столів, височіли в сміливих і ажурних пірамідах серед столів і зникали, слухняно міняючи власника. Взагалі це й не виглядало так, що ті банкноти поглинули людей, їхнє здоров'я, їхні надії, їхній хліб, не було на них ані крові, ні поту, ні дитячих сліз, були це надзвичайно легкі й слухняні банкноти, що звикли міняти власників: шелестіли й говорили своєю власною, байдуже незалежною мовою.

Архітектор Феркодич походжав між столиками, й довге коняче обличчя в нього сяяло, ніби все тут належало йому: і блакить клубних стін, і легконогі банкноти, й сердиті вигуки, й напружений подих під час азартної гри; він ходив між столиками й мовчки доторкався спин і грубих потилиць і обмінювався німими привітами з староновими знайомими, це була велика ніч, ніч великого повернення. Але й тоді, коли він поринав у приємне очманіння від тутешнього повітря, яким так давно вже не дихав, і коли відчував міцне сп'яніння від повороту, — ніколи він не випускав з поля зору вогнисто-блискучого волосся, одне його око завжди, щомить, стерегло Манціку, він кружляв біля неї й ненастанно відчував її. Вона сиділа коло одного з картярських столів, і її розкішні рамена, й молочна шкіра, й вогненне волосся наче віддавна були тут, вона нікому не здавалась приبلудою, сиділа коло стола й безмовно переживала, її захоплювала гра міцних чоловіків, захоплював рух банкнотів, їхня легкість і слухняність, вона стежила за цим рухом, напіввідкривши свіжі губи, й крапельки слини на білих зубах виблискували в сяйві люстер. Інколи вона повертала голову й посміхалася до архітектора Феркодича, це була тільки поверхова й побіжна посмішка, та архітекторові Феркодичу вистачало й того, це

було ствердження їхніх нових відносин, у цьому було запевнення, що вони — чоловік і жінка й що все як слід. Манця вже понад тиждень жила у віллі архітектора Феркодича, зреклась артистичної кар'єри, офірувала себе, і архітектор Феркодич оцінив цю жертву, спершу все це виглядало, як легка й неправдоподібна пригода, та насправді це було не так, архітектор Феркодич Манціку шанував і залежав від неї, тому що прагнув її. Це було незрозуміле для нього самого, він мав уже більше як п'ятдесят років, зазнав усього, але тепер почував себе, ніби спутаний, увесь час тільки й бачив, що молочну шкіру з плямочками ластовиння та вдихав її важкі солодкаві пахощі, й не міг досить надивуватися, як це він досі так нерозумно й безбарвно жив увесь той час, поки Манціки не знав. Давня обережність нашіптувала йому, щоб тримався обачно, щоб сприйняв цілу цю пригоду легко, щоб не повис на цій незнайомій жінці всією вагою, — адже це була тільки приваблива, незнайома й небезпечна жінка; та ледве Манціка на хвилину віддалялась, як починала цілком панувати над ним, його опановувало прагнення й страх, що втратить її: вона була володаркою його бажань, його вілли, його майна. Підкорився, бо не міг інакше. Часом, коли він бачив її господинею тих речей, які колись належали його дружині, його дочці, в ньому підносився опір і нехоть до неї, тоді він помічав маленькі строгі зморшки в куточках її уст, тоді міг бачити, яка вона стане, коли постаріє; але досить було їй усміхнутись до нього, торкнути його довірливим поглядом, як він м'якшав і забував про все. «Може, чуття тому таке шалене, — думав він, — може, тому, що я ніколи не любив, не знав кохання, оженився, жив подружнім життям, інколи купував собі гарних жінок, а любов у мене нагромаджувалась, а тепер ось воно й прорвалося». Та зрештою, він небагато над цим роздумував, пристрасно поглинав її щомить, жив цим і знав лиш одне, що повинен її мати й не мусить її втратити.

Архітектор Феркодич кружляв по блакитному світі й вдихав піт дужих чоловіків і запах грошей і ні на мить не втрачав з ока вогненного волосся й розкішних оголених рамен з молочною шкірою, і йому здалося, що Манціка щось давно вже не оглядалася, що не бачить і не відчуває його, ноги самі понесли його до неї, він став позад неї й дихав їй на плечі, тоді Манціка озирнулася, тепер вона знову мала ті самі маленькі зморшки в куточках уст, але потім її обличчя розгладилось, і вона посміхнулася до архітектора Феркодича.

— Надзвичайно, правда? — сказав архітектор Феркодич.

— Казково, — сказала Манціка, задерла

голову і діткнулася волоссям грудей архітектора Феркодича, це був інтимний дотик, який стверджував, що вони чоловік і жінка. Товстун, біля якого сиділа Манціка, якраз брав банк, у нього були грубі коротенькі пальці, ними він підгортав до себе гроші, самі великі банкноти, архітектор Феркодич нашвидкуруч угадував суму, це може бути сто тисяч, а може й більше, це щось надзвичайне, це сила, що не лякається такої кількості грошей, що володіє ними. Товстун обернувся й підморгнув архітекторові Феркодичу,— це був один з його колишніх знайомих,— а потім закріпив у жменю банкноти й поклав їх до Манціки на коліна.

— Ні,— сказав архітектор Феркодич.— Цього не треба.

— Вона приносить мені щастя,— сказав товстун і знову підморгнув архітекторові Феркодичу.

— Ні, будь ласка,— сказав Феркодич,— Манцю, поверни.

— Як хочеш,— сказала Манця й знову в неї з'явилися гострі зморшки в куточках уст. Вона поклала банкноти на стіл, товстун не звернув на це уваги, він мішав карти. Але Манця не посміхнулася архітекторові Феркодичу, відвернулася від нього, витягла пуделко й довго, старанно пудрила ніс, але й потім не подивилася на архітектора Феркодича, дивилася на банкноти, слухала, як вони шелестять і як легко злітають, бачила й ті, які поклала на стіл, вони ще й досі не змішалися з рештою, були самотійні, ніби знали, що не належать до всіх інших, що мають особливе призначення й долю. Манця любила гроші, це була охорона від усього лихого, від грубих дотиків нелюбих чоловіків і від грубого дотику злиднів, вона завжди жадала грошей, дивовижної кількості грошей, яка відразу визволила б її від гнітючого страху перед майбутнім, дивовижна сила грошей, несподіваний виграш, кінець службового ставлення до життя. Тепер вона любила тільки гроші, а колись була також і закохана, мала п'ятнадцять років, обличчя в ластовинні й довгі ноги, й була дуже закохана, й ходила за своїм обранцем, мов песик, чекала на нього в темному підворітті. Але він її не хотів і прогоняв, а раз вона його перелякала,— «От іще чортяка іржава»,— сказав він і на-смикав її за коси, так і скінчилось кохання. «От іще чортяка іржава» — це був удар, який штовхнув її в темряву, а коли вона опам'яталась від того удару, вже ніколи не хотіла бути закохана, хотіла бути тільки вродливою й панувати над любов'ю. Але панувати над любов'ю — це дуже непевна професія: їй судилося ще багато разів закохуватись і віддаватися, й завжди зі втратами. Тепер їй було вже двадцять п'ять років, вона вже не хотіла втрачати й не хотіла

панувати над такими непевними речами, як любов; хотіла справжньої, не уявної влади. Тому й залишилася в віллі архітектора Феркодича, залишилася в цього дурня з обличчям кінського баришника, як у думці його називала, і вирішила триматися цієї певності.

— Чи не пішли б ми вже додому? — сказав архітектор Феркодич. Він мав пошану до дужих чоловіків, але це не перешкоджало йому боятися за Манцю.

— Ще хвилинку,— сказала Манця, благально посміхнувшись.— Це таке казкове.

— Казкове! — похмуро сказав архітектор Феркодич.

Товстун обернувся знову й сказав:

— Ми б могли закріпити вдвох.

— Ні,— сказав архітектор Феркодич, посміхаючись чемненько.— Прошу вас, ма-буть, ні.

Товстун здвигнув плечима. Архітектор Феркодич іще хвилинку постояв, але Манця не зрушила з місця, а потім до нього підійшов давній знайомий: «Старий,— озвався до нього,— ти ще живеш?» Це був торговець лісом, архітектор Феркодич мав з ним багаторічні торговельні зв'язки, й тепер також мав до нього справу: у фірми був невеличкий основний капітал, належали до неї переважно нові люди, і він, архітектор Феркодич, колишній депутат, був у ній найстаріший і найповажніший, мав найбільше вигідних зв'язків, які збільшували капітал або допомагали дістати кредит. Торговець лісом був лисий і мав багато дітей, розкиданих не тільки по всій Словаччині, але й поза її межами, дуже охоче говорив про своє численне потомство, вів докладний реєстр, а коли справи йшли добре, надсилав своїм дітям гроші. Любив цим хвастати: «Дітей у мене, як у туніського бея»,— говорив він, пишаючись, і навіть густа щітка вусів у нього під носом, ніби виблискувала здоров'ям та заповзятливістю. Були в нього якісь труднощі, з'ясовував їх архітекторові Феркодичу, і архітектор Феркодич пив коньяк у буфеті й притакував,— мовляв, пам'ятаю, пам'ятаю, складна була справа, якийсь там єврейський тартак і угода про купівлю й продаж, яка не була угодою про купівлю й продаж, а спадкоємці колишнього власника повернулись і вимагали спадщини, але торговець лісом мав усі документи й таки обшахрував їх,— «я такий, що й жида обшахрую»,— говорив він. Архітектор Феркодич слухав торговця лісом, прикинував йому й посміхався до нього, бо це була потрібна людина, і весь час намагався не спускати з ока вогненного волосся, але столик був далеко від буфету й плавав у блакитній димовій заслоні. Торговець лісом мав добрий настрій, заплатив за коньяк, хвастився своїми дітьми й тим,

як він обшахрував жида, і сам запропонував архітекторові Феркодичу будівельний ліс,—це був дорогоцінний доказ давньої дружби. Але архітектор Феркодич не міг як слід радіти з цього успіху, бо не бачив, що там діється за столиком, уявляв собі, як Манця посміхається товстунові з грубими пальцями, бачив пожмакані банкноти на колінах у Манці.

І раптом хтось поклав йому руку на спину, він оглянувся, це був той товстун, дужий чоловік з великими грішми, з грубою потилицею, чотирикутним обличчям і з короткими грубими пальцями. Він узяв архітектора Феркодича під руку й повів його по клубній блакиті,—це могла бути для архітектора Феркодича велика мить, це була визначна й могутня людина з незліченними грішми, але архітектор Феркодич почував себе недобре, наче його вели на заріз.

— Е, братику,—сказав йому дужий чоловік.— Чого ти наїндичився?

Архітектор Феркодич звично й кисло посміхнувся, щоб показати дужому чоловікові, що не ображається. Дужий чоловік потяг його в коридор, а потім, відсапуючись і задихаючись, затяг його до вбиральні.

— Знаєш що,—сказав дужий чоловік, ніби згадуючи щось.— Ех братику. Що я хочу?

— Не можу знати,—чемненько відповів архітектор Феркодич.

— Віддай мені ту козу,—сказав дужий чоловік.

— Що, прошу?

— Я не хочу її в тебе дурно.

— Не розумію вас.

— Ти тільки не вдавай дурнішого, ніж насправді,—сказав дужий чоловік.— Я хочу ту твою козу. Сподобалась мені.

— Справді,—сказав архітектор Феркодич і затремтів з переляку, з переляку за Манцю й за себе, що не виявить досить відваги перед цим суворим і дужим чоловіком.— Справді не розумію.

— От бовдур,—сказав дужий чоловік.— Я хочу ту твою панну. Добре заплачу тобі.

Архітектор Феркодич мучився, роздумуючи. Знав, що не мусить відмовити: але не міг і погодитись,—було неможливо, безглуздо уявити собі Манцю разом з цією тварюкою. Раптом знайшлося вирішення.

— Це моя наречена, пане,—сказав він увічливо.

— Циганиш, братику,—сказав дужий чоловік.— Так тільки крутиш із нею.

— Слово честі,—з жахливою ввічливістю сказав архітектор Феркодич.— Хочу з нею одружитись.

Дужий чоловік оглянув себе, чи добре скрізь застібнувся, потім уважно подивився на архітектора Феркодича. Здається, він повірив йому.

— Ну, нехай,—сказав. І потім ще сказав: — Але ти віслюк, братику. Щоб мати дома гарненький зад, наш брат не жениться,—поблажливо доторкнувся до гудзика на Феркодичевому піджаку й пропхався крізь двері, відсапуючись, задиханий і спітнілий. Архітектор Феркодич дивився вслід йому й не відчував образи чи ненависті, а тільки страх за те, що могло б статися, якби в нього не виникло такої гарної думки. Він повторював ту думку: «це моя наречена, я хочу з нею одружитися», і бачив тепер, що це не був раптовий настрій, ці слова вже в ньому жили,—«хочу з нею одружитися, хочу з тобою одружитися», так, справді, була така мить, коли ці слова вже крутились у нього на язика, це було третьої ночі, відколи Манця лишилася в нього, світало, і вони лежали вдвох, він стомлений, і було йому добре, ніби після важкої, виснажливої подорожі він опинився в хатині, де є вогонь і затишне тепло, тоді хотів їй сказати щось величне, в чому б найповніше відбилась його вдячність, але він не знав, прекрасних слів, що їх у таку хвилину личить говорити, а якщо й знав, то давно позабував, а хотів сказати те, що вважав за найурочистіше й найвище з усього, що тільки можна сказати жінці, хотів сказати: «хочу одружитися з тобою, Манцю, хочу, щоб ти була моєю жінкою», але тоді не сказав цього, затнувся, бо випадково поглянув на стіну в спальні, а звідти в ранковій півтемряві на нього похмуро дивилось обличчя його дружини,—це був гарний портрет з часів якраз перед її хворістю, вона дивилась на нього, й він не міг сказати цих слів. «Треба зняти цього портрета,—подумав він,—треба зняти цього портрета».

Манця була незадоволена, неохоче поверталася додому з архітектором Феркодичем і в таксі ні раз не пригорнулася до нього, відсувалася від нього, ніби він її чимось образив; не відповідала на його підлабузнювання й на погладжування. Архітектору Феркодичу навіть хотілося розсердитись,—справді, коза, та й годі, сердиться, що не продав її,—але він боявся навіть і думати про таке, боявся, що вона прочитає його думки й усьому настане кінець. І хотів, щоб була знову до нього привітна, хотів цього за всяку ціну.

— Того портрета треба буде забрати,—сказав.

— Якого портрета?

— Того портрета в нашій спальні.

— В твоїй спальні.

— В нашій спальні. Той портрет померлої жінки.

— То твоя жінка.

— Насправді вона ніколи не була моя жінка. Оженили мене з нею. Є тільки одна

жінка, що справді б могла бути моєю дружиною.

Манця мовчала.

— Хочу одружитися з тобою, Манцю.

Манця мовчала.

— Хочу, щоб ти була моєю дружиною.

— Ох, ти, дурнику,—сказала Манця. Притулилась до нього й поцілувала його в вуха.— Ти мій любий жучку.

Стала дуже мила з ним, і в нього на мить виникла підозра, чи не зробив він часом дурниці, тепер, коли вона стала з ним така мила, він усвідомив усю вагу й ціну своїх слів.

А Манця сказала:

— Треба б це якось відзначити. Щось подібне не щодня трапляється.

А він відповів чемно та обережно:

— Уже пізно, Манцю.

— Ти мій любий жучку,—ніжно сказала Манця.— Відзначимо це в ліжкові.

Поки він платив шоферові, Манця відчинила садову хвіртку, стала в ній і почала розглядатися навколо себе; міцна й велика, загорнута в білу шаль, володарка. Архітектора Феркодича опанувало знову неприємне почуття, ніби він зробив щось не поправне, ніби він віддав себе на поталу якійсь дуже непевній і невідомій стихії, але він знав, що вже неспроможен відступити.

10

Хтось згадав про капітана Лабуду, його покликали на засідання Товариства учасників повстання до «Редути», якийсь голос телефоном тричі на тиждень нагадував йому, щоб він не забув про збори, й коли він прийшов — з цікавості,— на нього вже чекали. Обрали його й до президії. Це трапилось так несподівано, що він не встиг відмовитись: і от уже сидів над безліччю голів, і хоч стіл президії був застелений скатертю, йому здавалося, що всі бачать його ноги й його милиці, і він відчував себе оголеним і зганьбленим. Спершу він бачив тільки море голів; потім почав помічати знайомих, і йому здавалося, що його товариші, також, як і він сам, дивуються, що він там сидить. Посміхнувся до одного товариша, той йому теж відповів усмішкою, подумав також: «А що, якби тут був Коза, якої той би заспівав?» Почав приглядатися й до свого найближчого оточення, вклонився сусідові, смаглявому полковникові з великою кількістю нагород, почув голос промовця й став прислухатися до слів, промовець був низенький і з голою головою, це був заступник голови уряду, урочистість була велика, і Лабуда почував себе незручно. В ньому виникло непереможне почуття, що він тут наочний доказ, жива ілюстрація то-

го, щоб підтверджувати слова, які без його пораненого хребта й милиць каліки були б тільки порожніми звуками. Він уже не посміхався, поглядав перед себе похмуро й сердито, це було безглузде становище,— бути картою в руках голомозого промовця, бути безсилим і покірним у грі, яка взагалі й не була тільки грою в слова. Він ніколи не розмірковував серйозно про своє ставлення до партій у суперечливому післявоєнному світі: йому здавалося, що він усе це зневажає. У нього було своє ярмо, свій безмірний тягар, і все, що поза цим, йому здавалося дріб'язковим і не вартим уваги, більше того, навіть безглуздим. Він сприймав околицій світ тільки болючими місцями свого хребта: не бачив його й не чув, поки світ не доторкався до якогось місця, що мало зв'язок з його раною. Це були образи й дійсні, й уявні, і він відповідав на них гнівними жестами, які ще дужче підкреслювали його безсилість. Мав кількох друзів, таких самих знедолених і з такими самими настроями,— ото й усе. Якщо колись його єднала зі світом чоловіча приязнь, заснована на надмірній силі й здоров'ї, то тепер це минуло. З зовнішнім світом його поєднував гнів, а не радість, терпкість вигнання, а не сила дружби.

Промовець з голою головою все ще говорив, це був оратор-професіонал зі старої гвардії, йому важливий був не стільки зміст слів, скільки плинність, з якою вони виходили з його уст, він вихваляв героїство й самовідданість борців, сміливо висував чужі заслуги, бо знав, що інколи важливіше не те, чиї саме заслуги, а те, хто про заслуги говорить, він спирався на заслуги, відвагу й самовідданість воїнів повстання, й заслуги купчилися навколо нього, мов рятівнича мла, підносили його й сяяли навколо, ніби вдруге мало відбутися чудо вшестя. Під таким захистом він не тільки міг виголошувати банальності, а й просто верзти нісенітницю, порушувати не тільки зміст слів, а й правила граматики. Він говорив: **«Воїни Словацького народного повстання уписали в дії словацької історії найкращі статті»** Він говорив: **«Героїство мужніх словаків охспило натхненням і радіщами весь світ»**. І знову вписував у дії словацької історії нові й нові статті й квітчав мужніх словаків натхненими трояндами всього світу. Він підлабузнювався до зборів; лестив їм: лестощі мають таку силу, що можуть складатися з дурних, безглузвих слів і не зобов'язані дотримуватися законів граматики. Була це безконечна повінь слів, довжина промови відповідала її порожнечі; збори вже давно не стежили за словами — це було б над людські сили, але ніхто й не обурювався, всі дрімали, заколисані солодкими лестощами.

Та Лабуда мучився, в ньому зростала злість, він вислуховував і сприймав усі ці статті й вінки, його гнів був дужчий, ніж бажання дати заколисати себе лестощами, отже він слухав голомозого чоловічка, дивився на нього скося, й у нього виникали по-давньому відважні думки: «Схопити тебе за комір, ти, вонючко голомоза, схопити тебе отак за комір та винести тебе в зубах з цього будинку та навішатися тим, як дригаєш куцими ніжками та як у тебе голе тім'я вкривається потом від страху, а потім вишмагати тебе добре, не рукою, а ремінякою, як слід потягнути тебе ремінякою й викинути тебе на смітник, та ще й заліпити багном твоєю брудну пащеку». Він був такий сердитий, що на мить забув і про хребет, зробив рух, ніби хотів устати, й тільки біль нагадав йому, хто він такий, нагадав, що ніколи вже йому нікого не виносити в зубах, що він безсилий і приречений. Отже бридкий голомозий чоловічок і далі міг молоти свої дурні слова, тепер він говорив про демократію і про те, що мужні словаки покликані уписати наступні статті й упишуть їх, коли захистять демократію, що вони вже раз стали голими грудьми проти тоталітарного режиму й терору, і що тепер знову треба голити й виставити груди проти тоталітарного режиму й терору і уписати наступні статті. Лабуда стискав руки, міцно тримав милиці — «отак би вперіщити тебе милицею з твоїми статтями», — в роті в нього було гірко, він розумів, що тут діється, відчував, що голомозий чоловічок — це щур, який виліз із нори й живиться їх м'ясом і їх кров'ю, кров'ю його хлопців, що полягли, це був щур і пожирач трупів, який товстішав від м'яса й крові убитих, безсоромник, який з укритих потом, драних, скривавлених вояцьких шинелів стелив ліжко своєї кар'єри. Йому хотілося закричати на всіх, що зішлися сюди й дрімали: «Солдати, товариші, друзі, прокиньтесь, тут іде торгівля нашими мерцями й нашими ранами, нашими стражданнями, затуліть рота цьому рохкітливому підсвинку, гукніть так, щоб його вже більше не було чути», — він на мить ніби знову відчув бойову дружбу, на коротку мить ніби знову став воїном і командиром, що мав вести товаришів у атаку; але середовище, в якому він так несподівано опинився, в'язало йому руки, це було незнайоме середовище, в цьому середовищі все було ніби як слід, ніхто не дивувався, ніхто не обурювався, всі дрімали, заколисані облесними словами голомозого, здавалося, ніби голомозий тут на місці, а не до речі тут він, Лабуда.

Голомозий нарешті-таки скінчив, потім ще хтось промовляв, а потім їх завели до залу, голомозий вітав кожного особисто,

кожному подавав руку, всміхався великим ротом, відстовбурчені вуха в нього рожевіли, а Лабуда не подав йому руки, в обох руках тримав милиці, отже не повинен був подавати руку. Солідний полковник знайомив усіх, була тут і випивка, та Лабуда не пив, йому було бридко пити в товаристві голомозого. Полковник оголосив Лабуді, що Товариство Учасників Повстання має намір обрати його головою, а Лабуда сказав: «На це шукайте іншого йолопа». — «Не розумію, — сказав полковник, — чому б вам не погодитись». І почав щось говорити про солідарність і про те, що воювати треба і в мирних обставинах, і що він, Лабуда, всім відомий, що він улюбленець учасників повстання й міг би для них зробити багато добра. До них підійшов і голомозий, слухав і крутив головою, потім сказав: «Це для тебе честь, що висувають твою кандидатуру, брате капітане, це велика честь». Тут Лабуда вже не стримався, почервонів і гримнув на голомозого: «А ну, цить із своїми статтями!» Шум у залі стих, усі обернулися до них, Лабуда підняв милицю, ніби хотів ударити голомозого, голомозий зробив рух, наче хотів закритися руками, але Лабуда грюкнув милицею об стіл і закричав: «На це шукайте іншого йолопа!» — й важко спираючись на милиці, пошкунтильгав до дверей, і тільки коли вийшов у коридор, усі почали галасувати.

Він ішов довгим коридором, свічада каламутно поблискували, сецесійні янголики здивовано дивилися на нього, він плював, і йому ставало легше, відчув у собі давню силу й пошану до себе, а цього вже давно йому не траплялось. Він тільки шкодував, що не вперіщив милицею того голомозого, як би він повсидився, коли б його вперіщити по лисині? На вулиці сяяло сонце й дзюркотіла вода, сніг з дивовижною швидкістю танув на дахах, повітря було повне добрих приквіток. Він ішов ясними вулицями й довго ще не відчував на собі людських поглядів, а це в більшості були співчутливі погляди, і Лабуду ті погляди сердили, йому здавалося, що йому дорікають безсиллям, що його безперестанку викидають із середовища нормальних і здорових людей, а тепер він не відчував цих поглядів, люди ніби мали очі тільки для сонця, яке пахло весною й надією, посміхалися, скидали шапки й капелюхи, знімали пальта. Просто на вулицях, знімали також безнадію і страх, і біду лихої та довгої зими. Лабуда поволі йшов поміж людьми, йшов усе ще з відчуттям добре виконаної праці, задоволений сам з себе, — той виступ у залі був уже далекий і ніби нереальний, а почуття задоволення з самого себе було близьке й реальне.

Біля якоїсь молочарні стояла довга чер-

га жінок, Лабуда проходив повз них і не бачив їх та коли вже минув чергу, здалося йому, ніби майнуло щось давно знайоме, він озирнувся, і справді, було там синеньке пальтечко, таке пальтечко носила Оліна, і то таки була Оліна, голова була в неї запнута хусткою, ніс видавався гострішим, але це була вона, вона побачила Лабуду й пізнала його, і одвернула від нього обличчя. Він зупинився й мить вагався, та все-таки повернувся й пішов до неї, колись би його розсердило те, що від нього відвертаються, а тепер він підійшов до неї. «Добрий день,— сказав,— добрий день, Оліно». Оліна поглянула на нього, але потім знов відвернулася, не хотіла мати з ним нічого спільного. «Я міг би тобі допомогти, Оліно,— сказав Лабуда,— міг би взяти тобі молока».

— Нічого мені не треба,— сказала Оліна.

— Мене пропустили б,— сказав Лабуда. Хотів додати: «Мене б пустили, бо каліки йдуть без черги»,— але втримався.

— Ні,— сказала Оліна,— нічого не треба.

— Від мене нічого не треба. Так?

— Ні від кого,— відповіла Оліна. Потім подивилася йому в вічі,— а від тебе особливо.

Схопив її за руку.

— Дай мені картки. Я тобі зараз принесу.

Висмикнула руку й сховала її за спину, говорила собі: «Це людина, що зруйнувала моє життя, це жахлива людина»,— а крім того ще соромилась і вицвілої хустини, й грубих плетених рукавичок, кусала повні губи й відвертала обличчя. Але Лабуда не відходив, і Оліна подумала, що не можна ж, щоб вони отак стояли вдвох у всіх при очах, і ще подумала про малого Марка, малому Маркові потрібне було молоко, а молока було мало, і черга була довга, це тільки випадково вони діставали молоко, інколи цілими тижнями малий Марек мусив обходитися без молока. Вона відкрила руку в грубій плетеній рукавичці, й Лабуда мовчки взяв картки, поволі рушив уздовж черги, жінки поглянули на нього, проте жодна не насмілилася сказати й слова, він увійшов у крамничку й невдовзі повернувся з молоком. Жінки поглянули тепер на Оліну, і Оліна швидко сховала молоко під полу, ніби воно крадене, вибігла з черги й метнулася геть, чим швидше від тих людей і від тієї людини. Але Лабуда йшов за нею, вона чула стукіт милиць і напружене дихання, хотіла бігти, хотіла втекти від цього стуку, та ноги не слухали її, вона притишила ходу й почекала Лабуду.

— Може б ми сіли,— сказав Лабуда, засапавшись. Вони були на старому майдані, сонце тут було лагідне, й голуби плескали

крилами. Лабуда важко сів на лавочку, склав милиці й простяг ноги. Оліна стояла перед ним, хвилину вагалася, потім сіла й вона.

— Тільки на хвилинку,— виправдувалася вона сама перед собою.— Маленький Марек сам.

— Це так його звать, Марек,— сказав Лабуда.

— Так зветься,— сказала Оліна. А потім обернулася до Лабуди й додала:

— Це все зайве. Він наш син, мій і Марків. Так і буде.

— Я вже це чув,— сказав Лабуда.— Це наче грамофонна пластинка,— мій син, наш син, мій і Олінин, мій і Марків.

— А це так і є,— сказала Оліна.

— Це трохи й мій син,— сказав Лабуда.

Оліна обсмикнула хустину, ніби їй було тісно, звичним рухом торкнула волосся, і їй було прикро, що воно розкуйовджене й безладне, а руки в грубих плетених рукавицях доводиться ховати в кишенях.

— Це наш син,— сказала.— Ніхто інший не має на нього права.

— Я хотів би його бачити,— сказав Лабуда.

— Я з тобою про це не говоритиму,— сказала Оліна.— Ти остання людина, з якою б я хотіла говорити про свого сина.— Хотіла встати, але Лабуда міцно вхопив її, вона знала цю руку, її дужий потиск, що не терпів опору, і підкорилась йому, її тіло підкорилось йому.

Хвилину сиділи мовчки, Оліна відвернувшись, а Лабуда замислено штурхав милицею відталу землю.

— Ти маєш право так говорити,— сказав Лабуда.— Дуже я тебе скривдив.— Він чув свій голос, і йому здавалося, що він бринить не щиро, адже справа була не така проста, він дійсно-таки скривдив її, але не почував цього, вона прийшла до нього й сама цього хотіла, і він переспав з нею, та й усе — в чому ж тут його провина?

— Справа не в тому,— сказала Оліна,— ти понівечив мені життя.— Вона все ще відвертала обличчя, трохи повні губи в неї тремтіли, їх хотілося плакати, тепер, коли тут був Лабуда, коли сидів біля неї, вона відчула втрату, як живу й свіжу, вона знову стояла в мансарді, а за вікном коливався ясен, і вона тримала в руках брудну панчошу, а хатина була страшенно порожня.

— Я не знав, що це так серйозно,— сказав Лабуда.

— Ти ніколи нічого не знав,— сказала Оліна.— Ніколи нічого не хотів знати.— Було марно все те говорити, і Оліна розуміла, але відновлений біль змушував її говорити; було це марне, але щось тягло, навіть вабило говорити так.

— Облишмо,— сказав Лабуда.

— Ти завжди знав тільки себе,— сказала Оліна.

— Трохи прибільшуєш.

— Тільки себе й свої забаганки.

— Я тебе в свій спосіб любив.

— В свій спосіб! Твій спосіб!

— Я такий, який є. І ніколи не брехав.

— Справді, це все зайве,— сказала Оліна.— Ти ніколи нічого не зрозумієш,— тепер уже їй таки треба було піти, це безнадійна й зайва справа— сидіти тут і відновлювати давній біль. Той, хто знищив їй життя, ніколи не зрозуміє, що він зробив, це звір і дитина, це звіря, що грається й кривдить. А проте вона не йшла, хотіла розказати все про порожню хатину, про порожні вулиці й порожній світ, про те, як чекала листів, про те, яка була горда, в якій була безнадії. Поглянула на нього,— це й досі було те саме обличчя, обличчя її дівочих мрій, тільки брови стали важчі та вертикальна зморшка похмуріша, а ясні каштанові кучері такі самі, як за тих давніх утрачених часів, і захотілося їй торкнутися тих кучерів, занурити в них пальці, і її відразу вжахнуло це бажання. Сонце лагідно обливало старий майдан, голуби плескали крилами й зліталися до старої жінки з великими полотняними торбинками, стара жінка сипала їм крихти, й голуби сиділи в неї на плечах, сідали їй на руки, стара жінка дивилась на голубів ласкавим і ясним поглядом, таким, яким дивляться на дітей.

— Я хотів би його все-таки побачити,— сказав Лабуда.

— Не розумію,— сказала Оліна,— як ти до цього додумався.

— І я не розумію,— сказав Лабуда, задумливо креслячи візерунки милицею на відталій землі.— Я зустрів Марка й одразу мені захотілося побачити малого. Мого малого, розумієш?

— Оце воно й є,— сказала Оліна.— Захотілося, раз тобі захочеться того, вдруге іншого. Ти завжди мав усе, чого тобі хотілося, правда? Але мій син не іграшка.

— Я самотній, Оліно.

— Може мені заплакати?

— Ні, цього я не хочу. Я не хочу, щоб ти мене жаліла, і я хочу, щоб ти мене зрозуміла.

— Ти ставиш переді мною надто складне завдання.

— Я самотній, мені потрібна людина. Мені потрібен мій син. Я повинен його бачити, щоб міг думати про нього.

— Це тільки витребенька,— сказала Оліна.

— Це для мене вихід, Оліно. Це моя єдина можливість.

Оліна завагалась.

— Ні,— сказала згодом.— Цього я не зроблю.

— Це моя одна-єдина можливість,— сказав Лабуда.— Нема в мене нічого на цілому світі.

— А що буде потім?

— А що би мало бути потім?

— Що буде потім, коли його побачиш? Що потім станеться? Скажи мені!

— Не знаю.

— Ні,— сказала Оліна.— Я не можу цього зробити.

Вона думала про Марка,— не могла з ним так вчинити, думала й про сина, він уже почав сприймати зовнішнє оточення, й було небезпечно втягати його в складний світ дорослих людей, була в неї й ще одна маленька, спокуслива думка, спокуслива, мстива думка, яка підказувала їй завдати болю тій людині, що знівечила її життя. Та ледве вона зрозуміла цю думку, як їй стало соромно, відігнала її, подивилась на Лабуду,— він стояв, схилившись, покірно схилившись, і раптом вона усвідомила; «Це батько мого сина, це дійсний батько мого сина»— і в цьому усвідомленні був і переляк, і співчуття до людини, що знову стала їй близька.

— Треба вже йти,— сказала вона, встаючи. Встала швидко, штовхнула Лабудину милицю, оперту о лаву. Нагнулася, щоб подати йому, нагнувся й він, голови їх на мить торкнулись одна одної, руки зустрілись. «Я піду з тобою»,— сказав Лабуда.

— Не можна,— сказала Оліна.— Як би це виглядало? Там і двірничка, й сусіди, пильні погляди, панійка водить офіцерів до себе, як би це виглядало!

— Мені однаково,— сказав Лабуда.— Я мушу його бачити.

— Це неможливо,— сказала.— Розхвилював мене зовсім.

— Я піду за тобою, як пес.

— Тепер я ходитиму з ним на прогулянку,— нерішуче сказала Оліна.— Може як-небудь зустрітись.

Лабуда допитливо подивився на неї: не ошукає? Вона зав'язувала хустку, тепер було добре видно її схудле обличчя, бліде, наче після недуги,— «постаріла»,— усвідомив Лабуда, й щось кольнуло в нього біля серця.

— Добре,— сказав Лабуда.— Де це буде?

— Можу прийти сюди,— сказала Оліна все ще нерішуче, їй здавалося, що вона робить зле, і що все це вона робить не з самого тільки співчуття до Лабуди, що тут є щось іще, не дуже чисте й чесне, що змушує її так робити.

— Ніколи тобі цього не забуду,— щиро сказав Лабуда.

— Я ще можу передумати,— сказала Оліна.

— Тепер я тебе вже знайду,— сказав Ла-

буда й торкнув її плече, було це гладеньке синє пальтечко, був це знайомий дотик.— Тепер я тебе вже знайду, хай би ти й попід хмарами літала.

У Оліни кров прилинула до обличчя: здалося їй, що ці слова стосуються не тільки малого Марка, а й її, Оліни. Вона швидко рушила геть, на розі ще оглянулась, він стояв там, опирався на милицю й дивився їй услід. «Знайде мене,— шепотіла вона,— хай би я й попід хмарами літала, шукатиме й знайде мене»,— говорила вона й раптом злякалася: «Що я собі думаю, що я собі думаю?»

11

Марек Угрін ішов містом, це було його місто, майдани й вулиці, крицево-сірий міст і каламутні води Дунаю, і зруйнована бомбами Кріжна й Ви-сока, і сонце в широких вікнах — усе було його, він зливався з містом і дихав його ритмом. Пригадував, як ходив тим самим містом кілька років тому, чужа-ниця й вигнанець, самотній дивак, пригадував, але вже не міг відновити почуттів, які в той час ходили з ним, це були почуття з чужого й далекого світу: це було, але відбувалося за муром, що раз і назавжди виник між минулим і теперішнім часом. Тепер це було його місто, воно прийняло його, й він прийняв його, турбувався його турботами, жив його долею, думав про його майбутність. Треба піднести місто з руїн і злиднів, треба піднести весь світ з руїн і злиднів, бо йому належало не тільки місто, тепер йому належав увесь світ,— Марек учився пізнавати його й почувати разом з ним, відчував себе міцним і підготовленим до його відбудови. Назовні ця зміна виглядала, як чудо; але Марек не вважав її ні чудесною, ні раптовою чи швидкою. Людям потрібна була його праця; а він любив працю й охоче віддавав її. Спочатку було діло, а не слово: і діло втягло його в світ реальних відносин. Він вийшов на вулицю, між люди, оце й було все. Те, що було раніше, ніби відбувалося в темній експериментальній камері. Він не заперечував свого минулого, свого самотарського відчаю: тільки трохи по-зверхницькому підсміювався над наївним шукачем. Він знав уже, що зигзаги й ускладненості шукань не завжди мають реальну цінність, що шукачі найчастіше пишаться якраз самим процесом шукання, і що цю самоціль звуть свободою; знав, що слова можуть поховатися в таку гущавину, до якої спроможне дістатись тільки діло. Але він не відцурався ні своїх шукань, ні своїх помилок: вони були йому любі, як буває люба нам близька лю-

дина, з якою ми розійшлися без сварки. Життя було простіше, ніж міркування про нього: принаймні йому так тепер здавалось. Він увійшов у діяльний світ якраз у належний час, цей час був не дріб'язковий і не двозначний, принаймні для нього недвозначний; час вимагав від нього праці. Вони з часом перебували між собою у взаємній згоді й взаємній пошані, ніби вони разом народилися й вирішили разом зростати. Біля Мандерлака він купив собі смаженої кукурудзи, напихався нею й уводив у оману свій шлунок,— «смажена кукурудза, це міг би бути новий знак пошани для міста»,— думав він собі, місто купувало смажену кукурудзу, пхало її в голодний рот, ошукувало свій шлунок, це була ознака злиднів, але й ознака життєвої сили, люди йшли, тримаючи в руках мішечки з кукурудзою, й усміхалися весняному сонечку, це була мирна демонстрація проти холоду й голоду. В найбільшому натовпі він зустрів Августина Шернера, на тому було нове весняне пальто, й фасон вусиків був весняний, він вишкірився до Марка, але не привітався з ним, посміявся над Марком, як над придуркуватим родичем-селяком, до якого краще було не признаватись. Марек зрозумів цю посмішку, й від того йому стало ще веселіше, Августин Шернер глузує з його військових штанів і тісної чорної шинелі, з якої виступали плечі, та глузує й з його поглядів. Тепер від Марка інколи відверталися деякі давні знайомі, демонстративно не пізнавали його, й він не жалкував за ними; знав, що це вони відпадають від майбутнього, а не він від товариства порядних людей, як їм здавалося. Після таких зустрічей він ясно відчував, що обрав собі шлях, і пишався з цього. Після таких зустрічей усвідомлював і те, що його власна інтелігентська опозиція в розмовах з Бенде вже більш удавана, ніж реальна: аргументація Бенде робилась його внутрішнім переконанням. Йому не треба було силувати себе, він виразно бачив брехливість оцих лицарів демократії, що в усіх відмінках уживали великих слів: народ, свобода, демократія — й при цьому особливо не забували про себе; ця брехливість, ця внутрішня фальш була ясна йому з першого погляду, з першого дотику, тим ясніша, що він давно вже пізнав порожнечу й неправдивість такого шляху. Коли в нього й виникали які сумніви, їх спричинювали не представники протилежного табору; причиною були скоріше люди, яких він зважав називати своїми. Йому здавалось, що між людьми, які вважали себе комуністами, багато нещирих, у них багато нечистого, багато особистих стимулів і мало безкорисливості, що деякі з них не надто розрізняють, де власне, а де суспільне, й занадто легко жертвували метою для за-

собів. Досить було й таких людей, що завжди вміли швидко зорієнтуватись, і в майбутньому бачили не рятунок людства, а можливість здобути владу й вигоди. Це все затемняло картину. Бо Марек неспроможний був відділити ідеал від живих людей, які його визнавали; і якщо людська цивілізація й знала вже деякі досвіди з ідеалами, досвіди, відомі й Маркові, то це були невдалі досвіди: в більшості випадків люди самі розтоптували той ідеал, за допомогою якого вони підносились. Він думав собі, що до здійснення ідеалів повинні братися люди морально підготовлені, скупані в новій ріці Йордан, позбавлені всього, що бруднить людину. Мабуть, це було наївне уявлення, але Марек був цілісною натурою, отже мав нахил до наївності; йому здавалося, що й сам він не надто далекий від того ідеалу, отже це ідеал, якого легко досягти.

Він ішов міськими вулицями, й сонце та блакить віддзеркалювались у калюжах на тротуарах, це була знайома картина, щось вона йому нагадувала, він уже раз ішов так і радів сонцю, вулицям і весняному повітрю, це було в старовину, коли це було? Ага, вже згадав, поспішав тоді до Оліни, сонце було таке саме, і небо було прозоре, і повітря; і радість була в ньому, але то була інакша радість, якась ніби гарячкова. На мить спохмурнів, згадавши про Оліну, й нараз прогнав спомин, тепер він неохоче думав про свою жінку: боявся про неї думати. Він ще продовжував думати, що в Оліні він досяг усього можливого; але часом починав і сумніватися в цьому. Любов до Оліни була витвором Маркової уяви; вона опанувала його якраз тоді, коли він жив майже виключно самою лише уявою: образ складався з Маркових прагнень і з деяких зовнішніх ознак, з Оліниного волосся, уст, очей. Перед одруженням він не знав того, чим жила Оліна; знав тільки те, чим жили його прагнення, і навіть коли уявлення нічим важливим не відрізнялись від дійсності, тут усе-таки були протиріччя, що зростали загрозливо, з дня на день. Він не був одуреним чоловіком, а тільки почав сумніватися в можливості повного щастя, про яке мріяв колись: Оліна вже не була єдиною підпорою в його житті; та — як він усвідомлював усе певніше й певніше — і не могла бути. Була дріб'язкова, причеплива й незадоволена і — для Марка це було найнесподіваніше — прагнула добробуту: міщанка в ній показувала зубки. Марек розумів, що це змінилась не Оліна, що це змінився тільки його погляд, який і змінює образ, і якщо обвинувачував кого після нечастих сварок, то в першу чергу себе. Йому здавалося, що він занадто довіряв силі свого почуття, то мимоволі він і Оліну ошукав

тим, що вперто тримався за своє прагнення, так уперто, що й Оліна повірила. Його мучили докори сумління, ніби він її звів, і обвинувачував себе в тому, що в душевному й моральному розумінні таки справді звів. Він неохоче думав тепер про Оліну саме через це та ще й тому, що мав страх перед майбутністю, перед майбутнім життям з Оліною. Це був страх невизначений, дуже невиразний страх, що існує ще перед тим, як з'являються слова, які хоча й повторюються часто й мають присмак банальності, але від того не стають менш правдивими: ми помилилися, не підходимо одне до одного.

Він ішов містом і дивився людям в обличчя й помічав у тих обличчях звичайні людські турботи й радощі, він віддзеркалювався в обличчях перехожих і співчував їм, — треба піднести весь цей убогий світ, — не треба думати про себе, треба злитися з юрбою й дихати разом з ним: це акт покори. Це було так, для нього, для Марка, злитися з масами було новим покликанням, обов'язком, покорою й жертвою. Щиро хотів пожертвувати собою, щиро хотів підкоритись; не знав, що такий інтелектуальний месіанізм — скорше акт зарозумілості, а не покори, не знав, що там, куди він прямує, більше одержуватиме, ніж даватиме; що він повинен був би скорше пробиватися до нового знання, ніж покійно перед ним схилятися. Він був щирий з собою, але не знав, що в цій щирості криється підступність: щирість завжди щось приховує від самої себе. В цьому випадку вона приховувала пиху, прикривала її покорою, жертвою, обов'язком: так, немов би комуністичному рухові потрібен був саме Марек, а не навпаки, — Маркові комунізм.

Секретарка редакції його привітала голосним криком, в редакції було тихо, але вона звикла до галасу й не вміла вже інакше розмовляти, вміла тільки кричати; були в неї довгі чорні коси, на ній — зелена блузка, вона була маленька, рухлива, з пташиним носом, вона кричала на Марка: «Йди вже, йди, старий тебе чекає». Він зайшов до головного редактора, той сидів за столом, схопившись руками за чорну голову, а носом мало не торкався рукопису, бо був короткозорий, але з якихось причин не носив окулярів. Підвів голову й показав Маркові на стільця, Марек сів і розглядав редактора, в того було чорне прилизане волосся, на тім'ї одне пасмо стирчало, і він знав це, — здавалося, що він тільки й думає про це пасмо, бо безперестанку пригладжував його рукою. Мав він квадратне велике бичаче чоло, на якому безнастанно грали жили, а обличчя в нього було непропорційне в порівнянні з чолом, ніби обличчя виготовили в зменшеному масштабі. Це

була не тільки непропорційність, але й не-сумірність: бойове відважне чоло та брови — і маленький ротик та дитяче підборіддя, нищівна відвага й дитяча лагідність зустрічалися на надто малій площині, й Марек ніколи не міг розібрати, що головне, а що другорядне, що характеристичне, а що випадкове. Він не знав як слід головного редактора, головний редактор мало коли бував у редакції, він їздив або бігав з наради на нараду, з'являвся в редакції, наче комета, щоб зникнути в зоряному просторі, десь угорі, куди з редакції й доглянути як слід не можна було. Часом бував на редакційних нарадах: тоді був енергійний, рішучий, повний великих планів і сміливих прогнозів. Та він рідко встигав здійснити свої плани, бо не мав часу на щоденну, марудну редакційну роботу, та це було й не в його стилі марудитися з дріб'язковою роботою, в його стилі були політичні новини, яких ще ніхто не знав, і далекосяжні плани та величезні несподівані зміни, що, звичайно, ніколи не здійснювались.

— Отже так,— сказав редактор. Це було третє його ймення, в редакції його звали або шеф, або старий, або отжетак. Підвів голову й проникливо подивився на Марка.

— Усе в порядку?

— Так.

Шеф роздумував з хвилину.

— Не потрібно нічого? У тебе в відділі?

— Ні,— сказав Марек. Потрібно йому було багато чого: регістраторша, й новий приймач, і друкарська машинка, й ще одна кімната; проте, він знав, що це зайве — вимагати чогось від редактора, що той обмежиться тільки обіцянками; і йому легше було відповісти, що нічого не потрібно.

— Отже так,— сказав редактор, пригладжуючи пасмо,— просто дивно. Легендарний хлопець. Йому нічого не потрібно, а всім іншим потрібно. Нічого не потрібно. Справді тобі нічого не потрібно? Чи, може, не хочеш говорити, бо я нічого не дам? Бо я тільки обіцяю?

— Це правда,— сказав Марек.— Відомо, що ви тільки обіцяєте.

— Надзвичайно! — сказав шеф. Уста в нього сміялись, а брови наїжачились.— Відомий брехун, правда? Обіцянка — цяцянка, дурному радість, правда? Надзвичайний хлопець, прямий, як кинджал. Він устав із-за столу й ходив по кабінету, згорбившись і заклавши руки в кишені. Зупинився перед Марком, дивлячись на нього згори, Марек уперше зблизька бачив редакторові очі, були це майже чорні, прямі й суворі очі.

— Отже так, Угріне. Хотів би з тобою поговорити.

Марек кивнув мовчки головою. Редактор розігнався в другий кінець кабінету й швидко повернувся звідти.

— Відбуваються великі події, Угріне. Великі події!

Марек мовчки вичікував.

— Світи зіткнулись. Отак от! — Витяг руки з кишень і швидким рухом ударив один кулак о другий, аж ляснуло.

— Не мусило б зайти так далеко,— сказав Марек.

— Зіткнулись,— повторив редактор, ніби не чув його.— Ти читав атомну декларацію? Про бомбу?

— Але ж я сам писав коментар до неї.

— Як? Ага, сам написав. Редактор не читає власної газети, так? Надзвичайний хлопець, відвертий. Чув я про тебе, Угріне, чув, що ти відверта душа. Гострий хлопець. Робишся відомим, правда? Необхідним?

— Не знаю,— сказав Марек.— Намагаюсь виконувати свою працю.

— Отже так, намагається. І при тому скромний. Надзвичайний хлопець. Скарб для редакції.— Він стояв посеред кабінету й нервово пригладжував непокірне пасмо на тім'ї.

— І все-таки зіткнуться. Неминуче. Це не конче мусить бути війна, проте зіткнуться. Ми не можемо дихати тим самим повітрям, Угріне, повітря, яке вони видихають, заражене. А ми здорові й прагнемо вперед. Розумієш? Уперед, вперед. Угору.

— Розумію,— сказав Марек.

— В цій грі нема сторонніх, Угріне.

— І це розумію.

— Кожен буде прикутий до свого місця. Прикутий! Заклинцьований! Все, що не буде прикріплене, впаде. Буря, жорстока буря. Кожен на своєму місці, Угріне.— Знову підбіг кабінетом до Марка, зупинився перед ним і поклав руку йому на плече.— Ти обрав собі місце, Угріне?

— Його не обирають, як крам у крамниці.

— Отже так. Правда твоя. Меткий хлопець. І яка ж позиція меткого хлопця?

— Я думав, що знаєте це.

— Обережний! Не ухиляйся!

— Я не ухиляюсь,— сказав Марек. Йому було тісно в близькості редактора.— Мені здається, моя праця говорить за мене.

— Я думав! Мені здається! Цього мало, Угріне. Не треба думати, треба бути!

— Не треба думати?

— Не треба думати, що ти щось. Треба бути тим «чимось».

— Яка різниця?

— Величезна! Колосальна! Епохальна! Ті, що мислять, ніби вони щось, залишають собі задні дверцята для виходу. «Пробачте, це була помилка. Я думав, що я комуніст, але впевнився...» й так далі. Знаємо ми! А коли я справді щось, я плачу за це життям! Життям, Угріне! Я комуніст, від-

даю цьому все життя. Нема в мене жодної сторонньої думки. Ніяких задніх дверцят. Я не кокетую! Я справді такий!

— І я не кокетую,— сказав Марек.

— Думаєш, що не кокетуєш. Думаєш, що знаєш, де стоїш. Думаєш, що ти чесний і щирий, і ще бозна, що думаєш. Знаю! Герой, який зупиниться перед першою ж тінню сумніву. Заблукається в англійському паркові, про який думав, що це праліс. Знаю!

— Я вже пройшов цей етап,— сказав Марек.

— Отже так. Чого чекаєш?

— Не розумію.

— Ага. Меткий хлопець. Одразу не розуміє.

— Справді не розумію.

— Ти комуніст?

— Почуваю себе ним.

— Отже так. Не про це питаю. Де партійна посвідка?

Марек мовчав.

Редактор сплеснув у долоні.

— Меткий хлопець! Мовчить! Інший би сказав, що посвідка тут, у серці. Але меткий хлопець мовчить. Не хоче бути смішним, не говорить!

— Це правда,— сказав Марек.— Але я так і думаю, що цей шмат паперу не вирішує справи. Це тільки фетиш.

— От і вже,— сказав редактор, дивлячись суворими очима на Марка, в той час як маленькі уста посміхались.— Уже висловився.

— Важливе те, що я почуваю,— сказав Марек.— А особливо те, що я роблю. Як можна судити про людину на підставі якогось значка? Хрестоносці йшли під знаком хреста. Ви знаєте, як це скінчилось.

Редактор уже не посміхався.

— Важлива незалежність,— сказав він гостро.— Важливо не залежати ні від чорта, ні від біса. Важливі задні дверцята. Співчуваєте! Можна вас викрасти! Співчутливі нахлібники! Опух! Хрестоносці! Вбиваємо дітей! Вони хочуть мати чисті руки!

Марек ображено встав.

— Сиди, Угріне! Вислухай до кінця. Я на десять років старший. Я на сто років старший, бо йду з партією вже двадцять років. Посидь лише, прекраснодухий Угріне, посидь і вислухай мене! Нема нічого легшого, як співчувати. Нема нічого важчого, як брати участь, нести повну відповідальність. За всіх! За все! Так, і за кар'єристів, і за негідників, і за мерзотність! За все! Це не фетиш, не значок. Це відповідальність. Усе інше — боягузтво. Боягузство, Угріне!— редактор бігав по кабінету з одного кутка в другий. Смикав за настовбурчене пасмо на тім'ї й випльовував слова в напрямку до

Марка. Це була блискавка, гроза, буря. Марек сидів і слухняно слухав.

— Ніколи я не був боягузом,— озвався він тихо.— Боявся, а боягузом ніколи не був.

— Тепер ти боягуз.

— Не все мені ясно.

— Згодом буде ясно.

— Я хотів би знати все про себе, раніш ніж зважуся.

— Отже так. Хотів би бути вмитий. Чистенький.

— Чистий, очищений, так.

— Ми не церква. І це не святе причастя.

Ні, тут не церква, й це не святе причастя, але... справді, яке тут іще «але»? Є ще тут «але», маленьке, колюче, старе й близько знайоме «але» — це давній страх, що він потоне, що це вже буде не він, а тільки коліщатко в машині, в велетенському механізмі, маленьким механізмом у велетенському механізмі, з визначеним назавжди напрямом руху. Щоправда, він знав, що свобода — річ обмежена й майже уявна, і за свободу вважалося те, що гарантувало безтурботність сильним, знав іще дещо, але знати — це не те, що почувати, а він і досі відчував свою індивідуальність, як щось виняткове й неповторне, і ця індивідуальність не хотіла бути маленьким механізмом у велетенському механізмові.

— Поміркую над цим,— сказав.

Редакторові очі дивились суворо, на чолі в нього грали жили, але маленькі уста знову посміхались. *

— Отже так, Угріне. Товаришу Угріне,— чесно поміркуй. Час не чекає.

А потім спитав:

— Справді тобі нічого не потрібно?

— А,— сказав Марек,— багато чого.

— Отже так. Ми бідні. В першу чергу?

— Друкарську машинку.

— Матимеш. Слово честі! Ось моя рука.

Це було наче повідь, і коли Марек вишов з редакторського кабінету, він відчув навколо себе порожнечу. Ніби перестав шугати вихор. Він знову йшов містом, але вже не радів, думав про себе. Увесь обважнів; той тягар, давній тягар, його надмірність знову були при ньому. Якби він міг бути простим: простим віруючим. Якби він міг бути легким, якби міг почувати тільки своє співчуття; якби він міг цю торбину вважати зайвою. Але Бенде говорив, що викидати нічого не треба: це не відступ, а тим більше не втеча; це завоювання нової території. Все може придатися, все треба волокти за собою, все може бути корисне для майбутнього людства. Тепер нема часу копатися в несталій безмежності знання: тепер ні на що немає часу, тільки на дії. Потім, потім буде досить часу на все: на генераль-

не прибирання, навіть на сумніви. Але коли буде те «потім»? Він не хотів чекати «потім»: хотів бути чистий уже тепер. Перед тим, як зробити вирішальний крок у житті,— він вважав, що це вирішальний крок у житті. У дійсності він хотів бути чистим не тому, що боявся зобов'язань, але тому, що боявся зобов'язань, які були б поєднані з внутрішніми сумнівами: боявся виявити кволість у вирішальну хвилину. Він і досі ще не очистився: існували помилки, перегини, жорстокість революції, це не узгоджувалося з моральним законом, який він для себе створив. Він не міг міряти речей тільки мірою їх доцільності. Терор французької революції залишався для нього терором, це були забиті люди, інколи невинно забиті люди, закривавлені площі й голови в кошиках з тирсою; навіть коли він визнавав необхідність терору, навіть коли припускав, що існують моменти в історії, коли терор неминучий, він не міг з ним примиритись, він надто був отруєний співчуттям. Одночасно він визнавав рацію за редактором: не можна перебувати в нерішучості. Немає змоги уникнути вибору, нема тихого місця на світі: нема принаймні для нього. Знав і те, яке буде його єдине рішення, все закликала його до світла, прихід якого він передчував. Застукав себе на тому, що бурмоче: «Отже так, Угріне, чого чекаєш, Угріне? Час вибору обмежений, чого чекаєш, Угріне?» Він став посеред тротуару, люди штовхали його, а він стояв, мружив очі за окулярами й говорив тихо, про себе: «Не чекатиму, не чекатиму. Це все тільки зайва перечуленість, це тільки зайві страхи. Треба стрибнути в воду й плавати в ній». І майже вголос вигукнув: «Які страхи, адже я не буду сам!» Люди обходили його й скося поглядали на нього, а він стояв і посміхався. «Погляньте, пані,— сказала одна пані до іншої пані,— як напився серед білого дня».

12 Старенький Сетон Уотсон говорив п'ятдесятний раз про ключове становище Чехословаччини між Заходом і Сходом, а нестаріючий Уінстон Черчилль,— що світ дуже хворий і що треба звертатися до бога, і тим часом шукав ключі до Чехословаччини й до Середньої Європи, й до Середнього Сходу, й до Далекого Сходу, і здавалося, що англіканський бог допомагає йому. Інші зверталися до інших богів, словацькі побожні патріоти кричали, що вони не дозволять потоптати Христового хреста, що вони не дали його потоптати гакуватору хресту свастики, сховали його під негакуватий двораменний хрест, і що тепер не дадуть розбити його

ніяким молотом і зрізати його ніяким серпом, і що єдина зірка, яка має на Словащині батьківщину,— це віфлеємська зірка, і на вернені та деякі й ненавернені носили на одязі хрестики, боронили Христову Могилу від кровожерних комуністів, а інші дбали про майбутнє чинбарської промисловості в Літпові, а ще інші малювали на стінах напис: **Тісо й Туку будем мати, як звияжуть демократи.** Певний діяч, співзасновник нової партії, агітував за себе, виставляючи себе за давнього соратника Глінки, але демократи дослідили його минуле й викрили його, проголосили його зрадником Великого Вождя,— словацький народ не дасть запаморочити собі голову людям, які зрадили Глінку, і об'єднані католики, всі, як один, голосуватимуть за демократичну партію.

Словом, наближалися вибори.

Робили різні декларації. Президент заплутано й темно виправдував націоналізацію: **«Я вважав цей крок за потрібний, і згідно з моїми переконаннями він неминучий».** Цим він хотів показати, що комуністи притисли його до муру. Власники готелів і ресторанів проголосили на своєму з'їзді, що вони рішуче боронитимуть принципи демократії. Народній адміністратор з Аполки, що розтратив понад мільйон корун, проголосив, що як демократ він не визнає робітничого суду, який хотів його засудити. Молоді демократи вже всьоме оголосили боротьбу з тоталітарним режимом і вождизмом. Професор Копаницький, наче той Іван Хреститель, проголошував, що здійснення демократії наступить одразу після виборів і що святі ідеали вже зовсім близько. Тільки Ігнац Август Коленатий не проголошував нічого, блукав вулицями, в шкіряному портфелі носив револьвер і чекав на свій час.

Іменем демократичної партії вітчизна закликала щирх словаків у цю історичну хвилину стати однастайно, і торговці, й чинбарі, і лісопромисловці й бриндзарі, лютерани й католики, новоаграрії й новонародники єдналися до лав, слухали заклики батьківщини, ставали тисячами й десятками тисяч на захист демократії, яку один раз уже, за фашизму, вони здійснювали. Тіль Тісо й Туки¹ підносились над країною. Демократичні газети заспокоювали народ: стан здоров'я Туки задовільний. Багато хто зрозумів це й витягав зі сховок зацілілі гардистські чоботи. По країні розійшлося шепотіння: — чехи та жида,— так шепотіло шепотіння,— знову розпаношилися на національному й християнському тілі Словач-

¹ Йозеф Тісо (1887—1947) — президент, а Войтех Тука (1880—1947) — прем'єр уряду створеної Гітлером Словацької республіки. Обидва за співпрацю з фашистами пізніше засуджені і страчені.

чини, як найбрудніші паразити, й готуються знищити спокійний голубиний народ, знищити й пограбувати його, а комуністи — це помічники жидівського інтернаціоналу, його слуги та й, крім того, вони безбожники, церкви перетворюють на склади, а християнських жінок — на поганок і повій, а що найгірше — позабирають майно, і будемо всі рівні, й усі ходитимемо без штанів. Демократичні газети галасували на адресу хліборобів: «Хлібороби, захищайте своє майно!» І лестили їм: «Словацький хлібороб захистив демократію, захистить її й тепер». Страх за майно й за гроші повз по країні, за майно й гроші, які для багатьох визначали не те що головне, а все, єдину мету життя. І цей страх об'єднував щирих словаків, зміцнював їх, робив їх здатними захищати демократію. Минуле поверталось ще раз і приносило ті самі небезпеки й ті самі думки, та й ті самі слова: словаки, брати, щирі, християнство, народ, бог і демократія.

Тими днями вийшла книжка віршів Августина Шернера, друга його збірка віршів, і потонула в бездонному гаморі, запалася між галасливими словами, — дві коротенькі рецензії, та й усе. А це ж була своєчасна збірка, було там і про недуги світу, і про ясний дух всесвіту, і про Фому Аквінського, був там навіть Жан Марітен, і суворий присуд матеріальному світові, і справжні радощі з відновлення душі, — це були своєчасні ліки для людства, тільки здавалося, що людство не має часу на пристойно приготовані ліки, що воно прагне хірургічного втручання. Августин Шернер зрозумів, що це тимчасовий неуспіх, що надійде час, коли вірші піднімуться з-під тягара буденного галасу й переможно закружляють над людством: він і досі ще вірив, що вірші, вже через те, що вони вірші, мають у собі силу витримати, ніби в них був подих вічності. Це йому не перешкоджало брати участь у буденному галасі; звичайно, вірші були трампліном до вічності, але вічність усе-таки містилась занадто далеко. Тому він об'єднався як щирий, як словак, як християнин, а також як млададемократ і готував відродження Словаччини. За кілька тижнів упевнився, що робити політику — це його життєве покликання: там треба було вигадувати слова. І треба було мати солідний вигляд, бо партія, якій на офіру склав він свої сили, виступала під знаком солідності. Він усенький був солідний, від кінчиків черевиків до глибини душі. Коли перед кількома тижнями він увійшов у політику скромно, в позиченому пальті, несвідомий, то тепер мав усе своє: і демісезонне пальто, і модний капелюх, і світогляд. «Висунувся» — так говорили про нього всі, а деякі повільніші й не такі здатні до вигаду-

вання слів, заздрили йому. Він побував усюди: на сляцькому вишколі, де ще тільки уважно слухав: на пештянському вишколі, де вже говорив довго й захоплено про неморальність матеріалізму й про те, що словацьку молодь потрібно вирвати, визволити з паші матеріалізму і бригад, що її треба повернути до християнського світогляду, й відкрив перед присутніми звабливу картину змодернізованого й виправленого християнського світогляду. Говорив він довго, це була його перша політична промова, й він у ній хотів розповісти все, що знав. Говорив навіть добре, — так, принаймні, здавалося йому самому. Обрали його до Комітету Спілки молодих демократів: людина, вчора ще невідома, ставала на чолі. Зрештою, в ті часи це було скорше правило, як виняток. Августин Шернер був один з багатьох невідомих, що пробивалися до сонця: відомі були надто скомпрометовані.

З того часу він був скрізь: на нарадах, конференціях, мітингах, у редакції й у секретаріаті, завжди десь був, і всі до нього звикли, він мало спав і цілком позбувся поетичних лінощів, навіть у кав'ярні з'являвся рідко. Його повністю захопило власне піднесення: він ніби й у ньому відчував ритм, тільки набагато урочистіший, ніж який-небудь словесний ритм, це був ритм дії, а ще більше ритм стрімголового польоту. Він був переконаний, що є тим, ким здається. А здавався він здібним і надійним юнаком, принаймні так біля нього про нього всі говорили. Говорили біля нього так, щоб він чув: це означало, що не сумнівалися в його майбутньому. Зрештою, і вископоставлений діяч ніби сказав: дуже надійний юнак. Він упивався піднесенням, як колись віршами, коли вони надходили. І його тішило не тільки прикінцеве видіння слави й влади — особливо слави, — його тішило й саме піднесення, безконечний ланцюг успіхів, те, що на нього дивилися, і що він поводився так, як і сподівалися від дуже надійного юнака, що він навчився рухатись, посміхатись і говорити приємні речі, що навчився опановувати й опановував, як це звалось, мистецтво життя. І посмішка тепер у нього була інакша, не скромна і тим більше не підлабузницька: це була самовпевнена, але стримана посмішка молоді людини, що користується успіхом. І люди навколо нього вважали нове обличчя Августина Шернера за найвластивіше для нього й природжене, — вони не пам'ятали давнішніх його облич. Хіба тільки професор Копаницький дивувався: «Погляньте, — говорив він також так, щоб Августин Шернер почув або щоб йому напевно переказали, — як цей Августин росте, що крилося в нашому Августині». Професор Копаницький не те що втратив розважність, але перестав її

дотримуватись: вона заважала йому в його політичній праці. Він написав і рецензію на нову збірку Августина Шернера, в якій особливо похвалив музичність і почуття ритму. Це вперше його політична діяльність безпосередньо збіглася з його літературними поглядами: досі він плекав літературний куточок для себе й для власного сумління, це була схованка, в якій він хоч мить міг почувати себе людиною чесною, не забрудненою позначками епохи. Але тепер він уже зрікся всього, чого ще в ім'я честості з собою тримався. Він уплутався в махінації бляхарської фірми, що скуповувала інші, маленькі бляхарські фірми, зокрема біля кордону, під чужими прізвищами. Одну фірму купила під прізвищем професора Копаницького, і професор одержував за своє прізвище гроші. І Августин Шернер, всюдисущий Августин Шернер, знав про це: тому професор Копаницький уже не тримався як протектор, а Августин Шернер як протегований. Він був хтось, був молодого людиною, що посувалася вперед, і сам високопоставлений діяч вважав його за дуже надійного юнака. Він був захоплений сам собою і вірив, якщо не кожному слову, яке говорив, то принаймні остаточному змісту слів. Поняття, які нещодавно були для нього далекі, якщо не мертві, стали для нього осередком світотвору: він твердо вірив і в демократію, і в християнський світогляд, і в солідність. Він не дошукувався правди в поняттях: вірив у них, тому що висловлював їх він сам. Він і в житті був ліриком: за його свідомістю кінчався світ.

В напружений і метушливий передвиборчий час не відмовлявся ні від чого, навіть від найчорнішої праці. Офірував свій талант, склав його на вівтар батьківщини, і серце в нього при цьому не обливалося кров'ю, бо він знав, що це жертва історичного значення. Писав передвиборні віршики для щоденної потреби. Віршики були подібні до інших передвиборних віршиків: відзначались великою дурістю. Августин Шернер сам собі пояснював, що то навмисна наївність, бо вони призначені для мас. Нагадував у них людакам, щоб під час виборів не вкидали в скриньки порожніх бюлетенів, бо в цьому криється їх власна загибель:

Бюлетень порожній вкинеш,
Безперечно й сам загинеш.

Заради зрозумілості й приступності став уживати пунктуації, від якої вже давно відмовився. Ідеї йому давав секретаріат, це були ідеї прості, як саме життя:

Правду й право будем мати,
Як звияжуть демократи.

Або вживаючи складнішої поетичної техніки:

Як одного лиш доскочим,
Більш нічого ми не хочем:
Правду, право та свободу
Для словацького народу!

Розмір він позичав з передвиборних віршиків п'ятдесятих років, де писалося, як ішов Лані до пивниці, подер собі рукавиці, рукавиці ще й з халатом, буде нашим депутатом. Попит на віршики був величезний: з газет їх передруковувало на листівки, звідти вони потрапляли на мури та тротуари. Августин Шернер міг читати свої віршики будь-якого часу в будь-якій частині міста, він став масовим і корисним поетом. За ці віршики він не соромився; зрештою, друкував їх анонімно.

Змінилося все відразу й в особистому житті. Раніше він ніколи не мав успіху в жінок,— сам не усвідомлював цього, але не подобався ніколи, і, крім пані Ашенгешвандтнер, про яку не згадував, щоб зберегти в цій галузі пошану до самого себе, не було в нього ніякого роману. Можливо, жінкам не подобався його непорушний усміх, а можливо, вони відчували за зовнішньою елегантністю неприємну вбогість. Це йому завдавало страждань, і він написав кілька віршів, у яких легко й масово здобував жіночі серця. Але тепер він усміхався вільніше. І хоч не був іще ні багатий, ні славний, але досягав успіху. А відчуття внутрішнього визволення, яке приніс йому успіх, завоювало йому й захоплення жінок: деякі жінки також дивилися на нього як на дуже надійного юнака. У секретаріаті працювала дівчина з блідим обличчям і дрібненькими устами, струнка й ефірна дівчина, що ніколи не всміхалася. Завжди, пробігаючи канцелярією, він вдихав пахощі, що йшли від неї, й побіжно звернув увагу на її довгі темні коси. І от раз та дівчина всміхнулася йому, він раптом зупинився й сів навпроти неї на стільці.

— Алло,— сказав він. У Спілці молодих демократів та в секретаріаті був у моді цей шикарний американський вигук, вигук з американських фільмів.

— Алло, хлопче. Я думала ти ніколи не зупинишся.

— А я зупинився,— сказав Августин Шернер.

— Дуже рада,— сказала дівчина. Надходила весна, у дівчини на носі з'явилося зо дві веснянки. Але це було приємне ластовиння.

— Я такий завантажений,— зітхнув Августин Шернер.

— Ох,— сказала дівчина й підвела на

нього сірі та щирі очі,— я чула твій виступ. Блискує.

— Я ще тільки вчуся,— скромно сказав Августин Шернер. А потім додав конфіденційно: — Підеш зі мною випити келишок?

— Швидкий, як блискавка,— сказала дівчина. Августин Шернеру здалося, що вона почервоніла, й це було йому чогось приємно.

— Я такий завантажений, маю небагато часу.

— Коли? — спитала дівчина.

— Хоч і зараз.

Уже смеркалося, по вулицях мерехтіли ліхтарі. Він схопив її під руку. Дівчина була тендітна й лагідна.

— Мене звуть Вільма,— сказала дівчина.

— Вільмо, мене любити вільно,— сказав Августин Шернер.

— Ах, ти поет! Я забула, що ти поет.

— Був колись,— сказав Августин Шернер.

Потім вони сиділи в ресторанчику, це був не келишок, а багато келишків, вони вже не мали американського шику, були по-словацькому сентиментальні. Дівчина розповіла йому, що походить з доброї родини, колись її родина була дуже добра, у них був маєток, правда, тільки залишки після аграрної реформи, а потім родина запала, батько хворів на словацьку недугу,— надто багато пив, роки були важкі, а потім він упав з коня і вбився, помер шляхетною смертю, і мати померла за війни, а вона, Вільма, ледве змогла довчитися в торговельній академії, а тепер родичі встромили її сюди до секретаріату, нема в неї нікого на світі, й вона почуває себе покинутою. Вони сиділи, щільно притулившись одне до одного, пили багато й швидко, були в міру веселі й трохи закохані. Августин Шернер розчулився й визнав, що ніколи в нього ще не було порядної дівчини, й міцно стискав її руку. «Це порядна дівчина,— думав він,— з порядної родини, крім того, скінчила торговельну академію, це дівчина якраз для мене».

— Вільмо, мене любити вільно,— сказав Августин Шернер. Поклав їй на коліно руку, вона лагідно скинула її.

— Як на мене, то ти надто швидкий,— сказала. Хоч вона й була покинута, але в питаннях любові досвід мала.

— Я завжди хотів мати таку дівчину, як ти. Завжди хотів мати порядну дівчину.

Дивилась на нього й очима обіцяла: «Можеш мене мати». І розмірковувала, чи краще переспати з цим хлопцем, щоб він одружився з нею, чи не переспати, щоб одружився. А тому, що пила вона багато й швидко, то вирішила, що це майже однаково.

— Я сама на світі,— сказала.— Мусиш бути зі мною добрий.

— Слово честі,— вигукнув Августин Шер-

нер.— Ти надзвичайна дівчина. Я завжди хотів мати таку дівчину.

— Я знаю. Це так тільки говориться.

Він хотів знову щось вигукувати, але вона поклала йому пальця на уста.

— Ціле життя чекав тебе,— покійно сказав він притлумленим голосом.

— Ходиш повз мене вже два тижні. І не бачив мене.

— Боявся тебе.

— Голубок. Боязке пташенятко.

— Боявся тебе, як своєї долі.

— Я твоя доля?

— Ти моя доля. Віднині й довіку.

Дівчина допитливо подивилась на нього, але п'яними очима побачила тільки невіразні елегантні вусики й гладеньке обличчя, та побачила крізь п'яну млу й бажання в очах у нього.

— Добре,— сказала дівчина. А потім сказала: «Окей».

Коли вони вийшли, була холодна, зоряна й вітряна ніч, вони не розійшлися, дівчина пішла з Августин Шернером, співала й сміялась, була п'яна, і Августин Шернер також був п'яний, але зберігав чоловічу поважність, підтримував дівчину й укривав її від холоду, і так вони дійшли аж до вілли архітектора Феркодича. Августин Шернер відчинив хвіртку, йому було неприємно, що в кімнатах ще світиться, краще було б непомітно прослизнути, бо тут та Манця, вона поглядає на нього як на приبلуду, але потім він набрався відваги, він же не якийсь нікчема, від нього багато чого залежить, може залежати й ця вілла й добробут архітектора Феркодича та його нової жінки.

Манця визирнула з їдальні й здивовано зупинилася в дверях. Зморшки в куточках уст визначились у неї дуже помітно.

— Що це має бути?

— Момент,— сказав Августин Шернер і підіпхнув дівчину вперед.

— Що там? — спитав з їдальні архітектор Феркодич.

— Наш квартирант розважається,— сказала Манця.

— Момент,— сказав Августин Шернер.— Це моя люба дівчина.

— Бачу,— сказала Манця.— А що далі?

Архітектор Феркодич з'явився в дверях, і коли зрозумів ситуацію, став тягти Манцю звідси.

— Облиш їх,— сказав улесливо,— облиш їх, Манцю.

— Ні,— сказала Манця.— Це порядний дім.

— Вибачте, мадам,— сказала дівчина, п'яно вклоняючись.— Дозвольте мені залишити ваш порядний дім, мадам.— Обернувшись і ступила крок назад, але Августин Шернер схопив її й затримав.

— Цього не буде,— сказав він і звернувся до архітектора Феркодича:

— Хотів би я бачити, хто мене вижене з цього дому.

— Ніхто тебе не виганяє,— сказав архітектор Феркодич.

— Тут не якесь кубло,— гостро сказала Манця.

— Я не з тобою говорю,— сказав Августин Шернер.

— Ви п'яні,— неприязно сказала Манця.— І я не знаю, коли це ми перейшли на ти.

— Облиш, Манцю,— сказав архітектор Феркодич. Він знав, що Августин Шернер досягає успіхів, а сам він ще не став так твердо на власних ногах, щоб дозволити собі посваритися з ним.

— Не знаю.— Августин Шернер глузливо підкрутив вусики.— Справді не знаєш! Артистка! Це була б велика честь для тебе, як би ми з тобою перейшли на ти.— Раптом він розкричався: — Це честь для цього дому, що я тут живу! Я врятував його власним тілом!

Дівчина потягла його за рукав.

— Ходімо звідси, Густику. Ходімо з порядного дому.

— І не подумаю! — вигукнув Августин Шернер. Він ніколи раніше не кричав, не мав нагоди на будь-кого кричати, а тепер йому це сподобалося, він побачив, як Манця заніміла, а архітектор Феркодич налякався, й йому сподобався власний крик.

— І не подумаю! — вигукував він.

— Я твоя дружина,— сказала Манця архітекторові Феркодичу.— Сподіваюся, що захистиш мене.

Але архітектор Феркодич не мав особливої охоти виступати проти п'яного й, здається, розлюченого Августа Шернера,— правда, вона була його дружина, він одружився з нею потай у ратуші, тільки з двома свідками й скромним обідом, одружився з нею, жив разом з нею й спав з нею, але й досі не знав, чи добре він це зробив, занадто енергійна вона була дружина. А з Августином Шернером тепер він не хотів погиркатись, бо розпочав велику комерцію, і Августин Шернер міг йому допомогти, малі риби — це також риби, а часом малі риби навдивовижу швидко перетворюються на великі.

— Облиш, Манцю,— сказав він заспокійливо.

— Гарний чоловік, нема чого казати,— сказала Манця. Вона не хотіла поступитись, хотіла бути господинею цього дому.

— Відступись,— вигукнув Августин Шернер і рушив на неї з витріщеними очима.— Відступись, корово!

Манця з жахом стрибнула до їдальні, архітектор Феркодич зник за нею, як привид. Двері зачинилися, Августин Шернер

переможно засміявся, потирав руки й сміявся, сміявся довго й виглядав, як несамовитий, але був тільки п'яний і відчував перемогу в грубій формі, уперше переміг силою голосу, й йому це дуже сподобалося. Ввічливий юнак відкрив у собі нову незнану властивість, прасилу, якої раніше не знав у собі: досить кричати, й люди поступаються. Правда, людина мусить бути при цьому юнаком, що досягає успіху.

— Ти просто чудовий, Густі,— сказала дівчина.— Зовсім-таки файний хлопець.

— О,— скромно признався Августин Шернер,— я ще тільки вчуся.

Тримав її за руку, ведучи коридором до своєї кімнати, й шепотів їй: «Ти дівчина, якої я чекав, ти дівчина моїх мрій, Вільмо, буду тебе любити, Вільмо, люби мене».

А в їдальні стояла Манця, обличчя в неї було бліде й лисніло від крему, а куточки уст глибокі й суворі.

— Я вам цього ніколи не подарую,— сказала архітекторові Феркодичу.

— Я все влаштую,— сказав архітектор Феркодич примирливо.— Завтра ж знайду йому іншу квартиру.

— Влаштую, він усе влаштує. А з образою, що ви влаштуєте? Чули, як ображають вашу дружину?

— Це непорозуміння,— сказав архітектор Феркодич.

— Ви не чоловік, ви,— вона довго шукала слова, в обуренні не могла відразу знайти потрібний вираз,— ви пантофля.

Вона вийшла схвильована й ображена, й архітектор Феркодич залишився сидіти сам у порожній їдальні й чув, як його нова дружина розлючено гримить заціпками, й пробігла в нього в голові раптова думка: «Який я нещасний, який я нещасний»,— він шукав у думці опертя проти цього нещастя, прихід якого бачив, але не знайшов ніякого опертя, ніде не було людини, яка любила б його, була тільки його дочка, та й та повинна його ненавидіти. Але він не був ні такий глибокий, ні такий відважний, щоб думати про власне нещастя, встав, відчинив двері в спальню, Манця вже лежала. Підкрався до неї, швидко роздягся, й коли ліг біля неї, коли відчув тепло її тіла, подумав: «Який я був дурень, усе в порядку, все влаштується».

ІЗ Лабуда голився, робив у дзеркало гримаси й почував себе того ранку добре, хребет не озивався, дзеркало, бритва, вбога кімната з залізним ліжком — все нагадувало йому далекі часи й наближало їх на дотик руки: він молодий офіцер ча першій гарні-

зонній службі, тоді він жив саме в такій убогій кімнаті з залізним ліжком, голився, й робив гримаси в дзеркало, й радів дnevі, ночі, життю. Він поголився й почав переоголюватись, усе робив ґрунтовно й поволі, власне обличчя після довгої перерви знов спричинювало йому втіху, це ще й досі було молоде обличчя, велике, пропорційне й виразне обличчя, ні,— з таким обличчям не можна покінчити з життям, маючи тридцять років. Нарешті він доголився, вмився, одягся й став біля вікна, в вузьеньку вуличку пробивався сонячний промінь, і далека вежа будинку була вся з зеленавого золота. Він стояв біля вікна й усе ще був у ясному, радісному настрої, й раптом подумав: «Вона мене любить, вона мене й досі ще любить, не перестала любити мене». Його зворушило це відкриття, не страждання її зворушували його, зворушувала її любов, витривалість і незмінність любові, те, що Лабуда не спроможен був зрозуміти, але саме тому поважав. «Справді,— думав він,— не перестала мене любити, весь цей час любила мене»,— він пригадував ті хвилини, коли вони сиділи разом на лаві на старому майдані, й усе — її очі, її обережність, її гнів — усе йому потверджувало, що вона й досі любить його, що ніколи його не переставала любити. Він замислено чухав поголене підборіддя й уперше думав про Оліну не як про дівча, з яким він переспав, думав про неї як про людину, з якою міг би жити, так, справа проста, це мати його дитини й любить його, і він тепер може віддати їй усе, що має, не багато він, правда, й має, але може докласти зусиль, буде старатись, працюватиме, й син зростатиме при ньому, і мати його сина буде з ним. Від'їдемо кудись, де буде тихо-тихо, де торохтіння млина,—ні, млин уже не торохтить, він спалений і неживий,— треба заснувати нову оселю, і я її засную, для сина й для себе й для матері мого сина, яка любить мене». Він усе ще стояв біля вікна й дивився на вузьеньку вулицю, стара пані напроти відчинила вікно й складала на підвіконні свої перини, на голову начепила якийсь своєрідний брудний тюрбан, і з вікна ніби повіяв на Лабуду запах тісної, нечистої кімнати.— «Справді, треба виїхати звідси, треба покинути це місто, мого сина повинні оточувати тільки гарні речі, навколо нього повинні бути гори, ліси та чисті струмки, ходитиму з ним по горах і показуватиму йому світ, у якому я зростав і в якому жив, у якому тільки й можу жити». Дуже він засумував за рідними горами, й сам собі дивувався, чого він тут, чого він сидить народним адміністратором у цьому брудному готелі, навіщо обслуговує повій і чорну біржу, коли недалеко рідні гори, серед яких тільки й можна дихати й жити, по-

справжньому жити, а не животіти й чекати на життя. «Я міг би бути,— чим би я міг бути? Міг би бути вчителем, тепер не вистачає вчителів, міг би вчителювати десь у далекому закутку, маю заслуги, й мені, напевне, дали б таку посаду, я б навчився того фаху, побудував би собі хатинку з верандою, посадив би дикий виноград і садочок, і ліс би шумів мені просто в вікна. Стара пані навпроти перекилилася через перини, дивилася додолу на вулицю, заскрекотіла щось на двірничку, але Лабуда її не бачив і не чув, він бачив свою мрію і чув шум лісу. «Так, це все може бути, й усе залежить від мене, вона мене досі ще любить і піде зі мною, я ще не розраховувався з життям, ні, не піддамся, не піддамся, я ще не мрець, у мене тільки хребет болять, а сьогодні я його взагалі не почував, і, може, це ще не таке страшне, може, то тільки моя вигадка, що я каліка». Він трохи спохмурнів, коли брав у руки ненависні милиці, але подумав: «Мушу берегтись, тепер я мушу берегтись, поводитимусь обережненько, і все буде як слід». Обережно зійшов зі сходів, пройшов кав'ярню, там були звичні ранішні відвідувачі, й новий молодий офіціант бігав, як стріла, між столиками, старий офіціант десь зник.—«Доброго ранку, начальнику»,— привітався новий офіціант і прудко побіг межі столиками, вправно балансуючи тацею. Лабуда вийшов на вулицю. Вниз, на вузьку вулицю ще не сягало сонце, там було холодно, але це був не свіжий холод, а холод, повний запахів, і Лабуда з огидою покрутив носом, тепер йому все в місті остогидло, якби міг, відразу його покинув, найохочіше поїхав би завтра, навіть сьогодні. Але він знав, що не може, тепер він мусить бути уважний, тепер усе мусить робити відповідально й уважно, бо відповідальність несе не тільки за себе, а й за свого сина й за його матір, яка не перестала його любити. Ішов легко, майже не спираючись на палицю, хребет і досі не озивався, Лабуда почував себе свіжим і бадьорим, він був знову молодий, і дуже йому хотілося жити. На старому майдані була тиша, спокійна камінна тиша, тільки голуби весь час плескали крилами. Поглянув на годинник: він прийшов на цілі півгодини раніше — «Я поголений, чекатиму й тремтітиму, хіба тремтітиму?» Ні, він не тремтітиме, адже все буде так, як він уявив, Оліна його любить, ніколи не переставала його любити й не може ввести його в оману, це вірна жінка й вірна людина. Прийде, й вони умовляться про все, як друзі, досить уже страждань і непорозумінь, життя треба впорядкувати якомога краще. Майдан був тихий, тільки коли-не-коли тротуаром повз скверик проходив самотній хodeць, голуби злітали,

сплескуючи крилами, й знову спускалися на землю. Лабуда зручно сів і розглядався по скверику й по майдану, знав, що Оліна тут ще не може бути, роздивлявся неуважно й без цікавості, але потім його погляд відразу спинився, на лаві навпроти нього, напівсхована за фонтаном, сиділа дівчина і щось учила,— в цьому не було нічого особливого, та обличчя дівчини, обличчя дівчини було дуже знайоме Лабуді. Він силоміць відірвав погляд від цього обличчя, за мить знову повернувся до нього,— це було те саме обличчя, те саме широке чоло, трохи косо поставлені очі й маленькі губки — було це те саме обличчя. Він протер очі й почав дивитися на стару вежу, стежити за циферблатом на старих дзигарях, проте потім знову мусив вернутися до того обличчя,— йому аж зимно стало: це було те саме обличчя, обличчя Ганки Крапової, це були ті самі дівочі молоді уста, ті самі трохи косо поставлені очі, довірливі й трохи глузливі очі, дівчина підвела голову й відсутнім поглядом дивилась на Лабуду, а він затаїв подих, дівчина байдуже відвернулася, зітхнула й узялась до книги. «Втручання долі,— подумав Лабуда, потім засоромився,— яке там втручання долі?» Це тільки випадковість, гра випадку, це тільки молоде дівча, що випадково схоже на Ганку Крапову, Ганка Крапова нежива, це він знає цілком певно, це мертвий і холодний сон. Він вирішив не думати більше про це, думати про свого сина й про матір свого сина, але живе обличчя Ганки Крапової втрутилось і стало між ним і його сином, він ніколи не бачив мертвого обличчя Ганки Крапової, завжди бачив її тільки живу, з великими, темними, довірливими очима. Дівчина закрила книгу, зітхнула ще раз, устала й попрямувала тротуаром до Лабуди, він знову мусив затаїти подих — це була та сама постать і ті самі рухи, ще трохи неграціозні, але в них можна було вгадати майбутню зграбність, дівчина діткнулась його поглядом, проходячи мимо, був це байдужий дотик, під спідньою губою вона мала невеличку бородавку, Лабуда відітхнув, ніяке це не втручання долі, це тільки випадковість, і дівчина ця не так уже надто й подібна до Ганки Крапової,— це мертвий і морозяно-прекрасний сон. «Життя безглуздо жорстоке,— подумав Лабуда,— нехай це банальність, а проте, правда, життя по-дурному жорстоке, скільки шахраїв та боягузів пережило війну та забруднюють землю, а Ганка Крапова мусила померти, це безглузда й тупа жорстокість». Інколи він згадував Ганку; були хвилини найважчої депресії, коли нежива Ганка була йому ближча за всіх живих, і тоді думав про самогубство. І якщо він в одну з таких важких хвилин не вбив себе, то не тому, що забракло

відваги, а тільки з гидливості: самовбивство було бридке йому. А тепер він не хотів думати про смерть, хотів думати про життя, про дальший хід життя, мусив думати про дальший хід життя, бо хотів жити для власного сина, та й потім — хоч він і не усвідомлював цього — просто йому хотілось жити, це була непереможна сила життя, якої не можна було ні подолати, ні знищити.

Дзигарі на вежі весело видзвонювали чверті, а потім поважно цілі години, було десять годин, Лабуда перевірів час на власному годиннику, було точно десять годин, Оліна вже мала прийти, але жінки, це загально відомо, навіть коли люблять, не особливо додержують часу. Він тримався спокійно, не міг собі уявити, щоб вона не прийшла. Мусить прийти, це для нього було ясно, бо вона дуже потрібна йому, він ніколи не чекав жінок, вони завжди приходили до нього самі, а тепер чекав на Оліну, вона була потрібна йому, і вона ж його любила, увесь цей час ні на мить не переставала любити його, то як би вона могла не прийти? Але велика стрілка на дзигарях невблаганно посувалася, він усе частіше поглядав на великі дзигарі на вежі й на свій маленький годинник на руці, хвилини бігли з запаморочливою швидкістю, це було знайоме відчуття прискореного часу, так швидко час мчить перед годиною, перед хвилиною й секундою, коли спалахне ракета й дасть сигнал до атаки, ще докурюється сигарета, ще одна затяжка, й набирається повітря в легені. І тепер дивовижно швидко пробігали секунди й хвилини, от уже чверть, от уже й двадцять хвилин по десятій, а майдан усе був камінно-тихий і порожній, і Лабуда неспокійно смикався на своїй лавочці, сидів, випроставшись, і оглядався на всі боки, але ніхто не приходив. «Може, щось у неї сталося,— стурбовано подумав Лабуда,— справді сталося щось, інакше вже була б тут, у господарстві всяке трапляється, молоко там збіжить, або що, ну, що там іще може трапитися в господарстві?» Він і досі ще не припускав думки, що Оліна не хоче прийти, ще й досі відгонив цю думку й не впускав її в свідомість, але знав уже, що ця думка тут, що поволі вона проштовхується, було двадцять п'ять на одинадцять, і ця думка ось уже тут: «Не прийде, бо не хоче прийти, не хоче прийти, не хоче прийти, бо хоче помститися, має право на помсту, але ж це жахливо — уявити собі, що не прийде». Сягнув рукою чола, воно було липке, вкрите потом. «Потію від страху,— здивовано подумав він,— так дуже радів, що прийде, так дуже хотів, щоб прийшла, а тепер потію від страху, що не прийде» — було йому дивно, що він боїться, цього почуття він майже не знав,

мав страх перед лікарями, але то був інакший страх, тілесний, а ось це був справді блісний страх. Дзигарі на вежі весело відзвонили півгодини, було пів на одинадцять, і Лабуда вже не сидів випроставшись, він увесь зігнувся й зіщулювався, це вже був не тільки страх, це була безнадія.— «Що це ти навігадував, що це ти навігадував усього, все це була неправда, правда тільки те, що ти самотній і що ти каліка, так, каліка»— він відчув, як кольнуло в хребті. Він уже не оглядав камінного, тихого, зненавидженого майдану, сидів прищулений і прибитий, дивився в землю й думав, що програв своє життя, що нічого вже не вдієш, що не варто починати знову, що він безглуздо раз і назавжди програв свою гру, й нічого вже не буде, тільки дурний біль у хребті, та ще безмежна самотність. І от тоді він почув, як рипить коліщатко колясочки, відчув наближення людей, підняв голову, а біля нього стояла Оліна, вона була просто-волоса, блакитне пальтечко розстебнуте, вся задихана. Він дивився на Оліну, й очі в нього дико блищали, це була радість, велика й міцна радість, а Оліна тільки на мить глянула в блискучі очі й одразу відвернулася й дивилася на малого Марка в колясочці, він спав, був рожевий і кучерявий, стиснуті кулачки лежали біля вух.

— Ось він,— сказала тихо й задихано.

— Таки прийшла,— сказав Лабуда й простяг до неї руку.

Вона намагалася не бачити простягнутої руки.

— Говори тихіше,— сказала.— Малий спить.

— Я так боявся, що ти не прийдеш. Аж спотів.

— Ти хотів його бачити,— сказала Оліна.

— Хотів, щоб ти прийшла. Дуже хотів, щоб ти прийшла.

— Ось він,— сказала Оліна.— Це малий Марек.

Він побачив свого сина, нарешті побачив його, хлопець спокійно спав і був рожевий та кучерявий, мав таке саме каштанове й кучеряве волоссячко, те саме широке й пряме чоло, тільки уста в нього були Олініні, губки товстенькі, він солодко відсапував ними ввісні, хлопчик був, як треба, це був його син. Але тепер, коли побачив його, йому здавалось важливішим, що прийшла мати його сина, що прийшла Оліна, що як-ніяк любить його.

— Дуже чекав тебе,— сказав він, ловлячи її погляд.

— Ти хотів його бачити, от я прийшла.— Вона довго вагалася, вирішила вже не приходити, бо знала, як це для неї небезпечно, але потім подумала, що з небезпекою треба боротися відкрито, а не втікати від неї,

та й захотілося їй знову побачити Лабуду, побачити його ще раз і на цьому скінчити.

— Я так боявся,— сказав Лабуда.— Як молодий студентик.

— Боявся, що не побачиш малого?

— Боявся, що не побачу свого сина. Боявся, що не побачу тебе, Оліно.

— Це новина.

— Увесь цей час я думав про тебе.

— Не жартуй. Я вже не маленька.

Але їй хотілося бути маленькою. Хотілося бути маленькою, такою, як тоді, коли верталася з баскетбола й уперше побачила Лабуду. Знала, ніщо не може повернутися; і жаліла, що не може повернутися той час, а нинішній палкий Лабудин погляд,— якби він хоч раз тоді зустрів її таким поглядом!

— Я думав про нас трьох,— сказав Лабуда.

— Про нас трьох?

— Про нашого сина й про тебе.

— І про себе,— сказала Оліна.— Завжди про себе.

— Природно,— сказав Лабуда.— І про себе.

— І що ж ти видумав?

— Видумав будиночок з верандою.

— Диви! Будиночок з верандою!

— І дикий виноград.

— І пташине щебетання. І осяйні обрії.

— Справді. Сонце й пахощі ягід у березовому гаї. Знаєш, як пахнуть ягоди в липні?

— Ні, здається, не знаю.

— Я видумав життя для нас трьох.

— Романтичне життя. Романтичний Лабуда. Цілком нове обличчя капітана Лабуди. Капітан Лабуда навчився говорити солодкі слова. Пильно будує родинний вулик і говорить солодкі слова.

— Це не романтика,— сказав Лабуда.

— Це зухвальство.

— Все це можна здійснити. Залежить тільки від тебе.

— Все це зухвальство! Кому ти говориш?

Він поглянув на неї, вона була щиро незадоволена, обличчя в неї почервоніло, очі стали ясні, прямі й ворожі. Але він не піддавався, не міг спинитись, хоч і відчував, що знову чимсь її скривдив, але не міг спинитись, тепер уже не міг спинитись.

— Я говорю жінці, що мене любила.

— Пху! — сказала Оліна.

— Говорю матері мого сина.

— Пху! — сказала Оліна й справді майже плюнула.— Це ганьба! Ганебний шантаж! За кого ти мене вважаєш?

За кого він її вважає? За викинуту ганчірку, яку будь-коли можна підняти?! Ні, він зовсім не змінився, ні трохи не змінився, раніше був байдужий, тепер став чутливий і сентиментальний, але й тепер залишився байдужий до всього й до всіх, тільки до

себе не байдужий, хоче влаштувати собі найзручніше життя, й йому на це потрібно його сина, а також її, Оліну, яку він колись безжально відкинув. Йому потрібна вона, от і все, потрібна, як потрібні милиці, йому треба спиратися на когось, він хоче взяти її як річ, йому зовсім байдуже, що вона думає й що відчуває, його це ніколи не цікавило.

— Кому це ти говориш?

— Не думай про старе, Оліно.

— А про що мені думати? Про веранду з диким виноградом?

— Про веранду з диким виноградом. Про майбутнє.

— Плюю я на твою веранду! Плюю на дикий виноград!

— Не будь необачна, Оліно.

— Я вже раз була необачна, правда?

— Ти не повинна думати весь час про старе. Хто ж винен? Навіщо шукати винного, коли все можна полагодити?

Пан розбив іграшку, це була вже зайва й покинута іграшка, пан забув про неї й випадково розбив, а тепер з'явився, йому потрібна іграшка, розшукує черепочки й хоче зліпити іграшку, Оліна знає, що це неможливо, ніколи не зможе він знайти всіх черепочків. Треба б їй було піти, не личить заміжній жінці слухати такі речі й такі пропозиції, але щось її стримувало, не давня прихильність, тепер вона вже знала, що від колишнього почуття не лишилося нічого, тут була думка про помсту, вона боронилася від цієї думки, але не зовсім щиро, хотіла якось компенсувати сама перед собою свою поразку.

— Полагодити! — сказала. — Я зіпсований годинник.

— Щось на зразок.

— Дякую вам, знаменитий годинникарю.

— Ти хоч би з собою була щира, Оліно. Це ж усе тільки вигадки.

— Що вигадки?

— Все, що ти говориш. Все це тільки удавання. Говориш одне, а відчуваєш інше.

— Що відчуваю?

Він завагався, бо відчув, що це можуть бути вирішальні слова, а він тепер уже не був такий упевнений у тому, що Оліна любить його, що ніколи не переставала його любити. Але інакше він би й взагалі не наблизився до мети, Оліна ніби була вкрита панциром, і він ніде не міг знайти слабого місця.

— Ти все ще відчуваєш щось до мене і приховуєш це.

— Що саме?

— Любиш мене.

— Ова!

— Ніколи не переставала любити мене. Увесь цей час.

— Аякже! Безперечно! Незабутній ка-

пітан Лабуда. Уріс глибоко в серце корінням! Подай мені ручку й ходи зо мною!

— Даремно приховуєш, Оліно.

— Ти дурень. Крім усього іншого, ти ще й дурень. І як я могла тебе колись любити? Ох, яка я була сліпа!

Вона забула, що не можна кричати, малий Марек прокинувся, заворушився в колясці, потер кулачками очі й почав пхінкати, потім сів і намагався вилізти з колясочки. Вона взяла його на руки, але малий Марек одчайдушно дригав ніжками, хотів додолу. Вона поставила його, хлопчик поважно пройшов повз лаву, повернувся й поклав ручку на Лабудине коліно.

— Тато? — пробелькотів він.

— Це не тато, — сердито сказала Оліна. — У тата скляні очі.

— Очі, — сказав малий Марек, облизав коліно й поплентався по стежечці, зупинився біля першої стокротки й почав серйозно довбати її пальцем.

— Мушу вже йти, — сказала Оліна.

— Не може це бути кінець, — сказав Лабуда.

— А чого ж ти сподівався? Що пан приїде й покличе, а вона впаде на коліна й повзтиме за ним і дзьобатиме в нього з руки? Чого ти сподівався?

— Це не може бути правда, — сказав Лабуда.

— Ти такий самий, — сказала Оліна. — Перестань себе вважати за божество. Відчувай себе людиною. Тоді й інших зрозумієш.

У Лабуди знову спітніло чоло, він мусив витерти піт рукою. Пробудження було надто вже несподіване: йому ще й досі не хотілося вірити, що всьому кінець. Але Оліна встала, поправила ковдру в колясочці, приготувалася до відходу, трималася холодно, неприступно, недоторкано. Лабуда поволі, дуже поволі піднявся з лави й відчув гострий біль у спині.

— То це правда? Все правда, що ти мені сказала?

— Можеш не сумніватись, — сказала Оліна.

— Вибач, що завдав тобі клопоту, — силувано сказав Лабуда. — Справді, це була дурниця.

— Однаково, вже сталося, — сказала Оліна. Рушила за малим Марком, навіть не оглянувшись на Лабуду.

Рушив поволі й він, важко спираючись на милиці. Спина боліла, це був підступний колючий біль. Тепер уже Оліна оглядалася на нього й не відчувала в серці перемоги, тільки жалощі. А він сумно вистукував милицями по камінному порожньому майдані, згорбився, здавалося, що завис на милицях, шкандибав і говорив собі: «Дурень, дурень, найбільший з дурнів», а потім ще говорив: «Треба з цим усім покінчити, тре-

ба з цим усім покінчити». Ця бридка мить,— її якось треба подолати, це ж тільки мить, а потім усе буде в порядку, тільки не треба ні про що думати, тільки не треба уявляти, як усі збіжаться, як знайдуть його, який жах опанує їх і як усі його жалітимуть,— знаєте, хребет у нього був поранений, хвороба була невилгойна,— і не треба собі уявляти морг і своє тіло серед інших, чужих і вбогих трупів, і не треба собі уявляти, це ж тільки мить, уламок миті, а потім людина вже визволена від болю й дурних мрій, нікому більш не заважатиме й нікого не кривдитиме, так, нікого не кривдитиме. Він ішов поміж людьми, але не бачив нікого, всі оступалися перед ним, ішов він невпевнено, спотикаючись, він боровся за остаточне вирішення і, нарешті, зважився, рішуче зважився, і ледве тільки зважився, як його опали думки, існування яких він раніше зовсім і не уявляв собі, це були цілком нові думки: як він жив, для чого жив, чому він ображав людей, чому він завдавав горя? І ці думки були такі нові й діткливі, що відразу перевернули всю його минувшину, нічого не залишилось на своєму місці, відразу він побачив себе бридкішим, ніж був насправді, огидно він жив, жив, як паразит, був паразитом, що жив стражданнями інших, стражданнями власної матері, ніколи не співчував її стражданням, і стражданнями інших жінок, ніколи не співчував їх стражданням, він був тільки тупий паразит і більш нічого. Це йому допомагало в його новому вирішенні, паразита треба знищити, вояцька честь вимагала, щоб він убив паразита, це буде не самовбивство, а військовий суд і вирок, військове виконання вироку. Він аж дивувався, які вони правдиві, ці нові думки, як усе добре поєднане між собою, всі вчинки, всі слова, це було суцільне паразитичне існування, все життя він був тільки хвалько й паразит і нічого більше. Він уже зайшов до вузької вулички, в яку тепер заглянуло сонце, освітивши весь бруд, треба вже було обмірковувати практичні справи, все було просто, в столі в нього револьвер, він сяде на стілець обличчям до стіни, тільки треба буде спершу спустити штори, він не хоче, щоб на нього дивилася стара відьма напроти, це тільки його справа, його найприватніша справа.

Коза лежав на спині й курил сигарету за сигаретою, робив димові кільця, радів, коли виходило гарне кільце, коли воно допливало аж до стелі, й ліниво думав про своє становище. «А чортяка б вас ухопив»,— сказав він голосно, знову пустив кільце, потім знову сказав голосно: «Я ж їм покажу», отак палив і розмовляв з тими, що скривдили його, обіцяючи їм дуже невітні речі.

Коли до кімнати зайшов Лабуда, Коза сів на ліжку й віддав честь.

— Честь маю привітати, капітане. Де ти швендяєш?

Лабуда мусив сісти: «Іще й це, іще й цей лайдак вилежується тут у таку важливу хвилину, лежить тут та шкіриться своєю бридкою пикою» — в Лабуди з'явилося бажання потягти його милицею, але він дуже ослаб і хребет болів.

— Забирайся! — сказав він, ледве відсапався трохи.— Забирайся мені негайно звідси!

— Це не вийде, капітане,— сказав Коза й вишкірився до Лабуди.— Не маю куди забиратися.

— А мені байдуже,— сказав Лабуда,— Не хочу тебе тут бачити.

— Це серйозно, капітане. Я на лопатках. Не маю куди йти від тебе.

— Знову нахлистався,— сказав Лабуда.

— Слово честі, капітане! — Коза скочив, підійшов до Лабуди й дихнув на нього зблизька.— Тверезий, як риба.

«Це жахливо,— подумав капітан Лабуда,— це жахливо, що мені робити?» Він уже почував, як рішучість покидає його, і знав, що ніколи вже не спроможеться на це, ніколи не спроможеться так швидко вирішити, що ця мить уже пробігла повз нього, тут був Коза, мерзенна пика, старий товариш, не можна його вигнати, незважаючи на весь жаль за хвилиною, що безповоротно минала:

— Ну, то розповідай,— сказав.— Що там таке?

Коза став посеред кімнати, приклав руку до серця, розкарячив ноги й заспівав: «Голий я на світ з'явився, голий звідси я піду»,— і вишкірявся, й викручувався.

— Не приставляй комедії,— сказав Лабуда.

— Ех, свинячі рила! — вилаявся Коза.

— Які рила?

— Вигнали мене,— сказав Коза.— Ті свинячі рила мене вигнали.

— Та розкажи мені до пуття: звідки тебе вигнали?

— З корчми. Ті сучі сини...

— Що ти накоїв?

— Капітане! От як бог наді мною!

— Це я знаю! — сказав Лабуда.— Знаю я того бога. Що там у тебе було не в порядку?

— Якихось звітів хотіли, свинячі морди.

— От бачиш. Одразу так би й сказав.

— Та чи я рахівник який, чи що? Я партизан.

— У корчмі треба вести рахунки, любий мій,— сказав Лабуда. Він подумав, що от якби тут не було Кози, то вже б і нічого не було, ніякої корчми, ніяких звітів,— «уже б мене ніщо не цікавило», але тепер Коза

щораз то більше втягав його в розмову, й Лабуда не знав, чи це краще, чи гірше.

— Капітане! — вигукував Коза. — Та чи я розбійник який?

— А хто це говорить?

— Ті свинячі рила. Ті сучі сичи! Але я їм покажу!

— Контроль?

— Самі товстопики. Вирячилися на мене, як на чортяку. Ну й наробив я шелесту! Дверима як гупну!

— Уявляю, — сказав Лабуда й мимоволі посміхнувся.

— Заметушилися з кутка в куток, наче ті вівці. Я ледве стріляти не почав, ті свинячі рила, мабуть, уже мають мокро в штахах.

— Це я можу уявити, — сказав Лабуда.

— Та чи я розбійник який, щоб мене контролювати? Я партизан і чесний пролетар. Ось, — він знову став посеред кімнати й повивертав кишені, — і галера в мене не залишилось.

— Пропив.

— Капітане! Своє власне пропивав. Партизанську платню! З тієї вошивої корчми я не взяв ні галера, їй же богу ні галера!

— То чого ж ти пішов звідти?

— Того, що кінчається на о. Через тих товстопиків. Лихо б мені було, якби я там довше залишився. Не міг би руки втримати, а за якесь порося я ж не хочу в тюрму йти.

Коза рвучко сів на залізне ліжко, аж воно зарипіло, й тремтячою рукою запалив сигарету. Посиділи хвилинку один коло одного, й Лабуда відчув щось ніби приплив симпатії до Кози, ніжне братерське почуття, і тепер йому здалося, що те, що було перед цим — то все дурниця, і добре, що Коза був у нього в кімнаті й що перешкодив йому ту дурницю зробити, що то була дурниця — вбивати себе, коли тут у нього такі обов'язки — хоч це тільки нікчемна дрібниця — допомога вірному товаришеві Козі.

— То що ж тепер? Що робитимеш, чесний пролетарю?

— Маю дві руки, — сказав Коза. — Якась робота для мене знайдеться.

— Та, звичайно. Тільки чи не стали ті руки в тебе надто ніжні?

— Згрубнуть, — сказав Коза. — Я каміння бив для шосе, це була не бозна-яка файна праця.

Потім нахилився до Лабуди й таємниче повідомив його:

— Я навіть радий, капітане, що випав звідти. Якраз вчасно. Тільки душу мені та корчма забруднила.

— Це правда, братику, — сказав Лабуда, й у голосі в нього затремтіло щось, немов

би ніжність до Кози. — Це не для нас робота.

Коза кинув недокурк додолу й поволі, задумливо топтав його черевиком.

— Мені жити хотілось, — сказав він, посміхаючись. — Досить з мене було вошей і всього того, воно вже мені горлом лізло. І ще дещо, нікому я цього ніколи не говорив. Я весь перемерз, капітане, я вже думав, що ніколи не зогріюся, ніколи мені не буде тепло. Аж до кісток промерз, дивись, які в мене руки, пухнуть від ревматизму чи від якого там іншого антихриста. Так мені жити захотілося. Жити! А що з того вийшло? Жлуктанина, й нічого більше.

Лабуда мовчав, шукав по кишенях сигарету й усе ще дивувався: кілька хвилин тому хотів забити себе, а тепер йому хотілося запалити й хотілося розмовляти з Козою.

— Дай мені сигарету, — сказав.

— Це не для нас робота, — сказав Коза. — Ні для мене, ні для тебе, капітане. Лабуда запалив.

— А яка робота для нас.

— Бити тих гидотників. У пику.

— А кого б то?

— Фашистів, — серйозно сказав Коза.

— То треба їх раніше вигадати, — сказав Лабуда.

— А їх не треба вигадувати. Хіба ти не бачиш, що діється?

— Бачу, — сказав Лабуда. Але він не був у цьому впевнений, не дуже добре знався на післявоєнних стосунках, йому тільки здавалося, що все було зайве й марне, що все повертається на старі відомі стежки, що світ не змінився.

— Скрізь понапихалися, — злісно сказав Коза. — Поперевдягалися! Та я їх пізнаю! Пізнаю ті свинячі рила й поздираю з них це вбрання!

— Обережно, Козо, — сказав Лабуда. — Наш час уже минувся.

— Глузують з нас! — Коза скочив із узголов'я ліжка, на якому сидів, і ходив по кімнаті, тупаючи ногами, ніби хотів когось розтоптати. — Вишкіряються на нас, косоморді. За що ми воювали? І справді, це ж таки смішно: за що ми воювали?!

— За честь народу, — сказав Лабуда. Йому завжди здавалося, що це і є головне, змити провину, довести всім, що народ наш — чесний народ, не боягузи, що може бути відважний і пишатися собою. Він не думав про це: так почував, і цього йому вистачало.

— Це собі встроми за капелюшок, — сказав Коза. — Так тільки оратори кричать — «честь народу, честь народу» й напихають собі кишені. Іди собі к бісу, капітане, з своєю честю, цього краму сьогодні ніхто не купує.

— Сьогодні, може, це й так,— сказав Лабуда замислено.— А тоді це було інакше, тоді всі ми хотіли змити ганьбу, і як усі одноставно рушили, як чудово рушили, який це був нечуваний наступ!

— А ти чого воював?— допитувався він у Кози.

— Бо мене навчено,— сказав Коза.— Того й воював.

— Тільки того?

— І того, щоб ті свинячі рила не топтали землі. Це наша земля! Наші товариші в ній поховані!

Лабуда пригадав, що у нього було таке саме почуття, і, здається, він виявив його тими самими словами, що й Коза, тільки де це було? Ага, було це з тим голомозим чоловічком, ось коли це було, він згадав і про полеглих товаришів, і про торгівлю їхньою кров'ю і був готовий відшмагати того голомозого крамарчука. А тепер він побачив своє хвилювання в Кози, побачив його зовні, й йому здалося, що воно не цілком щире, що це хвилювання хоче щось приховати, власну кволість і ледачість.

— Не філософствуй,— сказав він розлюченому Козі.— І сідай. Це не для нас. Це не для нас, це смердить політикою.

Коза сів, але знову скочив.

— Фашистам дати по пиці! Яка ж це політика?

— Я на цьому не розуміюся.

— Дідька лисого йому!— вилаявся Коза, хотів знову скочити, та передумав і лишився сидіти.

— А що коли це смердить політикою, капітане?

— З нею не хочу мати нічого спільного,— сказав Лабуда.

— Який охайний,— посміхнувся Коза.— Я не знав, що ти такий охайний.

— Я не охайний.

— Боїшся забруднитись.

— Ні. Просто не хочу мати з цим нічого спільного. Ну, нащо воно мені? Це не для мене,— спина в нього затерпла, він трохи походив по кімнаті й зупинився біля вікна. Сонце було в зеніті, припікало вуличку, тротуарами поспішали люди, згори вони виглядали дуже чудно,— капелюхи та хустинки, рухалися плечі й ноги, що з'являлися хтозна-звідки, ніби їх підштовхувала невидима машина.

— Це не для мене й не для тебе,— сказав Лабуда від вікна.

— Я не хочу бути політиком,— сказав Коза.— Я хочу бити ті свинячі пики.

— Хто до млина піде, той у борошно вбереться,— сказав Лабуда.

— Мені це не вадить,— сказав Коза і замовк. Лабуда продовжував дивитись на вуличку, вікна в старої пані напроти були закриті чорним паперовим затемненням, яке

походило ще з війни. «Речі залишилися,— подумав Лабуда,— речі залишилися, тільки мають інакший сенс».

— Як найдеш живого фашиста, поклич мене,— сказав Лабуда.— Обов'язково мене поклич.

— Добре,— серйозно сказав Коза.— Не забуду, капітане.

Потім уже більше про це не говорили. Обидва відчували дисонанс, який виник з розмови про такі справи, та обидва знали, що слова говоряться, а хліб їсться, слова легкі й минуші, а дружба важка й тривала. Поговорили про становище Кози, Коза тимчасом залишився у Лабуди, до обіду повинив з підвалу частини ліжка,— «Там є якийсь мотлох,— сказав він,— добре було б його підпалити»,— а по обіді склав ліжко, розшукав матраци та ковдри, а потім пішов на вокзал і забрав у камері валізу, стару обшарпану військову валізу, все, що в нього залишилось, він зітхнув, але потім махнув рукою,— мовляв, легко прийшло, легко й пішло, справді, тепер йому було легше, коли він уже не мав на шиї тієї корчми, коли в нього не було постійного почуття, що от він бере нечесним способом гроші, украдені або видурені з кишень довірливих людей, тепер він сам собі пан, має дві руки й якимось прогонує себе. Він не надто квапився до роботи, та й не сушив собі тим голови, військове життя не таке, щоб виховати в людині особливу любов до праці, та й не таке життя народного адміністратора— завідувача корчми, але Коза знав, що коли йому припече, то він зуміє викрутитись, не загине, і цієї свідомості з нього тим часом вистачало. Він отаборився у кімнаті в Лабуди й відпочивав, ніби повернувся додому з дуже довгої подорожі. Не відчував до Лабуди вдячності: в інших обставинах зробив би те саме для Лабуди, не могло бути інакше, все видавалося самозрозумілим. Він повернувся додому з довгої подорожі й після довгої перерви знову почував себе вільно й легко. Увечері довго лежали в ліжках, курили й ліниво розмовляли або сонно мовчали, й було їм добре разом. Лабуда радів, що вже не лишиться сам із своїм жахом і з своїм хребтом, тепер він не любив лишатися на самоті, ночами в нього прокидався біль, а це був поганий спільник в довгі холодні ночі. А тепер він уже не лишався, з ним був товариш, не тільки сержант Коза, не тільки партизан Коза, не тільки добрий хлопець за чаркою, але друг Коза, тепер, коли Лабуда дав Козі притулок, той став йому ближчий, ніж тоді, коли Лабуда давав йому накази й пив з ним. Він був спокійний і трохи смутний, не думав уже про свого сина й Оліну, це була ще надто свіжа рана, він думав про віддаленіші події, про товари-

шів, про кілька ясних хвилин за війни, йому здавалося, що життя якось упорядкується, що все заспокоїться, що життя хоч і не буде надто привабливе, але й не буде нестерпне.

Та наступного дня надвечір Коза примчав з міста й почав галасувати на всю кав'ярню — Лабуда робив підрахунки в конторі за склом і бачив, як він мчить по кав'ярні, роззявляючи рота, але не чув його, а він гукав: «Капітане, капітане, кидай усе!» Заскочив до контори й повідомив засапавшись:

— Уже є, капітане!

— Що сталося?

— Фашисти,— задихався Коза.— Хочу їх тобі показати.

— А що повинно бути?

— Ти ж мені казав, щоб я тебе покликав. Щоб тебе покликав, коли зможу тобі показати живого фашиста. Можеш бачити їх досхочу.

Лабуда зітхнув.

— Що ж поробиш. Як казав, то й казав. Устав, забрав милиці.

— Ходім.

— Так не можна,— сказав Коза.— Почекай.

Побіг, а за мить повернувся, приніс Лабудині нагороди, поначіплював їх, сам собі теж прип'яв нагороди, потім уклав Лабуді в кишеню револьвер.

— Отак,— сказав потому.— Тепер ми вже готові.

— А оце, мабуть, що й не потрібне,— сказав Лабуда, намацавши в кишені револьвера.

— Це ж не горобці, а фашисти,— повчально сказав Коза.— Не можемо ж ми на них з рогатками йти.

Потяг його вулицями, потім збочили в якусь велику браму, на подвір'ї стояла вантажна машина, а коло неї партизани в своїх уніформах і з своїми нагородами, вони сідали на машину й допомагали тим, що не могли вилізти самі, це була атмосфера підготовки до бою, і Лабуда відразу її відчув, його схвилювали притишені, стримувані голоси й швидкі рухи. «Ось мій капітан»,— сказав Коза, дехто пізнав Лабуду, і одноногий довгань, що стояв уже на машині, скрикнув: «Привіт, капітане!» Потім допомогли Лабуді залізти до машини. На великому подвір'ї було вже майже темно, перші зірки тьмяно засяяли над містом, а потім блиснули рефлектори машини й заворкотів мотор, машина вимчала в тихі вулиці, й, мабуть, усі згадували інші вантажні машини й інші містечка, інші вулиці, стояли пліч-о-пліч і дихали одним подихом, одноногий довгань сидів на капоті, а маленький чорнявий чоловічок у формі поручика підняв

прапор, це був червоний прапор з серпом і молотом, це був прапор комуністів, та Лабуді не заважав цей прапор, це був для нього один з бойових прапорів, він вдихав тепер різке, змішане з бензином повітря, вдихав чоловічі запахи, злегка опирався на Козу, й здавалося йому, що життя відновилося, що є тут він, капітан Лабуда, є тут сержант Коза, є й інші сміливі хлопці, й вони мчать кудись вулицями, які на мить затаїли подих. Прогуркотіли біля Паллегнера й тоді почули інший гамір, що змішувався з гуркотінням машини, це був гамір великої людської юрби, ще далекий гамір, що швидко наближався.

(Августин Шернер стояв на невисокому підмурку, голова його ледве витикалася над головами натовпу, й намагався виголосити якусь промову, але галасування натовпу відривало його слова від рота, він кричав: «Браття, демократи!», а хтось близьенько, хто його почув, вигукнув йому на відповідь непристойність, а хтось у юрбі вигукнув гасло: «Свободу Тісо!» Августин Шернер хотів протестувати, такого гасла не було в програмі Союзу молодих демократів, хотів протестувати, але якісь грубі руки стягли його з підмурка, хтось йому заїхав у вухо, Августин Шернер здивовано затих і намагався стати непомітною частиною натовпу. «Свободу Тісо, свободу Тісо!» — вигукувала юрба,— це були кілька тисяч здичавілих молодиків, стара людацька гвардія й зовсім молоді студенти, яким подобалися хрести, вони виступали під хрестами, їм подобалась і відвага, з якою вони вигукували: «Геть комуністів, свободу Тісо!» — це були антидержавні й небезпечні вигуки, але юрба була велика, й вони не боялись. Був там також Ігнац Август Коленатий, оточений молодими, він ніс простий дерев'яний хрест, і очі на його вузькому обличчі палали захопленням,— адже час уже надходить, уже не треба чекати, час уже тут. Був там і Венделін Брада, який рахував, скільки б то треба було заплатити вояцьких грошей усім тим молодикам, і не дорахувався, та й покинув, бо знав, що ніхто не одержить зарплати, тільки він, Венделін Брада, бо він на службі, а всі інші галалають навмання й без грошей. Юрба галасувала й поволі посувалася вниз від Сворадова, внизу лежало вороже й незавойоване місто. «Геть комуністів!» — вигукувала юрба.— «Свободу Тісо, не дамо розтоптати хрест Христовий!» — вигукувала юрба й посувалася вниз вулицею, поступово набираючи швидкості). Машина заревла біля радіостанції, зробила різкий поворот, хлопці понахилилися, тримали один одного за плече — це було єдине тіло, над ними маяв червоний прапор з серпом і молотом, вони вже дуже виразно чули галасування юрби, потім

машина знову зробила поворот, зітхнула, ніби набираючи повітря, шофер змінив швидкість, мотор знову злісно заревів, і машина рушила проти натовпу, рефлектори вперлися в перші ряди, тепер уже було видно молоді розпалені обличчя й чутно поодинокі вигуки: «Геть комуністів, свободу Тісо!», молодики в перших рядах мружили очі від гострого світла рефлекторів, не розуміли, що діється, це було страховище, що несподівано виринуло за кілька десятків метрів перед ними, вони спинилися й хотіли відступити, та ззаду на них натискали й не давали відступити. Машина була вже за кілька метрів і не стишувала швидкості, загрозливо й розлючено гуділа, й, здавалося, була готова кинутись на юрбу й потоптати її під себе, й тоді перші ряди не витримали й розсипалися, внизу обіч було порожнє розбите бомбами місце, це була двометрова заглибина, й натовп ніби западався в неї, а машина вклинилася в юрбу й не зменшувала швидкості, йшла, ревучи й пирхаючи, мов справжнє страховище. «По пику їх! — весело вигукував Коза. — А ну, в пику їх!» — і партизани перехилилися з машини й били палицями, кого досягали, це була весела робота; «Дайте їм по горбу мерзотникам! — вигукували вони до себе, — дайте їм Тісо, покажіть їм, що в нас фашисти не будуть розпатякувати, поки ми живемо, поки ми живі!» І вони так справді й по-справжньому були живі, аж спітніли від цієї роботи, машина вже розігнала весь натовп, обернулася на кінці вулиці, бо юрба знову збиралася позад неї, й партизани знову взялися до роботи. Августин Шернер скорчився за низеньким муром гуртожитку, боявся вистромити голову, а потім для певності й ліг, за муром лежало багато юнаків, вони вже не кричали, цілком протверезилися, полякалися, згадували своїх матерів, що з такою надією надсилали їх до міста, вони боялися завтрашнього дня, а ще більше боялися машини, що ревіла, боялися партизанів з нагородами й боялися червоного прапора з серпом і молотом. «Я цього не хотів, — думав собі Августин Шернер, лежачи за муром, — цього я не хотів насправді, цього ми не могли хотіти й нічого подібного не планували, ті вигуки про Тісо — то була фашистська провокація, цього ми не могли бажати», юрба завжди хапається за найкрайніше гасло, юрба лиха, мстива й брутальна, він хотів їх заспокоїти й дістав за це в вухо, а тепер там розбивають голови, й Августин Шернер не знав, на чиєму боці він повинен бути при цьому розбиванні голів. А Ігнац Август Коленатий добре знав, на чиєму боці він повинен бути, сховавшись за великою липою край вулиці, він з ненавистю спостерігав реву машину, і Венделін Брада стояв

біля нього, Ігнац Август Коленатий вилаявся, закинув хреста між руїни будинку, витяг револьвер і почав уважно націлятися, машина була далеко й рухалась, а він звик стріляти зблизька й у нерухомі потилиці, цілився він довго й уважно, потім стрельнув, та, видимо, не потрапив, машина знову повернулася на долішньому кінці вулиці й рушила проти решток демонстрантів. «Товариші, — скрикнув Коза, — стріляють в нас!» — і маленький чорнявий парубок у формі поручика скрикнув: «А ну, додолу, бий їх!» І ті, що могли, вмить зіскочили на ходу з машини, Коза витяг револьвер, стрельнув у повітря й побіг, а за ним затупотіли ноги партизанів, а нагороди блищали в сяйві рефлекторів і весело побрязкували; «У пику їх!» — кричав Коза, тепер вони вже не жаліли нікого, били до крові, кого тільки допали. Лабуда хотів побігти за ними, це був у нього інстинктивний рух, але заболіло в спині, він зрозумів, що не зможе злізти з машини на ходу, мусив залишитися вгорі й безпорадно приглядатися, і одноногий партизан залишився з ним і з прапором і сказав: «Стережимем прапор», і Лабуда сказав: «Добре, товаришу».

А потім раптом машина зупинилась, і стало тихо, було по всьому. Партизани сходилися поодинокі, по двоє, стомлені й веселі, це була добра робота, нарешті це була порядна робота для чоловіків. Звितяжно оглядали порожню вулицю, вулиця була порожня, була виметена, не лишалося там ні душі, валялись там тільки якісь папери, чиїсь зім'яті капелюхи та шапки, уламки дерева та бите скло, а взагалі вулиця була порожня й тиха, спокійна вечірня вулиця, й не можна було уявити, що там іще хвилину тому ревів багатотисячний натовп.

— Але ж наклали їм, — сказав Коза, коли вже стояв у машині біля Лабуди. — Аж руки в мене болять, — вишкірився він. Потім пошкрябав чорну страпату голову. — Милицю твою поламав, капітане.

— Це нічого, — сказав Лабуда. — У мене вдома запасна.

— Бог зна, з чого тільки він голову має, — сказав Коза здивовано. — Вперіщив його по макітрі, думаю, що розбив геть її. А він розігнався та замиготів ногами, наче заєць. А з милиці в мене тільки ручка лишилась.

— Це нічого, — повторив Лабуда.

— Шкода, що ти не міг з нами, капітане, — сказав Коза. — Оце була б робота для тебе.

— Хтось мусить і позаду лишитися, — сказав Лабуда й хоч не хотів того, а мимоволі в голосі в нього озвалася гіркота. Хтось мусить лишатися позаду, це правда, але він ніколи не лишався позаду, завжди в атаку йшов перший, мав він гнідого ко-

ника, той мчав уночі, а за ним цокотіли інші коні, а тепер він уже ніколи не помчить, ніколи вже не помчить, завжди лишатиметься позаду, ніколи не помчить уперед.

— Це правда, капітане,— сказав піддобрюючись Коза.— Все повинно йти як слід, по-військовому.

Машина рушала, й одноногий закричав, щоб його почули всі:

— Хлопці, товариші, не розходьтєся ще.

Справді, всі так думали, він сказав за всіх, не могли вони тепер розійтєся, це було б щось недоладне й недовершене. Одноногий закликав їх до себе, до шиночка на Вентурській, поки його не було, шиночок був на замку, а тепер він відімкнув, хлопці наповнили дві кімнати, сиділи за довгими столами, й дві жінки не встигали носити їм вино. Сиділи, й цокались, і пили, голосно розмовляли, декотрі були знайомі між собою давно, воювали в одних частинах, інших знали тільки з видження або прізвища, сержант Коза обходив столи й хвалився, і то не стільки собою, скільки капітаном Лабудою: «Ви не знаєте капітана Лабуди? Онде мій капітан, то капітан Лабуда, не знаєте його?» Всі знали його прізвище, колись це було знамените прізвище, повстанська преса писала про нього, був це вірець і герой, отже тепер усі підходили до капітана Лабуди, й кожен хотів з ним випити, перейти на ти, цілуватися й цокались з ним. Лабуді було добре, так, ніби щось таке верталось, ні, не все загинуло, все не могло впасти в пекло, він ще тут, між хлопцями, котрі дечого зазнали й дещо довели, і всі хочуть товаришатися з ним, усі знають його колишню силу. Усі гукали один до одного, обнімалися й голосно розмовляли, намагаючись перекричати один одного, а потім з якогось кутка вистрибнула пісня й відразу загриміла в обох кімнатах, співали своїх пісень, російських пісень, що належали їм, співали російсько-словацькою й словацько-російською мовою, але їм це було байдуже, голоси в них були дужі, й пісні гриміли, це були їх пісні, пісні партизанських вогнищ і нічних походів, нападів і втеч, це були пісні їх померлих товаришів.

А в перервах між піснями пили й говорили чулі слова, уже не кричали й не хвалилися, пісні заводили їх у ті часи, вони згадували й розчулювалися. Коза обнімав Лабуду й говорив йому зворушено: «Капітане, ех, капітане, отак би ще раз сісти на коні, ми б їм показали!» Лабуда добре впився, тепер він не почував ніякого болю, тепер би міг сісти на гнідого коня й міг би гукнути до хлопців, аж бо гори озвалися: «На коні, гей, на коні, в атаку!», від відчував свої нетерплячі м'язи, й йому хотілося щось робити, хотілося йому скочити,

гукнути, показати свою силу. Хлопці вже не співали разом, спів розбився на поодинокі вигуки й на п'яне галалайкання, декотрі вже спали, звалившись на столи, а деякі завели безконечні й незрозумілі суперечки, тоді встав Лабуда і сказав Козі: «Ти поглянь, поглянь, що я зараз робитиму». Він сперся на милицю й став на стільця, зі стільця обережно ступив на стіл, він і досі ще був високий, огрядний, величний, здавалося, стіл під ним угинався, став на столі, одним помахом закинув милицю в кут, стояв, не спираючись ні на що, трохи невпевнено, каштанові кучері трохи безладно спадали йому на чоло, потім він вигукнув: «Гей!» і ще раз: «Гей!», перекричав усіх у тих двох кімнатах,— це був колишній голос капітана Лабуди,— підскочив на столі, затупотів і замиготів ногами. «Браво, капітане!» — скрикнув Коза, і всі, хто ще не цілком упився, дивилися на Лабуду й кричали: «Хай живе капітан Лабуда!», він ще раз вигукнув «гей», розкинув руки й затупотів по столу, пляшки й чарки задеренчали, Лабуда ще раз тупнув, а потім руки в нього якось чудно звисли, на чолі виступив піт, обличчя зблідло й нерухоміло, з заціпленими зубами, перемагаючи біль, а потім ноги в нього підломилися, й він почав поволі опадати, Коза схопив його й захитався під тягарем важкого тіла. Він, здавалося, зомлів, голова його звисла на груди,— «Товариші, допоможіть»,— гукав Коза, двоє взяли Лабуду під руки, а Коза підпирив його ззаду, і так його напіввіднесли, напіввідтягли в кімнату одноногого й поклали на канапу. Увілляли йому в рота слив'янки, Лабуда проковтнув її, потім закашляв і розплющив очі, відразу їх знову заплющив, він не втратив свідомості й на мить, все йому раптом стало бридке, й сам собі був бридкий. «Нічого, капітане,— сказав Коза,— нога тільки в тебе послизнулась, а потім рана заболіла, аж обличчя тобі скривило, але це нічого, все загоїться, з тебе ще буде молодець. Це нічого,— вишкірився Коза,— до весілля загоїться, капітане». Але Лабуда не розплющував очей, і Коза раптом протверезився,— це ж його товариш, він мучиться,— Коза бачив, що зуби в нього зціплені й він мучиться. Лабуда нарешті-таки розплющив очі, переконався, що тут він сам з Козою, й сказав півголосом:

— Я не хочу, щоб мене хтось бачив.

— Розумію,— сказав Коза.

— Відведи мене додому,— сказав Лабуда.

— Слухаю, капітане,— сказав Коза.

(Закінчення в наступному номері.)

Зі словацької переклав
Григорій КОЧУР

А. БОРКІН**Б. БРОДСЬКИЙ**

ПОСТРІЛИ З ЛУПАРИ

1962 рік

Мішкуваті сутани підперезані мотузкою. Широкі бороди. Відкинуті за спину капюшони з грубої тканини. Чотири «солдати Христа».

Чотири ченці-капуцини сидять на лаві підсудних у залі суду міста Мессіни, на острові Сіцилія. Обвинувачення: організація банди, співучасть в убивстві, вимагательство, шантаж.

Отці Кармело, Вітторіо, Агріппіно та Ваначіо закликають у свідки... бога. Авжеж, вони підтримували вимоги бандитів про виплату крупних сум, так, вони підганяли жертв вимагательства. Та свідок бог, єдине, що примусило їх стати на тернистий шлях — це бажання захистити свою паству від мафії.

Острів Сіцилія — арена кривавих злочинів. Кожного дня в містах і селах, на полях і в горах лунають постріли з лупари (обріз мисливської рушниці). Люди падають на землю, мертві очі втуплюються в безхмарне небо. Але небо мовчить, а караючі блискавки не падають на голови вбивць. Мовчить і земне правосуддя. Засудити людину без свідків не можна, а свідків злочину в Сіцилії не буває.

«Мафія...» — лише шепочуть одне одному охоплені жахом люди, яких ніщо не примусить виступити в суді.

Старовинний монастир Мадзаріно, — житло капучинів чернецького ордену, члени якого носять коричневі сутани з найгрубшого сукна з гостроверхим капюшоном особливої форми. Серед численних чернечьких орденів Італії статут капучинів вважається найсуворішим. Монастир оточений високою стіною з нішами, в яких стоять темні від часу скульптури святих. Коли відчинялася важка брама монастиря, найчастіше можна було побачити мальовничу постать сивого отця Кармело. Похилий вік не заважав йому в будь-яку погоду робити походи в навколишні села, або відвідувати жителів містечка Мадзаріно.

Був у цьому тихому містечку будинок, де отця Кармело зустрічали з розкритими обіймами.

Удачливий ділок Каннада, наживши собі чималий капітал, переїхав до Мадзаріно і придбав тут великі земельні угіддя. Не було в нього лише одного — сімейного вогнища. Отець Кармело познайомив його з сестрою місцевого аристократа. Шлюб Каннади був щасливий, ділок вважав, що всім своїм щастям він завдячує старому ченцеві. Тому дубові двері повитого виноградом будинку Каннади завжди широко розчинялися перед капуцином.

В перших числах вересня 1957 року Каннада одержав листа, надрукованого на машинці. В ньому говорилося: «Шановний синьйор Каннада, ми маємо честь просити вас внести нам невелику суму в десять мільйонів лір. Якщо ви відмовитеся передати нам зазначену суму, то ми не зможемо ручитися за життя вашої дружини й вашої дитини. І не пробуйте повідомляти поліцію про цей лист. Інакше ми заплатимо вам чергою з автомата. Ми можемо прислати до вас по гроші нашу людину, або ж передайте їх священникові, якому ви довіряєте. Нам відомо, що ваш дім відвідує капучин з великою білою бородою і його звуть отець Кармело».

Каннада спочатку не надавав значення погрозам. «Певно, лист написав якийсь жартівник, — сказав він дружині, — нам нема чого боятися!..»

Землевласник розповів про лист і Кармело. Але цього разу він не почув від ченця втішливих слів.

Незабаром Каннада одержав ще два листи з погрозами. В одному з них було написано: «Шановний синьйор, ви, здається, дуже вперта людина, але ми швидко виб'ємо дурощі з вашої голови. Якщо протягом трьох днів ви не виплатите десять мільйонів, то ми знаємо, що нам робити. Гроші мають бути передані отцеві Кармело».

Каннада почав радитися з досвідченими людьми і зрозумів, що це лише початок. Його нерухоме майно коштувало понад мільярд лір. Злочинці мали намір систематичним шантажем зробити життя Каннади нестерпним і примусити його продати свої володіння за безцінь.

Каннада вірив в силу закону. Він переслав листи шантажистів прокуророві в Кальтаніссету і після цього заспокоївся.

Якось, повертаючись з дружиною в Мадзаріно, він завів розмову про безпідставність страху перед вимагателями. І раптом побачив на дорозі загороду з кам'яних брил. Шофер зупинив машину. З-за кущів вийшли двоє. В руках вони тримали обрізи, а обличчя ховали під великими чорними хустками. І хоч як перелякалися ті, що сиділи в машині, вони все-таки встигли помітити, що на руці одного з замаскованих була жіноча панчоха.

Бандити наказали Каннаді вийти з машини. Дружина охопила його руками, але сильний удар прикладом відкинув її вбік. Каннаду відвели до самотнього дерева і примусили спустити штани. Пролунали два постріли. Заряди крупного шроту влучили в сідниці і ноги нещасного. Коли дружина і шофер підбігли до пораненого, він лежав в калюжі крові. Каннаду відвезли в лікарню, і вночі він помер від втрати крові.

Убивство Каннади, мабуть, не входило в плани банди. Метою нападу було тероризувати Каннаду, зламати його опір вимагательству.

Кармело йшов за гробом своєї жертви і казав братові удови Каннади Анджело Саппіо: «Якби він послухався мене й віддав гроші, нам не довелося б зараз ховати його».

В голосі ченця не звучало й тіні жалю. Смерть людини, дім якої він відвідував протягом років, де його гостинно приймали, де він викладав принципи християнської моралі, покори і любові до ближнього, смерть людини, ним-таки вбитої, важила для отця Кармело не більше, як смерть мурашки.

Убивство багатого землевласника на якийсь час все-таки вивело з стану сплячки органи поліції. Справу було доручено жандармам, що приїхали в Мадзаріно. Міський поліцейський Ступпія також вів розслідування.

Тоді мафія вирішила зірвати слідство. Жандарми, що вели справу Каннади, попали в засаду. Завдяки щасливому випадкові вони відбулися переляком. Нападники — Салемі та Ніколетті — були впізнані, але не арештовані, «за браком достатніх доказів». Поліцейському Ступпії, проте,

службовий запал коштував значно дорожче. Попередження монастирської зграї йому передав городник Ло Бартоло. Ступпії пропонувалося негайно припинити співробітництво з жандармами — якщо він не хоче переселитися в «кращий світ» слідом за Каннадою.

Ступпія, проте, виконував свій обов'язок і далі.

Якось, коли він стояв на порозі дому, в нього двічі вистрелили з обрізу. Поліцейський упав. Вдруге бандити розрядили рушницю в непритомну людину. Але Ступпія не вмер і засвідчив, що замах на нього зробили підручні ченців-бандитів.

Поки відбувалися ці події, штаб банди не забував про свою головну мету — загарбання земель Каннади. На перший погляд здавалося, ніби в монастирі панують тиша і спокій. Вдень — прогулянки ченців під оливковими деревами, меси в капелі, довгі молитви в келіях, гостинні прийоми видних представників християнсько-демократичної партії. А вночі святі отці сідали за машинку й строчили листи, в яких вимагали гроші від удови землевласника.

До отця Кармело прийшов Анджело Саппіо. Зустріч між ним і ченцем мала драматичний характер. Кармело сказав: «Ваша сестра продала оливки й вторгувала п'ятьшість мільйонів лір. Вона може заплатити. У вас є землі, ви можете їх продати».

В цих словах була сформульована кінцева мета «операції Каннада». Після виплати крупних сум мало відбутися вигнання родини Каннади з Мадзаріно. Погрожуючи убивством дружини і дитини загиблого, вимагателі хотіли купити за безцінь добре оброблені землі.

Здійснити ці далекосяжні плани, проте, не вдалося. Замах на жандармів і поліцейських, цинічна зухвалість вимагателів, громадське становище Саппіо (він був мером міста Лікати) — все це зрушило з місця машину правосуддя.

Були арештовані чотири ченці-бандити і наймані убивці зграї. В монастирі знайшли друкарську машинку, на якій друкувались листи до Каннади і його удови. Городник монастиря Ло Бартоло намагався втекти до Франції, але в Генуї потрапив до рук поліції. В домі в нього знайшли чорні хустки, якими маскувались бандити, що напали на Каннаду, а також панчохи, яку, як признався Ло Бартоло, він надівав на свою спотворену руку...

І от вони сидять, чотири «солдати Христа» в старовинному залі палацу правосуддя, стіни якого прикрашені алегоричними фресками. Чотири ченці, чотири керівники мафії. Вони закликають у свідки бога і вимагають... щоб їх виправдали.

1862—1927 роки

Судові процеси над убивцями і вимагачами в Сіцилії бувають рідко, але щоб на лаві підсудних опинились ченці — це річ просто нечувана.

Про процес святих отців з Мадзаріно заговорили газети всього світу. Однак процес затягнувся, потім суд чомусь оголосив перерву на місяць, і автори даної статті, озброївшись старими книгами і журналами, вирішили з'ясувати докладніше, що ж таке мафія, про яку італійські газети пишуть, що їй в 1962 році минуло сто років.

Буржуазні соціологи чимало попрацювали, щоб перекласти відповідальність за злочини мафії на плечі народу Сіцилії. Найбільш «авторитетна» аргументація — це твердження, ніби мафії, як єдиної, чітко діючої злочинницької організації, взагалі не існує. Мафія, твердять вони, не таємне товариство злочинців, це — «інстинктивна солідарність» певних верств населення і окремих осіб, які шукають засобів до існування не в праці, а в насильстві, обмані, нехтуючи законом. Це особливе світосприйняття, заявляють ці соціологи, зумовлене історичними і географічними чинниками.

В подібних теоріях неозброєним оком можна побачити прагнення відвести удар від організаторів злочинів.

Історія Сіцилії справді драматична. Починаючи з четвертого століття нашої ери, острів спустошували вандали, остготи, візантійці, араби, норманни, французькі феодали. В 1504 році Сіцилія підпадає під владу іспанських королів, а в 1713 — її передають Савойському герцогству. Через кілька років Савойське герцогство «передає» Сіцилію Австрії в обмін на Сардинію.

З 1735 по 1860 рік Сіцилією знову править іспанська династія Бурбонів.

В роки владарювання Бурбонів народ Сіцилії жив під подвійним гнітом. Його гнобили чужоземні загарбники й місцеві феодали. Так зване скасування феодальної системи 1818 року було тільки теоретичним. Землі селяни не одержали, зате виникла земельна буржуазія. Поряд з дворянином з'явився орендар поміщицьких земель — габелотто, який експлуатував селян ще нещадливіше.

Щоб тримати селян в покорі, сили Бурбонів було замало, і феодали утримували спеціальні наймані загони, які виконували роль приватної поліції. Ці загони, що складалися з всілякої наволочі, розпадалися часом на окремі групи, і замість того, щоб «підтримувати порядок», просто грабували і вбивали на великих дорогах.

Після перемог Гарібальді, повалення

Бурбонів і об'єднання Італії, загони перетворилися на ворогуючі банди, готові на будь-який злочин ради грошей. Для придушення селянства сіцилійські латифундісти почали вступати в спілку з цими зграями; це було не важко, бо між ватажками банд і землевласниками нерідко зберігалися колишні зв'язки.

Після вигнання Бурбонів становище сіцилійського селянства і далі лишалося вкрай важким. Почалися спільні виступи сільських трудівників, які вимагали землі, формувалися селянські кооперативи.

З народним рухом окремі зграї справитися не могли, і тоді барони почали створювати єдину злочинну організацію. Мафія як організація, мабуть, почала своє існування в 1862 році.

Уже в 1868 році генеральний прокурор Палермо Джузеппе Барсані писав міністрові правосуддя про існування в Сіцилії розгалуженої злочинної організації, очолюваної людьми з багатих і впливових родин сіцилійської аристократії та буржуазії. А в 1876 році на це ж вказував ліберальний політичний діяч Леопольдо Франкетті. Він писав: «Мафія має своїх агентів всюди, навіть у Римі. Тиск з їхнього боку часто заважає державним чиновникам вживати енергійних заходів проти злочинців».

Один за одним виступають з промовами стривожені політичні діячі. Виступаючи в парламенті в 1877 році, міністр внутрішніх справ Нікотерра твердив: «Завдяки впливовим і багатим членам мафії корупція і обман панують всюди: в комунальній адміністрації, судах, навіть, в поліції».

В 1876 році депутат Лоббія виступив в палаті з викриттям правлячого угруповання. Тоді представники «високої мафії» в парламенті почали вимагати від нього доказів.

Лоббія показав величезний портфель з документами.

— Віддайте його в канцелярію, — почулися вигуки з місць.

— Ні, я цього не зроблю, — відповів депутат, — інакше він зникне так само, як зникли документи, пов'язані з рядом розслідувань, зокрема документи Південних залізниць. Я вимагаю, щоб була створена комісія з повноваженнями прийняти від мене ці документи й відповідати за їх збереження, і щоб портфель був переданий комісії в присутності нотаря.

І Лоббія вийшов з палати.

Через півгодини на нього напали наймані вбивці.

Якийсь Скотті, свідок злочину, упізнав двох убивців. Через кілька днів після того, як він дав свідчення, Скотті помер від от-

рути. Одного з убивців, упізнаних Скотті, незабаром знайшли мертвим в річці. Його співучасник утік в Америку.

Після одужання, Лоббіа був звинувачений в наклепі і відданий під суд. Оскільки документи в нього були викрадені, він не зміг довести своєї правоти і був засуджений на три роки. Лоббіа помер в тюрмі за загадкових обставин, за два дні до того, як його виправдав касаційний суд.

Наприкінці XIX століття дедалі більше дворян в Сіцилії здавали свої землі в оренду представникам континентальної і місцевої буржуазії. Ці орендарі — габелотто — в свою чергу почали здавати частину орендованих земель в суборенду. Так виник новий паразитичний прошарок куркулів-суборендарів — комп'єрі.

Комп'єрі, будучи залежними від барона та габелотто, і зацікавлені так само, як і вони, в експлуатації наймитів, почали поєднувати діяльність землевласників з участю в низових бандах мафії.

В цей час оформлюється організаційна структура «високої» і «низької» мафії.

Перша з них — натхненник злочинів. Друга — виконавець.

Організація і склад окремих ланок мафії не є чимось сталим, незмінним... Низова ланка в кожному з районів називається «десяткою» або «коскою» (нині і крупніші організації мафії називають косками). До неї входить 10—15 чоловік. Очолює її, як правило, комп'єрі, а в порядку чинів в її складі є: «куратоло» (обстоюючий інтереси), «квардаспале» (охоронець) і солдати (рядові члени банди).

«Соврастанте» (вищий) координує дії двох і більше десятків. Кілька десятків утворюють сім'ю. Нерідко сім'єю керує крупний габелотто, а через нього й сам барон, що здав йому в оренду свою землю. Ватажок цієї організації має титул «вождя сім'ї», або «представника».

Групою з кількох сімей керує «радник». Об'єднання ж ряду груп утворює провінційну організацію мафії, дії якої спрямовує «провінційний радник». Ці провінційні радники — крупні землевласники з лав сіцилійської аристократії та буржуазії. Саме з них і складається головний штаб високої мафії.

В 20-х роках в Південній Італії казали: «У нас два королі, один в Римі, другий в Кальтанісетті». Кальтанісетта — сіцилійське містечко, резиденція «короля» мафії Калоджеро Віцціні, відомого під прізвиськом Дон Кало.

І якщо від короля Італії тепер лишилася тільки згадка, то сім'я Віцціні царює в Кальтанісетті й понині.

1927 — 1943 роки

Історію існування мафії можна дещо умовно розділити на три періоди. Перший починається незабаром після об'єднання Італії, приблизно в 1862 році, і триває десь по 1927 рік, другий — з 1943 року по 1959, і останній, який тепер називають «третьою мафією», — з 1959 року і по наші дні.

Куди ж «зникла» мафія в 1927—1943 роках?

Звичайно, мафія не зникла, не розчинилася в повітрі Сіцилії за помахом чарівної палички Муссоліні. І все-таки за фашизму для мафії настала якась незвичайна пора існування.

Після приходу до влади фашизму «висока» мафія перестала відчувати потребу у кримінальних елементах для придушення селянської маси. Тепер цю функцію взяла на себе сама фашистська держава. Сіцилію заповнили загони фашистської поліції та жандармерії. В зв'язку з цим відпала потреба вдаватися до послуг тієї чи іншої банди з метою охорони маєтків і погонів'я худоби від наскоків інших бандитських зграй.

До 1927 року панівний блок напівфеодалів в земельній буржуазії використовував «низьку» мафію проти проведення в життя законів і судових постанов. Після приходу фашизму в залякуванні представників центрального уряду відпала потреба, бо фашистський уряд і фашистські суди стали на сторожі інтересів латифундистів і великих землевласників.

Селянство було доведено до страшних злиднів. Коли люди, що впали у відчай, якимось організовувались, на їх голови обрушувалась жорстока розправа, часто-густо без суду і слідства.

Калоджеро Віцціні легко знайшов спільну мову з представниками дуче. В маєтках Віцціні ця одностайність не раз відзначалася бенкетами і гулянками.

Певна частина бандитів емігрувала до США. Тут, озброєні віковим досвідом, вони стають на чолі гангстерського світу. Свого часу імена Джо Массарія, Франка Костелло, Альберта Анастазія рясніли на шпальтах кримінальної хроніки американських газет. Всі вони вихідці з Сіцилії, так само як їхній «король» Сальваторе Луканіо, відомий під прізвиськом Лаккі Лучіано. Грунт Америки виявився благодатним для розквіту злочинницьких талантів.

1943 — 1959 роки

1943 року в Сіцилії висадилися англо-американські війська. Поряд з десантом відбувалася й інша, невидима для ока, висадка. На береги Сіцилії «вийшли» і швидко «посунули» вглиб острова інтереси американських монополій.

Серед чинів АМГОТ (Союзного військового управління окупованою територією) виявилося чимало спеціалістів в «справах» мафії. Це вони звернулися за допомогою до Лаккі Лучіано ще перед висадкою десанту.

Вже відомо, якщо ватажків гангстерів в Америці й арештовують, то, як правило, за несплату податків. Проте в результаті рішучих заходів уряду Рузвельта, який вважав «діяльність» Лучіано дуже небезпечною, останній був засуджений за сукупністю злочинів на 30 років тюрми. Проте на прохання чинів АМГОТ, які звернулися до злочинця, що сидів у тюрмі, Лучіано і з камери зумів встановити зв'язок з Калоджеро Віцціні. Про що домовлялися двоє бандитів, невідомо й досі, але наслідки їхніх переговорів були такі, що президент Трумен помилував гангстера і той виїхав в Італію.

Калоджеро Віцціні також не обійшли. Керівник цивільної адміністрації Об'єднаних Націй американський полковник Чарльз Полетті, італієць за походженням, призначив його мером міста Вілларози.

Дон Кало був, так би мовити, однією з нелегальних підойм, за допомогою якої американці могли привести в дію таємні злочинні сили. Другою підоймою став великий земельний магнат Сіцилії барон Лючіо Таска, також відомий зв'язками з мафією. Його зробили мером Палермо.

Латифундісти та габелотто знову стали господарями становища. Багато чесних людей — ватажків селянського руху за землю — заплатили життям за боротьбу проти них.

В 1950 році італійський парламент ухвалив закон, що дозволяв селянам займати необроблені землі латифундістів. Селяни Сіцилії, об'єднані в сільськогосподарські кооперативи і очолювані людьми, чия відданість народній справі витримала жорстокі випробування, скористалися з нового закону.

Цілком легальне зайняття земель викликало, проте, жорстокі репресії з боку баронів, — наприклад, масовий розстріл в Вілларальба був організований безпосередньо самим Калоджеро Віцціні.

Один за одним діставали кулю в спину керівники кооперативів, профспілок, рядові активісти. Жертв було стільки, що перелічити їхні імена просто неможливо. Коли

по-зрадницькому, з-за рогу був убитий секретар палати праці в місті Шакка — Міралья, всі жителі провінції Агрідженто знали, що він став жертвою місцевої мафії, очолюваної землевласником Гаetano да Рібера. Були впізнані «виконавці», члени коски в Шакка. Вони повністю визнали свою вину не тільки в цьому злочині, а й в раніш вчиненому вбивстві двох найближчих помічників Міральї. Вони докладно, в усіх деталях відтворили картину вбивства Міральї, яка збігалася з висновками експертизи.

Та невідомі шляхи правосуддя Сіцилії. Вже будучи в тюрмі, бандити відмовилися від своїх свідчень. Цього було досить, щоб слідчий виніс ухвалу про припинення кримінального переслідування через брак доказів.

Безкарність — фундамент злочинів мафії. Цинізм, підлість і розтлінність спілки злочинців і політиків, убивців і суддів не має меж.

Бували випадки, коли «високій» мафії не вдавалося тримати в покорі «низьку». Про це свідчить історія Джуліано.

Син селянина з містечка Монтелепре, він, як і багато інших юнаків його віку, в 1943 році промишляв контрабандою. Тоді руки його ще не були заплямовані кров'ю. Якось Джуліано пішов на ринок, ведучи під вуздечку мула з двома мішками контрабандного зерна. Раптом біля містечка, що мало мальовничу назву «Чотири вітряки», його зупинили двоє жандармів і два місцевих комп'єрі.

Один з комп'єрів почав вимагати, щоб Джуліано назвав того, хто дав йому зерно.

Це була страшна образа для молодого контрабандиста. «Закон мовчання» заціплює уста, навіть коли на ваших очах убили близьку вам людину. Вимога виказати співучасника звучала як зневага комп'єрі до бідняка, який став контрабандистом без відома мафії.

Один блискавичний рух — і карабін жандарма вже в руках Джуліано. Два-три стрибки, і він уже в кушах, що росли край дороги. Та куля все ж таки наздогнала його. Поранений, Джуліано почав відстрілюватися. Один з жандармів був убитий.

Новачок-контрабандист перестав існувати, в колючих заростях тікав бандит Джуліано.

Відтоді як Джуліано зібрав розбійницьку зграю, смерть почала блукати дорогами острова і вдень, і вночі. Грабунки, викрадення з вимогою викупу, катування, крадіж худоби, жорстокі розправи за порушення «закону мовчання»... Важко повірити, але майже всі італійські газети одностайно твердять, що на банду Джуліано припадало приблизно двісті вбивств на місяць.

Крім того, за кілька років вона здійснила вісімсот серйозних пограбувань. Утримання численної, добре озброєної банди з розгалуженою агентурою вимагає багато грошей. З бідних сіцилійських селян їх не візьмеш. Логіка подій примусила Джуліано здійснювати наскоки на володіння аристократів та габелотто, тобто порушувати закони, що керували взаємовідносинами «високої» мафії та бандитських груп. Назрівав конфлікт з ватажками мафії.

І тоді Джуліано вирішив вийти на політичну арену.

Він пише листа... президентові Сполучених Штатів Трумену: «Я з дитинства був прихильником приєднання Сіцилії до Сполучених Штатів Америки»,— писав бандит президенту. Джуліано був настільки впевнений «в моральній підтримці» американців, що навіть звернувся до американського журналіста Стерна з проханням допомогти одержати гармати, необхідні для успішної боротьби з італійською жандармерією. Вже те, що бандит знав адресу Стерна, і те, що цей «журналіст» був майором американської армії та представником морської розвідки США, саме по собі наштоснує на сумні роздуми.

Політична обстановка складалася для Джуліано сприятливо. Він був потрібен політичній і соціальній реакції для того, щоб чинити криваву розправу над селянами та демократичними діячами, які очолили селянський рух.

На 1947 рік аграрний блок, який зазнав нищівної поразки на виборах у місцевий парламент, вирішив завдати демократії рішучого удару рукою Джуліано.

Організувався «спільний фронт» реакції і бандитизму в боротьбі з селянським рухом. Вожді «високої» мафії на чолі з її королем Калоджеро Віцціні, людиною вже дуже похилого віку, зустрілися в містечку Понте ді Салана. Місце зустрічі було оточене озброєними бандитами. На цій нараді обговорювались плани фізичного знищення комуністів і соціалістів в районах Монреаль, Монтелепре та Партініко.

За здійснення цієї диверсії Джуліано зажадав десять мільйонів лір.

...Святкування Першого травня в містечку Джінестра ді Портелла стало традицією. Селяни збиралися на рівнині під горою Піццута. Це була, власне, навіть не гора, а високий пагорб, вкритий рідким чагарником і базальтовими брилами, схожими на величезні бородавки. Гора Піццута немовби свідчила про бідність землі, що оточувала її. Проте для селян володіння навіть цією скупю землею було великим щастям. На неї вони покладали всі свої надії. Полита трудовим потом, вона могла дати хліб, одяг, притулок, який мали дале-

ко не всі, хто жив тут. Ця думка звучала в промовах селян, профспілкових діячів, які присвятили життя боротьбі за аграрну реформу.

Багато хто навіть не зрозумів, що трапилось, коли затріщали автомати і засвітили кулі.

Джуліано стояв на вершині Піццута і у великий цейсовський бінокль дивився на селян, що полягли від його руки.

Через місяць після побоїща в Джінестра ді Портелла Джуліано та бандити Пішотта, Терранова, Бадаломенті, Манніо та інші закидали бомбами приміщення селянських кооперативів і комуністичної партії Сіцилії. Потім почалися напади на соціалістів.

Техніку цих і багатьох інших терористичних актів, убивств, грабунків планували двоє: Джуліано та його найближчий помічник Пішотта. Пішотта був «тінню» Джуліано, розлучалися вони лише в разі крайньої потреби.

Бойня в Джінестра ді Портелла викликала обурення у всьому світі. Справа повернулася зовсім не так, як сподівалися її організатори. Назрівало розслідування, і тоді почалася розправа з людьми, які могли назвати імена натхненників кривавого злочину в містечку. З людей, що знали цих натхненників, врятувався лише один — Джуліано.

Вимоги про проведення розслідування і ліквідацію зграї Джуліано звучали дедалі категоричніше. Але розслідування могло розкрити участь у цьому злочині людей дуже високопоставлених. Отже, треба було усунути Джуліано.

Проте виявилось, що мафії легше породити бандита, ніж знищити його. Його зграя була численна, чудово озброєна й організована. Сам Джуліано був дуже обережний і мав ряд конспіративних квартир в Монтелепре та Палермо.

Наприкінці 40-х років США так зміцнили свої позиції в Італії, що американським секретним органам вже не треба було звертатися по допомогу до злочинних елементів. Старі «зв'язки» стали дуже обтяжливими і до того ж заважали святенницьким просторікуванням і промовам щодо вільної місії Сполучених Штатів у Європі. Американці будували тепер свої розрахунки на підтримці партії християнських демократів, на втягуванні Італії в так звані оборонні союзи, на залучення її економіки в орбіту впливу великих монополій США. Спеціальна служба американців в Італії, так само як і мафія, вирішила спекатися Джуліано ще й тому, що в італійських газетах і журналах дедалі частіше звучало запитання: «Чи правда, що розслідування побоїща в Портелла виявило співучасть іноземців в цьому страшному і безглуздо-

му злочині?» «Якого походження зброя, знайдена на горі Піццута після розстрілу селян?»

Останнє запитання було цілком природне, бо на місці злочину були знайдені не гільзи традиційних лупар, а патрони американської автоматичної зброї.

Спекатися банди Джуліано треба було так, щоб не впливали докази того, що вона була знаряддям у боротьбі з селянством, і щоб продемонструвати силу державної і судової влади в Італії.

Начальником острівної поліції був призначений Вердіані. Колись йому була доручена «висока» місія — він відповідав за безпеку пересування диктатора Муссоліні та королівської сім'ї.

Діставши призначення в Сіцилію, Вердіані негайно почав діяти. Його методи боротьби з бандитизмом воскрешали часи фашизму. Він арештовував жителів Монтелепре, безпідставно запідозрених у зв'язках з Джуліано. На цих людей надівали наручники і годинами тримали під палючим сонцем. Потім їх допитували.

Джуліано відповідав кривавими розповідями. В 1949 році його згряя обстріляла казарму жандармів у Беллолампі. Але це був лише маневр. Жандарми викликали підмогу з Палермо, і коли одна з поліцейських машин в'їхала у вузький коридор, утворений стінами виноградників, вибухнула підкладена бандитами міна. Вісім жандармів було вбито і десять поранено.

Контртерор Джуліано виявився дійовим, запал Вердіані пригас.

Тоді міністерство внутрішніх справ Італії створило спеціальний загін по боротьбі з бандитизмом в Сіцилії. І хоч на острові діяло приблизно тридцять бандитських зграй, вся увага властей була спрямована на знищення лише однієї банди Джуліано. Очолив загін полковник Люка. Люка мав великий досвід роботи у військовій контррозвідці і його зв'язки могли дуже пригодатися там, де йшлося про знищення доказів співробітництва американських властей і мафії.

Коли Люка приступив до виконання своїх обов'язків, Вердіані вже освоївся в Сіцилії і зрозумів, що без допомоги мафії з бандою Джуліано він не впорається. Домовитися з мафією щодо Джуліано йому було легко, бо верховоди «шановного товариства» в свою чергу вирішили знищити банду руками органів громадської безпеки.

Оже, верховоди мафії вирішили використати Люка в своїх цілях. Полковник і його співробітники тішилися ілюзіями, вважаючи, що самі знайшли цінного свідка — якогось Нітто Міназола. Насправді цей бандит був командирований від вищого керівництва мафії до полковника Люка для

допомоги в ліквідації Джуліано. Міназола дав відомості, які допомогли застукати й знищити частину зграї. Один за одним потрапляли в пастку члени штабу Джуліано.

Джуліано кидався з провінції Палермо в провінцію Трапані і назад. Разом з ним були уцілілі бандити і його найближчий друг і сподвижник Пішотта.

Міназола зумів звести полковника Люка з Пішоттою. Люка запропонував Пішотті убити Джуліано, пообіцявши йому за це вільний виїзд з Італії і велику суму грошей. Пішотта погодився.

Після убивства Джуліано Пішотта чекав обіцяного паспорта і грошей. Проте власті й не думали виконувати свою обіцянку. Поліція вважала, що необхідно заспокоїти громадську думку, схопити й віддати під суд учасників банди Джуліано, які ще ховалися.

Пішотту посадили в одиночну камеру старовинної тюрми Уччіардоне. Засуджений на довічну каторгу, він чекав, що його, згідно з домовленістю з Люка, визволять з біди. Та минали дні за днями, а все лишалося незмінним...

В Уччіардоне також існує мафія. Вона регулює взаємовідносини між бандитами, що потрапили за ґрати, призначає трибунали для свого власного суду над порушниками «закону мовчання». До неї дійшли відомості, що Пішотта має намір назвати імена політичних діячів і земельних магнатів, з якими був зв'язаний Джуліано.

Наважившись порушити «закон мовчання», Пішотта навіть за тюремними ґратами не почував себе в безпеці. Він нічого не їв, не давши спочатку покуштувати їжу котові, якого йому дозволили тримати в одиночному ув'язненні. Але одного разу Пішотті видалася невинною чашка чорної кави. Смерть настала одразу.

Здавалося, не так вже важко було знайти винуватців цього злочину, але все було зроблено для того, щоб слідство не дало ніяких наслідків.

Хто ж був організатором бойні в Джінестра ді Портелла? Хто знищив Пішотту? Хто ліквідував до останнього тих людей, які могли б назвати імена високих злочинців, чиїм злочинам нема ліку? Всі знають, що це — політики, барони, землевласники, ватажки мафії.

· 1959 — 1962 роки

Джузеппе Лаббруццо справляв приемне враження. Це був чемний, вишукано вдягнений молодий чоловік. Він працював прий-

мальником продукції на заводі електронних приладів в Палермо.

Того ясного, сонячного ранку 19 вересня 1962 року він, як завжди, під'їхав до заводу. Жартуючи з заводськими сторожами, які розважалися з собачкою, він попрямував до воріт. Постріл, і Лаббруццо впав мертвий. Але вбивці вирішили, що цього замало. На очах у охоплених жахом сторожів, вони підійшли до трупа і двома пострілами з обрізів розчерепили йому голову.

...Виявилося, що елегантний Джузеппе Лаббруццо, як і його батько, належав до однієї з старих коск мафії.

За кілька місяців до убивства Джузеппе безслідно зник його батько Бенедетто — керівник коски. Сім'я Лаббруццо і не подумала заявити про це поліції. Джузеппе хотів сам порахуватися з тими, хто розправився з його батьком, проте вороги Лаббруццо діяли швидше за нього.

Через два дні після убивства Джузеппе Лаббруццо відбулася така сцена. Вздовж набережної Палермо на мотоциклі їхав літній чоловік. А на певній відстані від нього йшов відкритий автомобіль, в якому сиділо троє. Автомобіль наздогнав мотоцикл біля самого будинку міської поліції. Його пасажери розрядили обрізи в мотоцикліста, завернули в провулок і на шаленій швидкості зникли.

Убитий, Вінченцо Мінео, виявився ватажком коски, яка усунула Джузеппе Лаббруццо.

В добре поінформованих журналістських колах Італії твердять, що нова кривава сутичка на вулицях Палермо — лише епізод в безпощадній боротьбі старих і нових банд мафії.

Що ж це за боротьба?

Коли в 1953 році вмер Калоджеро Віцціні, поруч з родичами ватажка мафії йшов за труною Дженко Руссо.

Дженко Руссо — «теоретик» мафії. «Мафія? — заявив він якось міланському журналістові. — Ну що ж в ній поганого? Мафія — це честь, мафія — це добро. Мафія виступає проти сільськогосподарської реформи, неправильного розподілу земель, проти втручання профспілкових керівників, яким не завадило б дбати про власні справи. Мафія працює на благо народу».

І оцей «теоретик» під час пропагандистського турне колишніх міністрів Джардіна та Закканіні рекомендував їх виборцям і забезпечував голоси селян на виборах.

У 1960 році ватажок й ідеолог мафії був включений у виборчі списки партії християнських демократів.

Вибухнув великий політичний скандал. Демократична преса Італії виступила з ви-

криттям діяльності Дженко Руссо. Руссо зняв свою кандидатуру.

Головне тут, однак, не перипетії невдалої виборчої кампанії, а те, що ніколи раніш ватажки мафії не висувалися на освітлену арену парламентської діяльності. Мафія завжди діяла таємно, мовчки, без публічних виступів, і досі діячі правлячих партій не намагались зміцнити особистий авторитет за допомогою ватажків злочинної організації.

В чому ж річ? В чому ж смисл подібних «висувань»? Що примусило аграрний блок зробити такі кроки?

Нині політичні й економічні фактори тиснуть на стару, застиглу структуру мафії, і вона починає тріскати по всіх швах.

Великим монополіям півночі Італії життєво необхідні нові сфери застосування капіталу. Слабо розвинута промисловість Сіцилії, недостатнє використання її природних ресурсів, майже цілковита відсутність житлового будівництва в умовах страшного перенаселення міст — все це відкрило перед італійськими монополіями широкі перспективи.

Тепер в Сіцилії запроектовані й будуються десятки великих і середніх промислових підприємств. В процесі перетворення острова з аграрного придатку Італії на промислово-аграрну область, сини і онуки певної частини старих представників «високої» мафії стали інженерами, адвокатами, членами адміністративних рад різних компаній та фірм, політичними діячами. З допомогою «високої» мафії вони зайняли ключові позиції в політиці й промисловості.

Багато баронів довго не розуміли, що нова промислова буржуазія не буде миритися з безроздільною владою аграрного блоку. Та частина земельної аристократії й буржуазії, яка не розібралася в нових явищах в економічному житті країни або не змогла взяти участь у промисловій перебудові, підтримує старі форми діяльності мафії, яка оперувала, здебільшого, в галузі сільськогосподарського виробництва.

Тепер же промисловий «бум» породив злочинність нового типу, що раніше мала місце переважно у промислових сферах. Виникла нова, або, як кажуть, «третя» мафія, організована на взірць американських гангстерських банд і під їх безпосереднім впливом. Ще в 1958 році журналіст Кіланті ознайомився з секретною доповіддю співробітника комісії, в якій були названі винуватці вісімнадцяти убивств, що сталися в середовищі «Мафії садів». В цій доповіді, покладеній під сукно шефом поліції Палермо, зазначалось, що ватажка мафії у Віллабаті, Антоніо Коттоне, підтримує відомий американський гангстер Джозеф Профачі — друг Лаккі Лучіано. В доповіді відзна-

чалось, що авторитет Коттоне в злочинному світі Сіцилії значною мірою ґрунтується на цьому, і що Коттоне та Профачі підтримують регулярний зв'язок по телефону.

Величезну роль у формуванні нових зґрай відіграв і сам Лучіано, який створив велетенський міжнародний трест контрабандної торгівлі наркотиками з центром в Неаполі. Пайовиками цього тресту стали вислані з США гангстери з американських зґрай Лучіано. Влилися в них і залишки банд знайомого нам Сальваторе Джуліано.

Новий сіцилійський гангстеризм — знаряддя класового панування і боротьби з конкурентами, так само як і стара мафія, і багато в чому він діє тими ж методами. Гангстери беруть данину з усіх видів комерційної діяльності — з торговельних операцій, з будівництва, з оренди приміщень, з виробництва предметів широкого вжитку і комфорту, з ринків і навіть... бюро похоронних приналежностей і кладовищ.

Представники великої земельної аристократії й буржуазії, які вбачають вигоду в індустріалізації Сіцилії, спрямовують залежні від них банди в нові сфери діяльності.

На боці старої, традиційної мафії великий досвід, підтримка найбільш реакційного крила християнсько-демократичної партії й аграрного блоку Сіцилії, густа мережа злочинних ланок. Нова мафія робить ставку на блок з неофашистською партією «Італійський соціальний рух», з монархістами, з тими елементами правлячої партії, які охоче підтримали бандитизм «нової хвилі». «Третя мафія» розраховує на угоду з крупними монополіями півночі Італії, яким, щоб вкласти капітали у будівництво економіки, треба було потіснити острівних капіталістів і землевласників.

Гангстерська «третя мафія» виявилася динамічнішою за стару. Вона втручається в нові галузі будівництва, торгівлі і промисловості, і тому нині вона має свої відділення в кожному кварталі кожного сіцилійського міста.

Палермо, Агрідженто, Кальтаніссетта і Трапані давно вже були поділені мафією на ділянки впливу. Перехід якоїсь з банд невидимих меж цих ділянок карався смертю. З розгортанням міського будівництва стерлися межі, що спричинилося до вторгнення нових банд в «мисливські угіддя» старої мафії. Виникають сотні суперечок, що, як правило, вирішуються зброєю. Тільки в 1961 році в Палермо зареєстровано п'ятдесят чотири убивства, двадцять невдалих замахів, тридцять сутичок між бандитами.

В 1961 році був убитий Ріоло, ватажок старої мафії в Палермо. На його місце став Агостіно Кавілья. Він надіслав ультиматум

американізованій банді, яка усунула Ріоло. Її ватажок ді Марія відповів коротко і ясно: «Останнім стрілятиме той, у кого більше пороху».

Отже, слово належало автоматам.

Кавілья, як і Ріоло, потрапив у засідку. Його машина була буквально подірвана чергами з автоматів. А його самого витягли мертвим з автомобіля і «намалювали» на грудях «троянду» пострілом з лупари.

Після смерті Кавільї, стара мафія перейшла в контратаку. В 1961 році два автомобілі з'їхалися під стінами тюрми Уччіардоне. Протягом п'яти хвилин тривав густий вогонь з автоматів. Була важко поранена молода жінка, яка не встигла вчасно сховатися. А на високих стінах Уччіардоне тюремна варта, численна й озброєна до зубів, навіть не зробивши спроби втрутитися, мовчки спостерігала сутичку, яка закінчилася внічию. Контратака не вдалася.

У відповідь почався ще інтенсивніший наступ нової мафії на стару.

Недавно багато галасу наробило вбивство Санта Муссо.

Таємне розведення свиней є прибутковою статтею «старої мафії» в Палермо та інших містах. Вночі на вулицях міст Сіцилії кипить робота. До лікарень під'їзять машини й починається гарячкове вантаження покидьків. Вантаження здійснює «мафіозо» з особливого злочинного синдикату, що має назву «мафія свиней».

В Палермо є десятки таємних ферм, де розводяться свині, відібрані в селян. Свиней годують тут покидьками з лікарень та інфекційних госпіталів, які, згідно з законом, мають знищуватися, м'ясо цих свиней продають потім за загальними нормами.

Паоло Казоб'янка та Санто Муссо були верховодами великих добре озброєних банд, що займалися таємним розведенням свиней. Справи їх йшли добре, поки їм не почали погрожувати зґраї «нової» мафії, що проникла в райони Палермо. Але Муссо та Казоб'янка самі диктували закони злочинному світові і піддалися вимагательству для них означало втратити «авторитет». Якось, вийшовши з кафе, вони прямували до центрального майдану міста. По дорозі вони зупинилися біля рекламних щитів кінотеатру «Схід» з рекламою фільму «Платити або вмерти». Їх розмова була перервана пострілом з лупари. Муссо впав мертвий і на грудях у нього розпливлася кривава пляма у формі троянди. Казоб'янка відчув, що його різко вдарило щось по ногах. Він все-таки встиг вихопити револьвер. Відстрілюючись, він підбіг до свого автомобіля і якось дістався до лікарні.

Проте Казоб'янка нікого не назвав. Він добре бачив тих, хто стріляв у нього і в кого стріляв він, але у відповідь на запи-

тання слідчого, що приїхав у лікарню, він лише знижував плечима.

Гангстери «третьої мафії» стали неабияким знаряддям конкурентної боротьби між окремими капіталістичними групами. Недавно в Палермо з аукціону продавалася фабрика за сімдесят мільйонів лір. Це була невисока ціна, але покупців «чомусь» не знайшлося. Власник знижує ціну до п'ятдесяти, сорока і, нарешті, до тридцяти мільйонів. Ніхто не купує. Фінансове становище власника фабрики гіршає з кожним днем. Він вже ладен продати її за безцінь, за п'ять мільйонів лір. Тепер фабрику купують через підставних осіб.

В цій операції пліч-о-пліч стоять промисловець, який купив фабрику, і гангстери «нової хвилі», які не давали продати фабрику за справжню ціну.

Рівновага в лавах злочинного світу Сіцилії явно порушена.

Представники «шановного товариства» старого призову не зразу зрозуміли суть суспільних і економічних зрушень в житті острова. Вони й далі ладні були експлуатувати селянство в цілковитій відповідності з усталеними звичаями, такими ж закостенілими, як вони самі. Та поступово стало очевидно, що американізовані гангстери беруть гору над своїми противниками.

Одна за одною у 1960, 1961 роках скликаються провінційні та міжпровінційні наради старої мафії. На них всебічно обговорювалося становище, що склалося.

Батажки старої «високої мафії» шукають шляхів, щоб домовитися з бандами «третьої мафії».

Ось чому вживається всіх заходів для піднесення авторитету і політичної ваги ватажків мафії, таких, як Дженко Руссо. Раніше спрямовував і координував злочинну діяльність банд в аграрних районах Сіцилії Калоджеро Віцціні. Тепер же й «стара мафія» переносить свої штаби у великі міста, ближче до будівництва промислових підприємств. Її керівники намагаються стати посередниками між старим злочинним світом Сіцилії і новим гангстеризмом американського типу, об'єднати ворогуючі банди й поділити між ними сфери впливу.

Після другої світової війни всіляко гальмувалось розслідування злочинів мафії. Міністр внутрішніх справ Шельба не дозволяв провадити розслідування у 1948, 1949 роках. Згодом наступник Шельби Товіані, виступаючи в сенаті, був змушений відкинути доводи свого попередника як демагогічні.

В 1958 році сенатор-соціаліст Паррі

запропонував законопроект про розслідування злочинів мафії. Проект протягом двох років маринувався в парламентській комісії. Потім доповідач комісії Зотта виклав свої міркування проти розслідування. Він керувався таким: 1. Розслідування суперечить конституції, бо воно порушує автономні права Сіцилії; 2. Воно незаконне, бо комісія не має юридичного права втручатися в справи правосуддя.

Ця аргументація була легко відкинута під час обговорення законопроекту Паррі в сенаті. Але уряд волів відкласти голосування по законопроекту на невизначений час.

Передові сили Італії, комуністи і соціалісти, сходяться на тому, що розслідування має провадитися не «проти Сіцилії», а «разом з Сіцилією», за участю політичних і громадських діячів острова, знайомих і з його звичаями, загальним становищем. Зазначається, що розслідування має вестися в усіх галузях життя Сіцилії, в усіх її установах, не викликаючи політичних, адміністративних та судових.

Тимчасом мафія зміцнює свої позиції.

Італо-сіцилійські реакційні кола висувують верховодів мафії, і осіб, тісно пов'язаних з нею, на такі політичні й економічні пости, які практично зробили б їх недоступними розслідуванню.

В той же час представники сіцилійської буржуазії, зв'язані з верхівкою мафії, керівники італійських картелів не від того, щоб пожертвувати низовими ланками, які з часу Джуліано частенько виявляють непокору. Вони гадають, що вб'ють двох зайців — відвернуть удар від високих штабів мафії і зможуть після державної «чистки» навести лад в рядах низової мафії, відновити силу традицій і законів, що похитнулися, і припинити чвари в лавах злочинного світу.

Італійська мафія діє не тільки у себе на батьківщині. Її щупальця сягають і за океан. «Протягом ряду місяців одна з найбільших телевізійних компаній США «Найшнл бродкастинг корпорейшн» анонсувала документальний фільм, присвячений злочинній діяльності відомої організації гангстерів — сіцилійській мафії. Проте глядачам так і не довелося подивитися цей фільм. Спочатку за таємних обставин зникли коробки з кінострічками. Потім працівники телекомпаній одержали анонімні листи з недвозначними погрозами.

Це ще одне свідчення того, що, незважаючи на боротьбу, яка точиться всередині мафії, вона, як і раніше, залишається небезпечною силою, з якою італійському народові доведеться вести наполегливу і тривалу боротьбу.

«Клошари» — паризькі бродяги — сплять на теплих вентиляційних отворах метро. Ніхто ними в Парижі не цікавиться.

// КЛОШАРИ //

КРИШТОФ ПРУХНИЦЬКИЙ

Я наближаюсь до них з репортерським фотоапаратом наготові.

— Хай пан не фотографує,— кричить шофер з якогось грузовика,— клошари цього не люблять.

— Клошари? Що це за птиці?

— Це бідолахи, які не хочуть жебрувати.

Цигарка заохотила шофера до розмови. «Клошар,— розповідає він,— міг би простягнути руку за милостинею, але він воліє бути сам собі паном, хоч і бідним. Жоден з них не має свого житла. Взимку вони сплять в метро, влітку над Сеною. Але кожен має в кишені п'ять франків, бо французький закон про бродяжництво не дозволяє заарештувати того, хто має при собі таку суму.

— А на який кошт вони живуть?

— Як прийдеться. Деякі з них працюють вантажниками у крамницях. Одержують за це пару франків або шматок хліба, іноді — зіпсовані овочі...

* * *

З пляшкою вина в портфелі я сів у вагон метро і поїхав у напрямку площі Бастилії. Вже на станції Лувр побачив паризьких бродяг. Вони дрімали на лаві, спершись один на одного. Я підсів до них і довго вдивлявся у безкровні, поорані зморшками обличчя. Нарешті вони почали прокидатися. Я витяг пляшку.

— Може вип'ємо?

— А чому б ми мали відмовлятися? — відповіли вони.

Так зав'язалася розмова.

— Ці люди,— розповідав перший, вказуючи на перехожих,— кажуть, що ми божевільні. Але нам здається, що саме вони збожеволіли. Завжди вони кудись поспішають, завжди по самі вуха в турботах про гроші, заклопотані справами великого світу. А нам це ні до чого. Ми хочемо спокою.

— Вас задовольняє таке життя?

— Хай пан подивиться на мене. Мені 49 років. Щоправда, я виглядаю старішим, але це наслідки життя до того, як я став клошаром.

Я дізнався, що один з моїх співрозмовників має диплом юриста. Він вів різні справи, які привели його до банкрутства.

— Ось бачте, пане, тільки тепер я по-справжньому щасливий,— повторював він з гіркою посмішкою. А за хвилину додав:— Пригадую здивування мого колеги, який тиждень тому дізнався, що де Голль президент Франції.

— Нас це не обходить, нам байдуже, хто президент,— приєднався до розмови П'єр, син відомого і шанованого в Парижі доктора медицини.

— Батько мене тепер не визнає,— пояснив він,— і я його не хочу знати. Ми не розмовляли з ним років п'ятнадцять. Іноді я зустрічаю батька, коли він сідає в метро на станції Опера. Страшенно постарів.

П'єр вивчав теологію. Він покинув навчання, оскільки воно видалося йому безглуздом. Хотів покінчити життя самогубством, але його колега-клошар, що зараз сидів поруч, переконав, що не слід цього робити і умовив теж стати клошаром.

Третій — двадцять п'ять років тому був торговцем у Латинському кварталі. Збанкрутував. Знову розбагатів, торгуючи устрицями, але компаньйон ошукав його. Він збанкрутував вдруге. Спробував щастя втретє. На цей раз його обікрала власна дружина і втекла з коханцем. Знову гнатися за багатством він не мав ані сил, ані бажання. І ось у нього залишилося тільки п'ять франків, що рятують його від в'язниці. Але таких тут небагато, більшість бродяг — це справжні бідолахи, які втратили надію на пристойне людське життя.

Нарешті клошарам набридло моє товариство, і вони знову почали дрімати... Я залишив цих людей, які стали жертвами суспільства, в якому вони живуть. І зневірившись у собі, шукають химерного спокою у бродяжництві.

ТВОРЧІСТЬ АРНОЛЬДА УЕСКЕРА

В 1956 році театральний критик Поль Грехем, ремствуючи з приводу того, що тогочасний англійський театр не наважувався розповідати про навколишнє життя, з гіркотою констатував, що англійська драматургія живе «в щасливому незнанні великого й недосконалого світу, який існує по той бік авансцени».

«Протягом останніх двадцяти років,— писав П. Грехем,— наш театр з неймовірною байдужістю ставився до подій, які потрясли весь світ».

На англійській сцені можна було побачити що завгодно,— починаючи від салонних вистав з побуту аристократичної знаті й кінчаючи американськими гангстерськими «бойовиками»,— але тільки не твори, в яких відчувався б хоч легкий подих сучасності, справжнього життя.

З кожним повоєнним роком англійську драму дедалі інтенсивніше витісняли зі сцени бродвейські «комерційні» вистави. Сприяло цьому ще й те, що надзвичайно мляві й далекі від життя твори вітчизняних драматургів не привертали уваги широкої публіки, не давали касових зборів.

Саме в такому становищі перебував англійський театр в той час, коли газета «Дейлі уоркер» вмістила цито-

вану вище статтю Поля Грехема.

І от того ж таки 1956 року сталася подія, яка позначилася на всьому подальшому розвитку драматургії та сценічного мистецтва в Англії — цією подією було створення постійно діючого театального колективу «Інгліш стейдж компані», який поставив собі на меті показувати виключно твори сучасних англійських драматургів. Силами останнього і була здійснена постановка п'єси Джона Осборна «Озирнись у гніві», твору, що вперше за повоєнні роки вивів на англійську сцену сучасних героїв, взятих з реального життя.

«Лондонці побачили тяжке, сповнене тривоги життя простих людей, показане на сцені з таким реалізмом, який досі був їм відомий лише з романів»,— писав журналіст Ральф Паркер, розповідаючи радянським читачам про прем'єру п'єси Осборна.

Відтоді настав край неподільному пануванню на сцені «касових бойовиків» та перекладних творів авторів так званого «театру абсурда» — Іонеско і Беккета, а останнім часом і доморощеного «антидраматурга» Гарольда Пінтера,— тобто творів, «позбавлених героя, інтриги й осмисленого діалогу» (за висловом одного з

апологетів цього театру Мартіна Ессліна); на англійську сцену владним кроком вторглося життя.

Зараз імена Джона Осборна, Арнольда Уескера, Брендана Біена, Бернарда Копса, Шейли Делані, Джона Ардена, Кіта Уотерхауза та Уїліса Холла, тобто драматургів нового покоління, які прагнуть відтворити в своїх п'єсах життя народу, буквально не сходять з театральних афіш. Це, звичайно, зовсім не означає, що буржуазний театр раптом зацікавився п'єсами з серйозним соціальним змістом. Комерційний театр просто змушений ставити такі твори, бо останнім часом саме вони є найбільш «касовими» — адже глядач хоче бачити на сцені часточку свого життя. І саме тому в англійській пресі знову й знову з'являються повідомлення про присудження літературних премій тому чи іншому з вищезазваних молодих драматургів. Так, нещодавно найкращими повоєнними п'єсами були визнані «Кухня» А. Уескера та «Закоханий лев» Ш. Делані, а кращою п'єсою 1962 року — «Смажена картопля до всього» А. Уескера.

В творах Уескера і Делані, Біена і Копса, Уотерхауза і Холла зі сцени заговорив народ, заговорили робітники й солдати,

фермери й клерки, куховари й офіціантки. Ці п'єси ставляться переважно в прогресивних театральних об'єднаннях, таких як «Сіетр уоркшоп», «Юніті-сіетр», «Ройал-корт», але як ми вже зазначали, їх змушений показувати і комерційний театр. Поява на англійській сцені творів гострого соціального звучання не могла, звичайно, не викликати різких нападок з боку реакційної буржуазної преси. Назва першої ж п'єси Уескера «Кухня» спричинилася до того глузливого ярлика, який почепили на «нову хвилю» буржуазні рецензенти. «Школою кухонної раковини» звуть тепер в буржуазній англійській пресі нову плеяду драматургів. Але навіть найзапекліші вороги і критикани цієї течії змушені визнати надзвичайну обдарованість і талановитість її представників, високий сценічний рівень їхніх творів, їхню принциповість і вірність правді життя.

Одним з провідних драматургів і теоретиків вищезазваної течії є Арнольд Уескер, з ім'ям якого пов'язаний новий рух в театральному житті країни, так званий «Центр 42».

Уескер народився 24 травня 1932 року в робітничому районі Лондона. Батьки його брали участь в соціалістичному русі, і сам Уескер деякий час був членом англійської комуністичної спілки молоді. Шістнадцятирічним юнаком він почав свій трудовий шлях як учень мебляра, потім працював помічником тесляра та учнем продавця книгарні. З 1950 по 1952 рік Уескер служить в англійських військово-повітряних силах. Після демобілізації він знову стає учнем, цього разу вчиться на водопровідника. В 1953 році Уескер живе на фермі, працює сортувальником зерна. З 1953 року по 1958 рік майбутній провідний молодий

драматург Англії працює на кухні великого ресторану, спочатку вантажником, а потім куховаром-кондитером. Саме в цей час — буквально спираючись на власний досвід — Уескер пише свою першу п'єсу «Кухня», яка розповідає про закулісне життя персоналу величезного ресторану. «Кухня» була поставлена театром «Ройал-корт» в 1959 році.

В 1958—60 рр. Уескер створює свою трилогію: «Курячий бульйон з ячменем», «Коріння», «Я розповідаю про Єрусалим» — яка одразу ж висуває автора в ряди провідних англійських драматургів.

Підсумовуючи результати театального 1960 року, рецензент газети «Дейлі уоркер» Майкл Майсон зазначав, що постановка трилогії Уескера «сама по собі подія знаменна, але ще більшого значення вона набуває через те, що автор її є одним з найпрогресивніших молодих письменників, які виступили в 1960 році».

«На лондонській сцені немов би повіяв свіжий вітер,— писав англійський критик-марксист А. Кеттл про уескерівську трилогію.— Поставлено п'єси, в яких йдеться про справи дійсно важливі, п'єси, в яких зовсім справжні люди (такі ж самі, як і глядачі) сміються, плачуть і сперечаються з приводу справжніх, а не вигаданих проблем».

В своїх творах драматург ставить найпекучіші питання, які турбують англійських трудівників. Він розповідає про «ідіотизм сільського життя» в одному з найвіддаленіших куточків фермерської Англії («Коріння»), про долю робітничої родини, члени якої беруть участь в соціалістичному русі («Курячий бульйон з ячменем» та «Я розповідаю про Єрусалим»); остання ж п'єса Уескера «Смажена картопля до всього», друкована в цьому номері «Все-

світу», є твором про класову боротьбу в англійському суспільстві.

Які ж політичні погляди самого драматурга? 1960 року Уескер виступив у лейбористській газеті «Трібюн» із статтею «Ви живете лише напівжиттям», в якій він закликає англійських трудящих до активнішої участі в культурному житті країни. «Напівжиттям» Уескер вважає існування людей, що виключені із справжнього культурного процесу, що споживають ерзац культури, тобто так звану «культуру для мас», якою годують трудящих буржуазні ідеологи.

«Я не вірю в те, що серйозні книги існують лише для інтелігенції, а для простих людей потрібне лише розважальне читиво»,— заявляв Уескер в цій статті. Драматург обстоює право трудящих на справжню культуру, виступає за прилучення народу до найцінніших надбань світової культури. Помилково вірячи в твердження ідеологів лейбористського руху про «спонтанний перехід від капіталізму до соціалізму», який нібито вже почав відбуватися в англійському суспільстві, Уескер вважає, що соціалізм в Англії настане сам собою, як тільки народ буде залучено до справжньої культури.

«Шлях, на якому Уескер шукає, але не знаходить виходу для своїх героїв,— зазначає англійський прогресивний критик Девід Крейг, — є доказом... тяжкого становища тих, лівих угруповань, які відмовляються прийняти марксистське вчення про соціалізм».

Звичайно, плутані й просто хибні теоретичні засади не могли не позначитися на творчості драматурга, але взяте само по собі прагнення Уескера наблизити мистецтво до народних мас можна, звичайно, тільки вітати.

Ще в 1960 році Уескер ви-

ступив на конгресі англійських тред-юніонів із закликом активізувати участь робітників у культурному житті країни. На наступному конгресі 1961 року ця пропозиція молодого драматурга була сформульована в окремому параграфі резолюції, де зокрема зазначалось, що «конгрес визнає необхідність мистецтва для робітників».

Тоді ж таки за ініціативою Уескера був заснований новий культуртрегерський рух, так званий «Центр 42». (Цифра 42 — це порядковий номер параграфу «про необхідність мистецтва» в резолюції конгресу тред-юніонів).

Членами виконавчого комітету «Центру 42», крім Уескера, стали відомі прогресивні драматурги, художники, письменники, актори. «Центр» сформулював мету своєї діяльності так: «Наблизити профспілки до представників мистецтва і добитись асигнувань для розвитку образотворчого мистецтва, театру, музики і кіно».

Комітет прийняв рішення заснувати в Лондоні своєрідний культурно-освітній будинок для трудящих з приміщенням для театральних спектаклів, кінозалом, виставочним та концертним залом тощо. На думку засновників руху, цей будинок мав стати центром, з якого діяльність організації поширювалась б на всі робітничі райони й міста країни. Однак спорудити в Лондоні такий будинок виконавчому комітету «Центру 42» не пощастило, — профспілки не мали потрібних для цього коштів, а про державну дотацію, звичайно, не могло бути й мови. Отже, ініціаторам руху довелося починати свою діяльність в інший спосіб. В Уеллінгборо — невеликому промисловому місті на півночі країни — 1961 року був проведений перший

фестиваль «Центру 42», в програму якого входила постановка в міському театрі трьох нових п'єс на робітничому тематику, виставка творів місцевих художників, концерт хорових колективів тощо.

Незважаючи на глузливе ставлення буржуазної преси до діяльності «Центру 42», наступного, 1962 року, фестивалі було проведено вже в кількох промислових центрах країни, — Ноттінгемі, Лестері, Бірмінгемі, Брістолі, знову в Уеллінгборо та в двох приміських районах Лондона — Хейсі та Саутоллі, — під час яких було показано п'єсу Бернарда Копса «Входить Соллі Голд», написану спеціально для фестивалю, оперу Стравінського «Розповідь солдата» і музичну композицію Уескера «Ноттінгемський капітан», теж створену для фестивалю.

До торішніх міроприємств «Центру 42» англійська буржуазна преса вже змушена була поставитися серйозніше. «Центр 42», натхненником і організатором діяльності якого був і залишається Арнольд Уескер — організація молода, але її по праву ставлять поруч з такими відомими прогресивними об'єднаннями, як «Сіетр уоркшоп» і «Юніті-сіетр».

«З суспільно-політичної точки зору сучасний англійський театр настільки буржуазний, що його недоліки нікого не дивують, — писав наприкінці 1962 року А. Кетл. — Однак, не слід недооцінювати значення та впливу «Сіетр Уоркшоп», «Юніті-сіетр» або прогресивних профспілкових працівників, пов'язаних з «Центром 42». Водночас не завадить підкреслити могутність тих сил, проти яких вони борються. Комерційний театр, з його головною цитаделлю на Уест-енді, прагне придушити сучасну англійську драматургію. Але навіть в

Уест-енді панування «затишних» п'єс вже не таке, як раніше».

* * *

П'єса «Смажена картопля до всього» була написана Уескером 1962 року і тоді ж побачила світло рампи в театрі «Ройал-корт».

Ось якої думки про неї сам автор (журнал «Марксизм тудей», листопад, 1962.): «Незалежно від її художніх достоїнств, п'єса «Смажена картопля до всього» — політичний твір про класову боротьбу, який розповідає робітничому класу, в який спосіб його обдувають, і повідомляє сильних світу цього, що нам відомо, як саме нас обдувають».

І от тепер український читач має нагоду познайомитись з цією п'єсою. Він, безперечно, віддасть належне драматургічному динамізму п'єси, напруженому, лаконічному діалогу, тому глибокому сарказму, яким позначено ставлення автора до зображуваних подій. Всі ці риси свідчать про неабиякий талант молодого англійського драматурга.

Кілька юних новобранців роблять свої перші кроки на військовій службі, — в казармі і на учбовому плаці. Вони знайомляться один з одним, придивляються один до одного, відбувається і їхнє знайомство з начальством.

З перших же сцен п'єси ми стаємо свідками того, наскільки ненависна цим вісімнадцяти- і дев'ятнадцятирічним хлопцям військова служба взагалі і тупа солдатська муштра англійської королівської армії зокрема.

Вже друга сцена п'єси починається тужливою мелодією солдатської пісеньки:

«Заберіть мене додому,
Мамо, майте милість».

Хлопці з огидою думають про «вісім клятих тижнів» муштри в таборі загально-

військової підготовки й про ті роки служби, які доведеться провести після розподілу по гарнізонах десь на Кіпрі, чи на Мальті. Жоден з них не бачить ані найменшого сенсу в цій службі. Кого і від кого вони повинні будуть захищати? Хто збирається на них нападати? Навіщо їм уся ця казенна щоденна муштра? Ущипливою сатирою пройнята сцена знайомства з начальством на початку п'єси.

«Сер, якщо агресори сильніші за нас, чого ж вони чекають?» — цілком резонно запитує новобранець № 247, вислухавши бундючну промову підполковника, в якій є, до речі, таке красномовне визнання: «Реактивний снаряд «Метеор» для нас важливіший, ніж бібліотека».

Завданням офіцерів та їх помічників є вибити з голів новобранців усі «дурощі», тобто перетворити солдатів на слухняних автоматів, привчити їх не роздумуючи виконувати перший-ліпший наказ начальства, яким би жорстоким та безглуздим він не був.

Ми переконуємось в тому, що офіцери англійської армії дуже вміло справляються з цими своїми обов'язками, хоч їхні цинічні й під-

ступні методи не завжди приносять бажані плоди.

Драматизм ситуації, в якій опиняються дев'ятеро новобранців, посилюється ще й тим, що на роль їхнього ватажка претендує Піп Томпсон, на перший погляд, найрозумніший та найсміливіший з них. Піп — аристократ, син банкіра, колишнього генерала, міг би зразу одержати офіцерське звання, але, посварившись з батьком, він на зло йому пішов в армію простим солдатом. Проте і в солдатській казармі Піп залишається представником панівної верхівки і виконує ту роль, яка призначена йому в силу класового характеру суспільства.

Піп зраджує своїх товаришів по казармі, він зрікається усього того, що спочатку проповідував, і кінець кінцем надягає на себе офіцерський мундир.

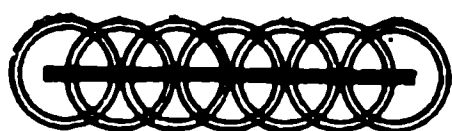
І офіцери, і Піп, який перебігає на їхній бік, гадають, що вони перемогли, що їм вдалося — вже не вперше! — зламати опір з боку молодих робітників, фермерів, дрібних торговців, одягнених у солдатську уніформу. Але ідейний заряд п'єси «Смажена картопля до всьо-

го» полягає саме в тому, щоб застерегти глядачів: не вірте заграванням сильних світу цього, бо це політика батога та пряника.

Розв'язка п'єси драматична. Новобранців переможемо. Та чи до кінця? Чи ж зробили з них слухняних автоматів із зброєю в руках, автоматів, які беззаперечно підуть туди, куди їм накажуть, — кидати атомні бомби на беззахисних людей, нищити жінок і дітей, топтати найдорогоцінніші надбання людської цивілізації?

Над цим, не сформульованим автором, питанням, яке тимчасом явно бринить в кожному рядку фіналу п'єси, Уєскер примушує замислитись англійського глядача.

Отже, Уєскер, як і всі інші представники новітньої англійської драматургії прогресивного спрямування, прагне осмислити й передати думки та мрії простого англійського трудівника, його ставлення до життя. Ці творчі пошуки мають, безперечно, широкі й великонадійні перспективи: адже творча біографія Арнольда Уєскера, як і багатьох його колег, ще тільки починається.

Щирий лірик

Нізар Каббані, «Хабібатій», Дар аль-Адаб, Бейрут 1961 р.

Сирійська література є складовою частиною арабської літератури. Літератури Сирії і Лівану стоять поруч, оскільки історична доля цих двох країн була тісно пов'язана.

З середини минулого століття Сирія і Ліван стали одним із центрів арабського відродження, яке охопило всі прояви життя арабського суспільства, і чи не в першу чергу духовну сферу. Сирія дала арабам таких видатних людей як Адіб Ісхак, Франсіс Марраш, А. аль-Кавакібі. Вони багато зробили в галузі поширення освіти в арабському світі, а крім того заклали основи нової арабської літератури, що повільно, але невпинно, почала втручатися в життя, засвоюючи нові ідеї.

Особливо велике значення для дальшого розвитку арабського письменства мала т. зв. сирійсько-американська школа, що виникла в середовищі емігрантів-арабів в Америці, звідки вплив її поширився на весь арабський світ. Заслуга представників цієї школи, в основному вихідців із Сирії та

Лівану, полягала в тому, що вони сміливо розірвали пута середньовічних канонів, які гальмували розвиток всіх жанрів літературної творчості, і вперше виступили з творами, близькими і зрозумілими широким масам читачів.

Частина діячів названої школи, такі як Абд-ель-Месіх Хаддад, Насіб Аріда, Михаїл Нуайме, вчилися в юності в школах Російського палестинського товариства (а М. Нуайме, нині відомий

ліванський письменник, продовжував навчання в Полтаві) і були знайомі з передовою російською літературою, що, безперечно, позитивно вплинула на їх творчість.

Після Жовтневої революції зростає національно-визвольний рух в усіх арабських країнах, у тому числі і в Сирії. Під впливом Великого Жовтня тут у 1925—27 рр. вибухнуло повстання проти французьких колонізаторів. У вирі антиколоніальної боротьби і зародилась передова сирійська література. Патріотичні твори поетів Хайр-ад-Діна аз-Зурука і Мухаммеда аль-Базма, прозаїків Наджиба ар-Райіса, Шіхаба аль-Джабарі були взяті на озброєння повсталим народом.

В тридцятих роках у Сирії активізувалися прихильники імпортованих з Заходу формалістичних і занепадницьких «ізмів». Існують вони і по сьогодні. Але народ не визнає їх, бо для того, щоб подолати колоніалізм в усіх його проявах, потрібні не формалістичні викрутаси, а література, яка б давала наснагу, служила зброєю. Такою літературою була передова, реалістична література Сирії.

Подібно до всіх сучасних арабських поетів, майстри поетичного слова Сирії поділяються за своїм ставленням до форми віршу на дві великі течії. Перша течія — це прихильники традиційних форм поезії і чистої класичної мови. Типові представники її Мухаммед аль-Базм, Джаміль Султан, Шафік Джабарі, Омар Абу Ріша.

Другу велику течію становлять поети-новатори. Вони йдуть шляхом пошуків нових форм, які більш відповідали б сучасному змісту. Але їх пошуки — не гонитва за модерними фокусами, а творча робота над словом на міцному ґрунті реалізму і народності. Пишуть вони літературною мовою, але без архаїзмів і складних зворотів. Для прикладу назовемо імена Шаукі Багдаді, Мухаммеда аль-Харірі, Насуха Фахурі (перекладач Маяковського), Халдуна Кярзуна. До цієї ж течії належить і автор рецензованої збірки Нізар Каббані.

Народився Каббані 1923 року в Дамаску. Поетична обдарованість Нізара виявилась дуже рано. Коли йому було двадцять років, вийшла друком його перша збірка «Говорили мені чорняві» (1944). За першою книгою з'явилися інші: «Дитя грудей» (1948), «Самбо» (1949), «Ти моя» (1950), «Вірші» (1956) і «Моя кохана» (1961).

Навіть просто читаючи назви збірок, розумієш, що їх автор насамперед лірик. В більшості творів він оспівує кохання, жінку, рідну природу. Але це зовсім не означає, що Каббані замикається в рамках, так би мовити, «чистої лірики». У нього є вірші, сповнені філософських роздумів про людину й людське життя, про щастя. Не обминає він також і тем, пов'язаних з боротьбою арабських народів проти імперіалізму та колоніалізму.

Твори Каббані не до смаку сірійським реакціонерам, які ладні задушити будь-які прояви вільної думки. Після опублікування його викривального вірша «Хліб, опій і місяць» розпочалася травля Н. Каббані, питання про цей вірш слухалося навіть у сірійському парламенті. Депутати-консерватори вимагали від уряду віддати Каббані до суду за його виступи «проти святинь».

Незважаючи на це, поет сміливо творить далі, завойовуючи все більше визнання народу. Про це свідчить хоча б той факт, що його книги витримали по 3—4 видання.

Остання збірка поезій Каббані «Моя кохана» типова для творчості поета. Переважна більшість віршів, уміщених в ній, є ліричною сповіддю поета, адресованою його коханій. Прикладом таких віршів можуть бути «Моя кохана», «Слова», «Полум'яні листи». Пристрасно розповідає ліричний герой автора про свою любов у розлуці у віршах «Три листівки з Азії» та «Лист від моєї коханої». Для інтимних поезій Каббані характерні чистота і цнотливість, які вигідно відрізняють їх від творів деяких авторів зарубіжного Заходу і Сходу, що на догоду низьким смакам впадають у вульгарний еротизм.

Про гірку долю жінки на Сході говорить вміщений у збірці Каббані вірш «Голос з гарему». Це — розповідь про розтоптані почуття, про безправність жінки в суспільстві. Поет стає на захист жінки, яку відсталі звичаї позбавляють щастя.

Окремо слід зупинитися на досить великому вірші «Любов... і нафта». В ньому автор викриває реакційну арабську буржуазію, яка віддала нафтові багатства арабських країн у концесії іноземним монополістам. З гнівом говорить Нізар Каббані про те, як ці багатії розкошували в Парижі, в той час як над вітчизною нависла імперіалістична загроза. «Забули святині, і бога, і рідні оселі», — пише поет.

На жаль, Каббані не бачить тієї сили, яка змогла б багато чого змінити в країнах Арабського Сходу — тобто, народу. В цьому слабкість світогляду автора. Але сам факт появи такого вірша свідчить про те, що Каббані не стоїть осторонь складних політичних проблем, які хвилюють увесь арабський світ.

Хто не знає про долю героїчної алжирської дівчини Джаміли Бухіред? Чудового вірша про молодого алжирську патріотку написав і Нізар Каббані. Вірш цей так і називається «Джаміла Бухіред».

Починається він просто і разом з тим схвилювано. Автор спочатку ніби читає тюремну картку біля камери, а потім почуття гніву і любові немовби вибухають у пристрасних рядках віршу.

Ім'я
Джаміла Бухіред.
Номер камери — дев'яносто.
У військовій тюрмі Бухран.
Вік — двадцять два роки.
Очі — як світильники храму,
Волосся — арабське, чорне,
Як літо... як водоспад печалі.
Глек для води...
І сторожа...

Нізар Каббані оспівує подвиг Джаміли, який яскравою сторінкою увійшов у історію національно-визвольної боротьби алжирського народу. «Пам'ять про неї ми збережемо для наших дітей», — пише поет.

Привертає до себе увагу і маленький цикл з чотирьох віршів «Послання солдата з Суецького фронту». Вони написані у вигляді листів у жовтні-листопаді 1956 року, в дні потрійної агресії проти Єгипту. Це — скоріше невеликі поетичні етюди, в яких автор передає почуття воїна в тяжкі бойові дні. В його словах палає вогнем кипуча ненависть до агресорів, загарбників, які «мов сатана», «мов вороння» напали на арабську землю. Він пише про відплату ворогові і радість перемоги, прославляє Порт-Саїд і його героїчних захисників.

Це послання, о батьку, я пишу
з Порт-Саїда,
Де змішались геройство, і кров,
і залізо.
Я пішу тобі, батьку, з майстерні
героїв,
Я пишу з Порт-Саїда...

Знайомство з книгою Каббані показує, що, будучи тонким ліриком, співцем кохання, він не цурається і політичних, громадських тем. Але в усіх своїх творах поет залишається ліриком, щирим і душевним. Це, звичайно, добре, але іноді буває необхідно, щоб у голосі поетовому звучали і мідь, і криця.

За своїми художніми якостями вірші Нізара Каббані належать до кращих творів сучасної арабської поезії. Твори Каббані сповнені експресії, внутрішнього динамізму, що ріднить їх з кращими зразками передової французької поезії, наприклад, з творами Поля Елюара. Н. Каббані бездоганно володіє палітрою рим і в цьому він близький до традиційної арабської поезії.

Як бачимо, автор збірки «Моя кохана» за особливостями стилю є типовим представником новаторського напрямку в сучасній арабській поезії, який стає дедалі сильнішим і впливовішим.

Книга «Моя кохана» познайомила нас ще з одним талановитим сучасним арабським поетом, поетом молодості і кохання, і ми раді цьому знайомству.

Ю. КОЧУБЕЙ

Ян Прохазка і його герой

Ян Прохазка. Зелені обрії. «Молодь», 1962.

В своєрідному інтерв'ю, даному самому собі й уміщеному замість передмови до повісті «Зелені обрії», Ян Прохазка так відповідає на запитання, якої він думки про нинішнє покоління: «Я думаю про нього те ж саме, що думаю сам про себе. Нинішнє покоління не таке погане, як інколи здається. І завжди готове з натхненням узятися за безліч справ, хоч уголос і каже, що це не для нього. І потім, не забуваймо про людський мозок. Він досяг фантастичної зрілості».

І справді, читаючи цю невелику повість, відчуваєш, що автор написав твір про себе, про події, які йому самому довелося пережити. І річ не лише в тім, що автор теж такий молодий, як і його герой, і навіть не в тім, що він, як і його герой, лишився в душі гречкосієм. Таке враження створює, насамперед, не підробно щира інтонація, м'який, іноді ледь іронічний плин розповіді та щедрість почуттів і людських переживань, якими насичена кожна сторінка книжки. Та зрештою, суть не в тому — автобіографічна повість «Зелені обрії», чи ні, — вона приваблює, передусім, глибиною зображення молодого людини нашого часу, нашого сучасника, бійця за революційну перебудову життя, за торжество соціалістичних ідеалів.

Форма твору трохи незвичайна. Композиційно він складається з коротеньких розділів. Слідом за кожним розділом, в якому змальовуються картини сьогоденного життя в чеському селі Зелена Гірка, де тепер працює герой твору молодий агроном Одржей, неодмінно йде розділ,

в якому Одржей немов би вихоплює з пам'яті події недавнього минулого. Ці вставні новели допомагають в усій повноті, в усій привабливості побачити живий портрет розумної, мрійливої людини, яка весь час шукає, іноді й помиляється, та ніколи не зраджує свої принципи, свої ідеали. Це людина нелегкої долі та яскравої індивідуальності.

Герой повісті небагатослівна і навіть в якійсь мірі замкнута людина з аналітичним складом думок, людина, яка самовіддано любить свою справу, віддає їй себе цілком, за покликанням душі, бо в душі Одржей — хлібороб. Втім, це вже хлібороб з новим світоглядом; крім досвіду, який він набув, працюючи з батьком на землі, Одржей встиг одержати вищу освіту і навіть працював деякий час у науководослідному інституті. Нагадаємо: з інституту Одржей просто «втік» на ферму зелено-гірського держгоспу, чим викликав здивування не лише у своєї приятель-

ки, а й у всіх знайомих, бо проміняв празький комфорт на знегоди й труднощі життя на відсталій фермі. Але Одржей не злякала непривітність Зеленої Гірки. Агрономи, які жили в холодній, незручній кімнаті до нього, залишили слід свого перебування на фермі. На обкладинці старого зошита Одржей прочитав написи, схожі на епітафії на чужих могилах. Ось деякі з них:

«Хоч понапихай усі кутки сіном — все одно не вистачить. Зима тут шість місяців». «Хлопче, драпай звідси!» «З Ганічинцем будь насторожі — це той дядько!»

«Той дядько», начальник каменоломні, справді одразу ж стає на шляху молодого агронома.

Одржей вважав пасовисько на Лішанді «величезною коморою свіжої трави», а Ганічинець вимагав, щоб череду прогнали з пасовиська, бо фронт робіт його каменоломні саме перетинає дорогу, що зв'язує Зелену Гірку з Лішандою, і на цій дорозі мають провадитись вибухові роботи.

Перші розділи повісті написані у формі репортажу, в них навіть відчувається якась документальність, що сама по собі аж ніяк не прикрашає художнього твору; однак, уже в цих розділах читача вражає влучність і яскравість характеристик людей та стосунків між ними. Ми одразу відчуваємо ненависть між Одржеєм та Ганічинцем, ненависть, яка виключає можливість будь-якої об'єктивності в оцінці дій і поведінки кожного з них. Ось якими постають перед нами начальник каменоломні й молодий агроном під час приїзду комісії, покликаної ліквідувати конфлікт між каменоломнею й держгоспом:

«Весь вигляд Ганічинця свідчив, що він дуже відповідальна особа: так у людей, які страждають на розлад жовчного міхура, буває написана на лиці їх недуга. Інженер трохи сутулився і виставляв уперед плечі, навіть своєю позою підкреслюючи вічну заклопотаність. Коли Одржей підходив до гурту, Ганічинець повагом відвернувся, показавши йому спину, і заговорив із кимось. Одржей в думці вилаяв інженера. В суперечці, для вирішення якої приїхала комісія, Ганічи-

нець був сильнішою стороною, а сам Одржей грав роль біблійного Давида, у котрого через не-долітство забрали прашу».

Одржея дратувало, що всі бояться Ганічинця. Навіть комісія в Зелену Гірку могла і не їхати: «...хоч їх четверо, вирішальне слово має п'ятий, який до них взагалі не належить і — більше того — є однією із суперечних сторін».

Хто знає, може упередженість проти Ганічинця викликана й іншими обставинами, адже собі на лихо Одржей закохався в учительку Марту, у якої був роман з одруженим Ганічинцем. Був, а може й досі триває, в усякому разі, в Зеленій Гірці всі чули про цю історію...

Риса за рисою виіплює письменник образ Одржея — повнокровний образ молодого людини, готової вперто битися за справу, якій віддала себе і в яку повірила всім серцем, хоч справа ця не легка і вимагає подолання багатьох труднощів. Одржей вже пережив страшну зиму на фермі, коли не вистачало кормів і в хлівах гинули новонароджені телята. Одржей врешті сам поїхав купувати корми до рідного села, де головою кооперативу був його батько. І як це не дивно, надії він покладав не на батька, бо ще змалку між ними склалися досить напружені взаємини.

І дійсно, хоч кооператив мав повні стодоли, батько закинув синові: «... коли господарював на своєму, то не продав, либонь, ані пучечка сіна, ані віхтя соломи». І додав, що «кооперативу теж краще мати пашу в стодолі, ніж якусь сотню у касі». Але збори правління кооперативу поставилися до Одржея привітніше, ніж рідний батько. Вони вирішили допомогти фермі. І в цьому факті Одржей і читачі бачать нову могутню силу сучасного життя, творці якого вже по-новому розглядають своє місце в суспільних процесах, відчувають відповідальність не тільки за себе, а й за долю держави, господарями якої вони тепер є.

Весь зміст боротьби Одржея зводиться до того, щоб зробити пасовисько Лішанду культурним угіддям. Для цього він робив все можливе і навіть неможливе.

Незрима війна між агрономом і Ганічинцем велася на два фронти, і на одному з них Одржей остаточно зазнав поразки. Адже Марта кінець кінцем надіслала йому листа, в якому пропонувала дружбу. Одржей добре знав, коли саме жінки пропонують дружбу. Страждаючи від свого нещасного кохання, він навіть не помічає закоханих поглядів Яни — дочки Мусилека, підричника з каменоломні. Любов цієї дівчинки зворушлива і безкорислива.

Остання розмова з Мартою якось особливо прикро вразила Одржея. Безнадія й самотність і привели його до сільського ресторанчику. Товариство в ресторані виявилось не дуже приємним. Павела — підозрілий суб'єкт, Оплуштіл і Верга, конюхи-п'янички, які давно ненавидять агронома, бо той розплутав їхні шахрайські оборудки й запровадив звітність, яка примусила конюхів дедалі частіше дотримуватись «сухих» тижнів. До того ж, Оплуштіл хотів помститися агрономові й за родинні справи. Довгі роки конюх знущався з своєї дружини, та приїхав Одржей і поклав цьому край...

Вперше з часу приїзду до Зеленої Гірки молодий агроном піддався скороминущому настроєві. Павела провокує бійку. Сп'янілий Одржей приймає виклик. Присутні одразу ж переконуються в тому, що молодий агроном може постояти за себе. Тоді Павела, Оплуштіл і Верга підстерegli хлопця вночі у полі й побили його з дикою жорстокістю. До того ж він впав на косу й поранив себе. Агроном лежить самотній в полі, стікаючи кров'ю, і відчуває, як життя покидає його. Вир подій і думок проноситься в його голові в ці трагічні хвилини і він розуміє, що не має права здаватися. Шлях важко пораненого Одржея до благословенного й життєдайного струмка

намальований письменником з великою силою й художньою майстерністю. Нестримна жадоба до життя, тверда воля бійця ведуть хлопця вперед, і коли він нарешті приповзає до струмка й п'є воду, стогнучи від насолоди, ми з полегшенням зітхаємо, радіючи мужності героя, мужності, джерелом якої є віра в себе й своїх товаришів, віра в людину.

...Одржей приходить до пам'яті в ліжку. В хвилини, коли до нього повертається свідомість, він чує розповідь про те, як усі троє — Павела, Варга, Оплуштіл шукали його на Лішанді, а Оплуштіл хотів навіть повіситись. Агроном бачить Ганічинця, який схвилювано шепоче: «Коли видужаєш, поїдемо до Праги поговорити відносно дороги». Серед багатьох людей, що оточили його ліжко, він бачить і Яну. Вона плаче, і хлопець відчуває, що йому приємно бачити дівчину. «Він зрозумів це, коли Яна підняла повіки і утопила в нього очі».

Перегортаючи останню сторінку повісті «Зелені обрії», ми мимоволі малюємо в уяві повернення Одржея на ферму, його даліше життя. Ми знаємо й віримо: Одржей своїм розумом, своїм серцем зуміє розібратися в лабіринті моральних та етичних проблем, бо він сповнений благородних ідеалів, і ніколи не збочить з обраного шляху.

В інтерв'ю-передмові Яна Прохазку питають: «Чи справді трапилось у житті все, про що йде мова в цій книжці?»

— Авжеж. Інакше б я не писав. Вигадувати не вмію», — відповідає автор.

Можна з певністю сказати, що і без цього свідчення письменника читач переконується в справжній реальності подій і, головне, образів людей нової соціалістичної Чехословаччини.

Книжка Яна Прохазки, безперечно, розширить наше уявлення про сьогоднішній день чехословацького села.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

Такий вигляд мали «люди-леопарди».

УБИВЦІ В ЛЕОПАРДОВИХ ШКУРАХ

Не думайте, що йтиметься про якихось новоз'явлених послідовників руставелевого витязя. Люди, про яких ми розповімо, не тільки не чули прізвища цього письменника, а й навряд чи могли написати своє власне. Вони діяли в Африці, у найглухіших місцевостях Камеруну й Нігерії, наводячи жах на мирних жителів. Єдиною метою членів так званої секти «людей-леопардів», яку лише зовсім недавно вдалося остаточно ліквідувати, було вбивство. Нападали вони переважно на беззбройних людей, і в першу чергу, на жінок та дітей.

Члени цієї секти вважали леопарда найсильнішим і найгрізнішим звіром. Справді, серед хижих тварин мало знайдеться подібних до нього за дикістю й кровожерливістю. Африканський леопард не задовольняється однією жертвою. Він шаленіє від свіжої крові, а тому сам процес вбивства приносить йому садистичне задоволення. Звичайно, це дещо антропоморфізоване пояснення вчинків леопарда. Але вважають цілком ймовірним, що людською кров'ю і виїданням внутрішніх органів жертви леопард інстинктивно поповнює нестачу в своєму організмі якихось поживних речовин. В усякому разі, африканський хижак відомий масовими вбивствами, вчиненими переважно вночі. При цьому він нападає не лише на худобу, але й на житло людини. І хоч раз скуштувавши людського м'яса, вже не може без нього існувати.

«Люди-леопарди» намагалися в усьому наслідувати свого хижого кумира. І важко сказати, коли сектанти з племені кібо дійшли такої думки. Деякі дослідники вважають, що кілька сотень років тому. Але більш-менш достовірні відомості про секту з'явилися лише в останні десятиріччя.

Ось як діяли її члени. Перш за все кожен мусив забити леопарда. Це вимагало неабиякої сміливості й винахідливості. Але коли вже хижак був мертвий, навколо нього виконувався певний ритуал, який дозволяв стати гідним його наслідувачем. Адже у племені кібо леопард вважався «вищою істотою». І щоб ця істота не гнівалася, належало перейняти її звичаї, виховати в собі «дух леопарда». Тобто, натягнувши на себе леопардові шкури, нападати вночі на беззахисних людей і вбивати їх якнайбільше. А потім з'їдати серце, нутрощі, пити гарячу кров.

Природно, що людожери не могли дуже часто займатися такими вправами. Вони робили це час від часу, застосовуючи усіх засобів обережності. Та й налічувалося їх небагато, тих сектантів. Вони не мали ніяких вождів і приймали в своє «товариство» лише обраних.

Секта давно поставила себе поза законом. Але виловити цих людожерів було нелегко. Цілі села в джунглях жили під терором «людей-леопардів», і кожне повідомлення про їх місцезнаходження загрожувало смертю.

Та, нарешті, спільними зусиллями нігерійських і камерунських властей ці двоногі вампіри були знешкоджені.

ЗАПРОШЕННЯ ДО...

Професор фізики університету в м. Сент-Луїс (штат Міссурі) М. І. Конден зробив сенсаційний винахід, який має принести йому гучну славу в Сполучених Штатах. Про своє відкриття професор розповів під час спеціально скликаної прес-конференції, на яку були запрошені представники провідних американських газет і журналів. Очевидно, добре розуміючись на законах не лише фізики, а й бізнесу, Конден вирішив завчасно подбати про рекламу, зробити свій винахід, так би мовити, здобутком широких кіл населення США.

Журналістам, що зібралися, професор показав маленьку скляну пляшечку, яка після опромінення «гамма»-променями забарвлювалася у фіолетовий колір. В цьому, проте, не було ще нічого надзвичайного: науці вже відомо багато досконалих методів розпізнавання небезпечних для людського життя побічних продуктів ядерної реакції.

Американський професор кинув у ту чудо-пляшечку маленьку пілюльку. Він пояснив, що в ту мить, коли флакончик забарвиться у фіолетовий колір, його слід відкрити й проковтнути пілюлю. Людина одразу ж впадає в глибокий сон, після якого вже ніколи не прокидається: крім снотворного, пілюля містить ще й відповідну дозу ціаністого калію. Професор виготовив два сорти пілюльок: «дайлафін» (перекладається — «вмирай, сміючись») — для дорослих і «дайгінгін» («вмирай, хихикаючи») — для дітей...

Пляшечка має форму серця — це свідчить, звичайно, про глибоку людяність містера М. І. Кондена, який закликав своїх співвітчизників купувати винайдені ним пілюльки й не розлучатися з ними ні вдень, ні вночі. З цією метою до флакончика припасований ланцюжок: хто хоче, може носити його на шії.

М. Конден, очевидно, заробить чималеньку сумму на своєму препараті: його пілюлям гарантована така ж гучна реклама, як і індивідуальним атомосховищам. Але ще більше на флакончиках Кондена нагріє руки Пентагон: адже винахід міссурійського бізнесмена від фізики буде неоціненним вкладом у справу поширення воєнного психозу в США!

САМОГУБСТВА

АНГЛІЯ

Під час святкування сотої річниці з дня народження Костянтина Сергійовича Станіславського в Лондоні був заснований інститут імені Станіславського. При інституті працюватиме театральна школа.

БОЛГАРІЯ

В Софії відбувся вечір, присвячений пам'яті Владислава Броневського. Про життя і творчість польського поета розповів професор П. Динков. Зі спогадами про Броневського виступила відома болгарська поетеса Дора Габе.

* * *

Широкому розвитку культури в Народній Республіці Болгарії значною мірою сприяла багатогранна діяльність так званих осередків культури, яка полягає в здійсненні різноманітних заходів, спрямованих на підвищення культурного рівня широких верств населення республіки, організації лекцій та бесід, виставок, концертів художньої самодіяльності і т. ін. Зараз у країні налічується чотири тисячі таких осередків.

Лише за останні п'ять років бібліотечний фонд осередків культури збільшився на 5,5 мільйона книжок і перевищує тепер десять мільйонів. Для повнішого охоплення трудящих створені пересувні бібліотеки в коопе-

Молоде мистецтво

В Англії видане дослідження «Австралійський живопис. 1788—1960». Вихід книжки співпав з відкриттям у Лондоні виставки австралійського мистецтва. Автор книги відомий історіограф і мистецтвознавець Бернард Сміт. Його книга становить перший ґрунтовний огляд австралійського живопису, який давно вже заслуговує на такий аналіз.

Основоположником австралійського живопису був Том Робертс, який у 80-х роках минулого століття зібрав навколо себе гурток талановитих художників.

На жаль, національні традиції, закладені в творчості Робертса, не відразу знайшли послідовників, тому що багато австралійських художників ще довго наслідували зразки англійського живопису.

Нова плеяда, справді національних австралійських митців з'явилася лише

на початку двадцятого сторіччя. Це, в першу чергу, Макс Мелдрам та Норман Ліндсей, які, кожен по-своєму, посіли видатне місце в історії розвитку австралійського живопису.

Нарешті новий підйом у живопису Австралії пов'язаний з періодом 30-х років, коли з'являються такі художники, як Добелл та Дрисдейл.

Добелл — видатний майстер портрета — створив свій оригінальний стиль портретного живопису. Дрисдейл, почавши з примітивізму, мало не з лубка, став видатним представником класичного реалізму.

Поряд з цими двома художниками і після них працювало багато талановитих майстрів живопису, серед яких можна назвати Ноеля Кунігена та Сіднея Нолана, які оспівують життя і природу рідної Австралії.

Автор конфіскованої „Вірідіани“

Небагато фільмів зустрічалось такими мінливими й протилежними оцінками в капіталістичній пресі, як фільми іспанського кінорежисера Луїса Бунюеля. Діаметрально-протилежні оцінки даються і самому авторові фільмів, і його творчому кредо.

Хто ж він насправді такий?

Луїс Бунюель народився на початку нинішнього сторіччя у злиденному арагонському селі. Його юну душу довго «формували» єзуїти сарагоського коледжу. Глибокий слід залишив у ньому і сюрреалізм, якому він віддав чималу данину у свої молоді роки. Близько 30 років Бунюель живе в еміграції — з них 20 останніх років у Мексиці, а перед тим 5 років у Франції і стільки ж у США. До еміграції він випустив лише один документальний фільм «Земля без хліба». Всі ж інші фільми (за винятком «Вірідіани») — «Андалузський пес», «Золотий вік», «Забуті», «Назарейнин», «Вогняний ангел» — були створені режисером на чужині. Проте не зважаючи на тисячокілометрові відстані та бар'єри десятиріч, творчість Бунюеля завжди була присвячена Іспанії, як була їй цілком присвячена художня творчість Гойї.

Луїс Бунюель,

Бунюель у своєму садку в Мехіко.

Кадр з фільму «Вірідіана».

В одному з своїх виступів Бунюель сказав, що справжнє кіномистецтво не може не бути осяяним ідеєю служіння людям і соціальному прогресові. Цьому розумінню обов'язку митця Бунюель завжди залишається вірним. Всю «ударну силу» свого таланту він спрямовує на викриття морального фарисейства, на захист «пригнічених і ображених».

Найбільш характерним для творчості Бунюеля є його фільм «Вірідіана». Він зробив його в Іспанії, куди приїхав для зйомок у 1960 році. «Вірідіана» народилася під пильним оком франкістських властей і інквізиторів з войовничої католицької організації «Опус деї». Однак, ні ті, ні інші нічого крамольного в цьому фільмі не помітили. Більше того: франкістський уряд цілком офіційно відібрав «Вірідіану» для фестивалю в Канні. Там фільм дістав першу премію, а потім — ще кілька міжнародних премій. Та не встигли «Вірідіану» увінчати «Золотою гілкою» в Канні, як «каудільо» схопився за голову і заверещав:

— Нас обдурили! Цей фільм — суцільна крамола! Заборонити! Конфіскувати!

І заборонили, і конфіскували, та ще директора кінодепартаменту усунули з посади.

Аналогічна історія з «Вірідіаною» трапилася і в Італії. Там фільм був під заборонаю протягом двох років, не зважаючи на те, що «Католицький кіноцентр» визнав за «Вірідіаною» високі моральні якості, а католицький письменник Дієго Фаббрі, який керував дубляжем фільму, дав йому найкращий атестат з релігійного погляду. Тільки в січні цього року «Вірідіана» вийшла на решті на італійські екрани. Але не минуло й трьох днів, як міланський прокурор заборонив демонстрацію фільму, назвавши його «богохульним» і аморальним.

Потрібна була вся тупість франкістських держиморд, щоб не помітити одразу викривальної сили цього фільму, не зрозуміти, що аморальна спустошеність Вірідіани — це моральна спустошеність мільйонів іспанців у кайданах франкістського режиму, а огидні жебраки в замку — це концентрований образ чорних злиднів сучасної Іспанії.

Кілька сторіч тому французький цензор не помітив революційного заряду «Весілля Фігаро» і написав, що ця п'єса не може бути крамольною, бо вона дуже весела. І от тепер франкістські інквізитори вирішили, що наліт містики і елементи «сексу» у «Вірідіані» гарантують фільмові благонадійність.

Навіть і тепер, після всіх дискусій навколо творчості Бунюеля, не припиняються спроби приписати йому роль «борця за релігію», за якийсь «релігійний ренесанс». Один французький журнал назвав його недавно «богошукачем». Генуезькі єзуїти присудили премію останньому фільмові Бунюеля «Вогняний ангел». Однак, у відповідь на спроби фальсифікувати його твор-

ративних господарствах та на будовах.

При центрах культури функціонують сотні гуртків художньої самодіяльності, танцювальних ансамблів, хореографічних та музичних шкіл, які минулого року виступили перед десятима мільйонами глядачів.

ІСПАНІЯ

Відомий твір Уільяма Шірера «Піднесення і занепад третього рейху» (уривки з якого друкувалися у «Всесвіті») заборонено в Іспанії. Американський видавець твору Шірера Фосет заявив, що причиною заборони були ті місця в книжці, де йдеться про співробітництво Франко з Гітлером. Річ у тім, що з 1945 року в Іспанії офіційно заборонено згадувати про це.

ІТАЛІЯ

Після повернення з Голлівуду відома італійська актриса Анна Маньяні знімається в новому фільмі Роберто Росселліні. Незабаром розпочнуться зйомки фільму молодого режисера П'єро Телліні «Що ви думаєте про Місяць», в якому Маньяні гратиме головну роль.

Анна Маньяні в новому фільмі.

* * *

М. Антоніні (режисер фільму «Пригода», «Крик» та ін.) створював до цього часу фільми виключно чорно-білі; тепер він готує кольоровий фільм, в якому головні ролі виконуватимуть Моніка Вітті та Антоні Перкінс. «Фільм буде кольоровим, — сказав Антоніні, — але зовсім невеселим».

КИТАЙ

В провінції Хенань (Центральний Китай) знайдено один з томів старовинного 18-томного видання «Дивовижних історій» Ляо Чжая.

Ляо Чжай — псевдонім видатного китайського новеліста Пу Сун-Ліна (1622—1715), письменника і вченого, прекрасного знавця китайської класичної літератури, історії і філософії. Його пензлю (у старовинному Китаї писали пензлем) належить більше 430 новел. Досі найповнішим виданням «Дивовижних історій» вважалося перше 16-томне видання 1766 року. Як зазначено на останньому аркуші знайденої книги, 18-томне видання вийшло наступного, 1767 року. Знайдений том містить 17 новел; деякі з них вперше побачили світ лише в цьому виданні, а одна («Випадок з дівчиною») до нашого часу взагалі була невідома.

Оповідання, що увійшли в цей том, — вбивча сатира на маньчжурських загарбників, які захопили владу в Китаї в 1644 році і панували аж до революції 1911 року. Мабуть, саме тому дане видання було заборонене маньчжурським урядом і широкого розповсюдження не мало.

КУБА

«В мирний час — як на війні» — назва першого твору молодого кубинського письменника Кабрери Інфанте, який приніс автору великий успіх. 33-річна письменниця походить з маленького кубинського портового містечка. В основу всіх чотирнадцяти оповідань книжки покладені події лютого-березня 1958 р.

НДР

У Веймарі здійснено постановку нової опери Оттмара Герстера «Веселий грішник», головним героєм якої є відомий персонаж східного фольклору Ходжа Насреддин.

Лібретто опери «Веселий грішник» написав сам композитор, використавши книжку радянського письменника Л. В. Соловйова про Ходжу Насреддіна.

чість Бунюель говорить в інтерв'ю, розміщеному в італійському журналі «Вісньюе»:

— Я переконаний атеїст і для мене не існує ніяких релігійних проблем. Приписувати мені «духовну спрагу» релігійного характеру значить, по-перше,

не розуміти, а, по-друге, ображати мене. Не бог мене цікавить, а люди.

У тому ж інтерв'ю Бунюель поділився своїми творчими планами. Влітку цього року він приїде до Італії, де працюватиме над зйомками нового фільму.

Образливий висновок

«Принципальна людина» — так називається нове дослідження про життя і творчість Джона Голсуорсі, що вийшло друком у лондонському видавництві «Хейнеманн».

Автор нової роботи про Голсуорсі Дадлі Баркер намагається простежити, як особисте життя письменника, його успіхи й невдачі відбивалися на розвиткові характерів головних героїв уславленої «Саги про Форсайтів». Баркер твердить, ніби образ центрального героя «Саги» Сомса Форсайта письменник писав з свого двоюрідного брата майора Артура Голсуорсі, чию дружину Аду Джон Голсуорсі полюбив ще в юності і з якою пізніше одружився.

Однак, пише Баркер, прототипом Сомса Артур Голсуорсі був лише в першій книзі «Саги» — «Власник». Завершивши «Власника», Голсуорсі незабаром щасливо одружився з Адою.

Отже на думку Баркера, в основу образу Сомса в усіх подальших книгах епопеї, письменник поклав уже свій власний характер.

В книзі «Принципальна людина» докладно простежується весь життєвий і творчий шлях письменника.

Англійський журнал «Букс енд букмен», рецензуючи книгу Дадлі Баркера, робить несподіваний, образливий для пам'яті Голсуорсі висновок:

«Сьогодні Голсуорсі більше не вважається першокласним письменником, — пише рецензент журналу. — «Сагу про Форсайтів» можна читати як цікавий соціальний документ, а не як серйозну літературну працю».

Таке зневажливе ставлення журналу та його рецензента до визнаного в усьому світі корифея англійської літератури може викликати лише обурення в усіх справжніх цінителів таланту Голсуорсі.

Театральні новини в Англії

Кращим драматургічним твором 1962 року в Англії визнано п'єсу Арнольда Уескера «Смажена картопля до всього».

Серед кращих виконавців центральних ролей названі Джон Гілгуд в «Школі лихослів'я» Шерідана, Лоуренс Олів'є та Майкл Редгрейв у чехівському «Дяді Вані» та Поль Скофілд в новій постановці «Короля Ліра».

Преса схвально зустріла також нову п'єсу Бернарда Копса «Додому, люба». (Копс спочатку написав її для радіо, а згодом переробив для сцени) і п'єсу

Гвіна Томаса «Стрибун Джеккі», яка в театральному сезоні 1962/63 року йшла на сцені театру «Ройал корт». Дія п'єси відбувається в Уельсі в 1830 році. Гвін Томас розповідає про боротьбу новонародженого класу пролетарів проти визискувачів-хазяїв.

«Відколи я себе пам'ятаю, ціни на хліб завжди підносяться як жайворонок у небо, а заробітна платня ледве кульгає слідом», — говорить герой п'єси Томаса Стрибун Джеккі, ватажок повсталих робітників.

Неопублікована п'єса Кручковського

Краківський театр здійснив постановку досі майже невідомої п'єси Леона Кручковського «Пригода з Фатерляндом».

Цікава вже сама історія цієї п'єси. Перший варіант її був поставлений в 1935 році у Варшавському театрі «Комедія». Тогочасна критика сприйняла її досить холодно.

Кручковський переписав п'єсу наново. Її прийняв до постановки театр ім. Словацького у Кракові. Прем'єра мала від-

бутися у вересні 1939 року. Але в долю п'єси втрутилась історія. Авторський примірник було знищено, щоб він не потрапив до рук німецьким окупантам, яких цей твір безжалісно висміював.

Здавалось, п'єса загинула назавжди. Але після визволення автор серед схованих під час окупації рукописів знайшов і «Пригоду». Він перечитав її знову і почав писати третю версію, зробив новий пролог і вніс цілий ряд змін. Але незабаром нові творчі плани

відірвали його від п'єси і ця третя її редакція залишилася незавершеною. Смерть обірвала задуми письменника...

Перед театральними діями постало питання — варто чи ні ставити п'єсу на сцені? Чи витримає вона порівняння з іншими драматургічними творами Кручковського?

Краківський театр відповів на ці запитання позитивно. Вистава вийшла цікавою, актуальною і була захоплено сприйнята публікою. Велика заслуга в цьому Броніслава Домбровського, який знайшов для п'єси потрібний тон, інтерпретував її як трагічний гротеск, а інколи навіть фарс, який, маючи на при-

цілі Веймарську республіку, добре влучає у сучасних обивателів ФРН. Кручковський гостро викриває справжнє обличчя німецького націоналізму, зриває всі маски і показує його розтлінну суть, а це робить п'єсу актуальною й сьогодні.

Вистава Краківського театру — смілива художня праця. Репертуар польських театрів збагатився новим цікавим театральним видовищем. Як пише оглядач газети «Трибуна люду», «сценічна проба показала, що, хоч і дуже одмінний цей твір од знайомого нам доробку Кручковського, але він дійсно вартий уваги».

Так працював Роден...

В Луврському музеї відкрито виставку творів славного французького скульптора Родена. Це справжня панорама творчості геніального митця.

Численні ескізи викликають винятковий інтерес, допомагаючи зрозуміти розвиток творчості великого художника. Для скульптури Бальзака Роден зробив більше 40 етюдів, прийшовши в результаті своїх шукань до дуже реалістичного трактування образу. На виставці експоновано досі маловідомий варіант роденівського портрета Бальзака.

«Усміхнений Бальзак». Скульптура Родена.

Герої живуть для інших

В Бухарестському «Молодіжному видавництві» вийшла збірка оповідань молодого румунського письменника Ніколає Ціка «Вечірній вітер».

Як зазначає рецензент журналу «Румунська література», оповідання, вміщені в збірці, єднає спільна тема — відображення духовного світу молодого людини. Цій темі притаманне оптимістичне звучання, хоча автор не уникає зображення складних конфліктів, труднощів і невдач. Герої Ціка вірять в свої сили, вірять в те, що зуміють подолати всі перешкоди, а найскладніші життєві випробування не зламають їхньої моральної стійкості й чистоти. Прикладом цього є оповідання «Багато кольорових шарів». Його герой — молодий бригадир Беніка — потрапляє на ярмарок. Гомінкий натовп, веселі розваги нагадують бригадирові про далеке дитинство. Ці спогади грубо обриває робітник Бушняг — ледар з психологією паразита та інтригана. Він настирливо намагається

викликати у Беніки низькі, підлі почуття. Але всі непристойні вихватки ледаря виявляються марними. Навпаки, молодий бригадир вирішує перевиховати Бушняга, зробити його людиною, гідною соціалістичного суспільства.

Чисті душею герої Н. Ціка не втрачають пильності, і пройдисвітам, подібним до Бушняга, не вдається збити їх з шляху. Молодість Беніки не заважає йому бачити головне в житті, відрізняти правду від фальшу. Він навчився правильно мислити, не знаджуватися солодкими ілюзіями і не піддаватися легким розчаруванням.

Герої Ціка живуть для інших.

Молода комуністка Нора в оповіданні «Дощ» рве квиток на поїзд і відкладає свої заручини, щоб допомогти селянам, яких вона навіть не знає.

Механік парового опалення Тресня (оповідання «Новий рік») сприймає свою працю як важливу місію, — він дає

* * *

В Берліні було урочисто відзначене 65-річчя Бертольта Брехта. Площу, на якій стоїть театр «Берлінер Ансамбль», вирішено назвати ім'ям Брехта.

ЦАР

Південноафриканський драматург Атол Фагард написав п'єсу «Кривавий вузол», яка була поставлена в університетському театрі міста Наталь. В п'єсі діють тільки два персонажі — два брати, сини однієї матері, один чорний, а другий — білий. Газета «Дейлі уоркер» зазначає, що п'єса Атола Фагарда «Кривавий вузол» цікава своєю художньою оригінальністю та актуальністю теми. П'єса спрямована проти расової дискримінації.

ПОЛЬЩА

Великою подією в науковому і культурному житті Польщі є вихід першого тому «Словника мови Міцкевича» у видавництві Польської Академії Наук. Виданий том містить у собі всі слова й вирази з друкованої та рукописної спадщини поета, взяті в контексті (від А до Е).

Редактором 1 тому Словника є професор Торунського університету Конрад Горський, який керував працею над словником разом з професором Стефаном Граоцем. Готуються до друку дальші томи словника.

Словник мови Міцкевича — це не монографія, присвячена мові чи стилістичним особливостям його поезії, а результат тривалої наукової праці багатьох учених-мовознавців та істориків літератури. Словник має стати основою наукових досліджень мови і стилю поета та його епохи. Працюючи над словником, польські вчені використовували як зразок проект словника мови Пушкіна Академії Наук СРСР.

РУМУНІЯ

Бухарестське Видавництво світової літератури випустило під назвою «У

космічному оркестрі» книжку вибраних віршів Павла Тичини. Перекладач збірки — Штефан Дойнашу. Передмову до неї написав Штефан Біцан.

* * *

«Тиждень поезії», проведений минулого року по всій республіці, пройшов з величезним успіхом. Тому організатори його вирішили провадити віднині свято поезії щороку, в перший тиждень жовтня.

США

На шістдесят шостій щорічній виставці малярства й художнього різьблення в Чикаго премію Нормана Уейта Харріса в розмірі тисячі доларів присудили картині під назвою «Абстракція 1958—1962», намальованій якимсь А. Рейнхардтом. Картина являє собою полотно, замазане чорною фарбою.

УГОРЩИНА

В будапештському літературному музеї імені Петефі відкрилася виставка, присвячена життю і творчості великого угорського письменника — реаліста Жигмонда Морица. На виставці представлено багато цікавих матеріалів, фото, першодруків творів Морица, його перекладів тощо. Серед загальновідомих картин і документів є й чимало нових знахідок.

* * *

В Будапешті вийшла двотомна «Антологія літератури ХХ сторіччя». Видання налічує 1600 сторінок. В ньому наводяться фрагменти найкращих творів майже кожної літератури світу.

ФРАНЦІЯ

Мохамед Діб, алжирський письменник, що пише французькою мовою, нагороджений премією національного комітету французьких письменників «Одностайність». Це перша французька літературна премія, якою удостоєно алжирця.

людям тепло. Він прагне приносити лише добрі вісті, радість. Коли ж його запідозрюють в корисливості, намагаються заплатити за його допомогу — це дуже ображає Тресню.

«Бездоганна чистота і світла щирість породжують життєрадісність і оптимізм,

які ніколи не залишають героїв Ніколає Ціка. Оповідання його сповнені ліризму, джерело якого — в душевній красі персонажів, в їх безмежній любові до життя», — пише про новий твір рецензент журналу «Румунська література».

Знову „Тригрошова опера“

З великим інтересом чекають у ФРН появи нової кіноверсії п'єси Бертольта Брехта «Тригрошова опера».

Як відомо, вдова письменника Г. Вейгель довгий час не погоджувалась на нову адаптацію твору в зв'язку з тим, що Брехт був незадоволений першою екранізацією п'єси, зробленою в 1931 році режисером В. Пабстом.

Кадр з фільму «Тригрошова опера». Тайгер Браун, начальник лондонської поліції (Ліно Вентура) і Дженні (Гільдегард Неф).

Брехт вважав, що екранізована «Тригрошова опера» втратила своє ідейне і суспільне звучання і тому надовго відмовився від праці в кіно.

Наприкінці п'ятдесятих років вдова покійного письменника нарешті дала згоду на нові зйомки «Опери», залишивши за собою право обрати режисера і виконавців. Вона мала намір залучити до участі у фільмі Іва Монтана, Джульєтту Мазіну та Паскаль Пті.

Але нещодавно роботу над головними ролями розпочали Курт Юргенс та англійська актриса Джун Рітчі. Режисер фільму — Вольфганг Штаудте (автор «Вірнопідданого», «Троянд для пана прокурора» та «Останнього свідка»). Зйомки фільму за п'єсою Брехта викликали занепокоєння в західнонімецьких правлячих колах і офіційній пресі — адже відомо, що Брехт вважається у ФРН надто «червоним».

Але Штаудте вдалося подолати всі перепони і фільм перебуває у стадії завершення. Проте, як твердить прогресивна німецька критика, і на цей раз сценарію «Тригрошової опери» бракує гострого соціального звучання твору Брехта. Річ у тім, що Штаудте занадто захопився зовнішньою стороною п'єси, колоритними персонажами соціального дна.

Літературні премії Італії

Найвизначніша в минулому літературна премія Італії «Віареджо» знову повернула собі свій колишній авторитет. Протягом кількох останніх років на сторінках «Контемпоранео», «Віе нуове» та «Уніті» прогресивна критика гостро виступала проти консерватизму і поганого смаку журі «Віареджо». Зміни, які відбулися в складі журі після цих виступів преси, принесли відчутні наслідки.

Премію «Віареджо» за 1962 рік було присуджено письменнику Джорджо Бассані за роман «Сад Фінці-Контіні». Критик-комуніст Карло Салінарі зазначає, що цей роман — найцікавіший твір не тільки в творчості Бассані, але й в усій італійській літературі останніх років.

Бассані повертає читача в страшні часи фашистської сваволі. Багата родина Фінці-Контіні живе на околиці міс-

та Ферара в розкішній віллі з величезним парком. Фінці-Контіні повністю відокремились від свого колишнього оточення.

Бассані зображує життя цього замкнутого й консервативного аристократичного світу з великою майстерністю.

Образом Ніколь і Альберто, які живуть виключно минулим, без віри в майбутнє, автор протиставляє комуніста Мальнаті. Ніколь не може прийняти кохання «сучасної» людини, бо це відірвало б її від старого ідилічного світу, найяскравішою представницею якого вона є.

У відтворенні душевних переживань молоді, Бассані досягає визначної майстерності. В цьому зв'язку доречно відзначити відродження здорових тенденцій психологічного реалістичного роману, які дедалі більше посилюються нині в італійській літературі.

Премії «Стрега» удостоєний Маріо Тобіно за роман «Підпільник».

«Це хвилюючий твір про рух Опору!» Не знаю, як Тобіно спромігся написати сьогодні, в 1962 році роман про рух Опору з таким сердечним хвилюванням,— зазначає Салінарі у своїй захопленій рецензії.— І це зроблено в 1962 р., через сімнадцять років, протягом яких чинилося все можливе, щоб

примусити нас забути про це, розбити наші надії, пригасити наш ентузіазм, закреслити подвиги й жертви, накинати на наше натхнення тяжке покривало конформізму й скептицизму».

Присудження літературних премій показало, що значна частина італійських письменників захищає здорові традиції реалізму і далека від різноманітних течій сучасного «авангардизму».

„Артія“ завойовує читачів

Більше двохсот назв книжок п'ятнадцятьма мовами світу загальним тиражем понад 1,5 мільйона примірників випустило минулого року чехословацьке видавництво «Артія». Крім того, у видавництві вийшли друком ще близько двадцяти книжок дванадцятьма мовами для дітей дошкільного віку. Більшість книжок з питань образотворчого мистецтва, історії, науки призначені для книжкових ринків двадцяти п'яти—двадцяти восьми капіталістичних країн.

Крім традиційних видань російською, англійською, французькою й німецькою мовами, в 1962 році була випущена значна кількість книжок мовами скандинавських країн, італійською та іспанською мовами; кілька книжок, призначених для маленьких читачів в Індії, видані мовами хінді, бенгалі й тамільською. Великий попит на чехословацькі книжки, особливо на казки, написані за мультиплікаційними фільмами, існує в країнах Африки, для яких «Ар-

тія» видає книжки англійською й французькою мовами, а також мовою африкаанс.

Як повідомляє інформаційний бюлетень ЮНЕСКО, найкращою дитячою книжкою 1962 року визнано «Чарівний сад», написаний та ілюстрований І. Трнкою. Книжка розповідає про пригоди п'яти хлопчиків і п'яти слонів і вийшла англійською та німецькою мовами; готується її французьке видання.

Найбільшим успіхом за кордоном користується книжка «Світовий живопис в Ермітажі», видана в співробітництві з Московським видавництвом іноземної літератури та видавництвом Державного Ермітажа в Ленінграді. Книжку надруковано десятьма мовами. Наприкінці минулого року видавництво «Артія» випустило іншу подібну книжку—«Скарби Кремля», яка містить сто двадцять кольорових ілюстрацій; книжка вийшла російською, німецькою, англійською й французькою мовами.

Сучасність на хресті

Письменник і режисер П'єр Паоло Пазоліні, після роботи над фільмами «Жебрак» і «Мама Рома», працює над одним з епізодів нового фільму «Рогопаг». Ця назва складається з почат-

кових літер прізвищ чотирьох режисерів Роселіні, Годар, Пазоліні і Грегореті, які знімають окремі новели фільму «Соромливість», «Новий світ», «Ганчірник» та «На високому рівні». Сюжет епізоду підказаний самою дійсністю: розрекламоване італійське «економічне чудо» неспроможне приховати страшні злидні тисяч людей.

Головний персонаж епізоду—завжди голодний статист. У зйомках фільму на біблійський сюжет йому дісталася роль одного з розбійників, якого розпинають на хресті. В перерві між зйомками статист знаходить тисячу лір, купує сиру й наїдається більш ніж досхочу. І його ослаблений організм не витримує: статист насправді вмирає на хресті... Так у фальшиву атмосферу кінодрами вривається справжня трагедія.

Пазоліні кидає обвинувачення суспільству, яке лицемірно вихваляється своїми моральними й релігійними принципами і водночас байдуже спостерігає, як люди вмирають з голоду.

Кадр з фільму «Рогопаг».

Найстаріший французький кінорежисер Абель Ганс знімає за власним сценарієм фільм під назвою «Сірано і д'Артаньян». У фільмі зустрінуться головні герої двох різних літературних творів: «Сірано де Бержерак» Ростана і «Трьох мушкетерів» Дюма. Головні ролі у фільмі виконуватимуть Жозе Феррер і Жан-П'єр Кассель.

Сірано де Бержерак зустрічає д'Артаньяна.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

Великою популярністю в країні користуються так звані клуби читачів, які влаштовують лекції, вечори художнього читання та обговорення книжок. Одним з найпопулярніших в країні є «клуб читачів» при Державному видавництві художньої літератури й мистецтва. Зараз клуб об'єднує 263 500 читачів. Для них видавництво щороку видає твори чехословацьких та зарубіжних письменників.

ЮГОСЛАВІЯ

В наступному році ми нас сто років з дня смерті великого сербського письменника Вука Караджича. Белградський літературний двотижневик «Кніжевни новіни» зараз регулярно емітує на своїх сторінках матеріали про життя і творчість родоначальника сучасної сербської літератури.

Восьмий театральний фестиваль відбувся в травні в м. Нови Сад. Цього року в ньому взяли участь 30 колективів, які показали 42 вистави.

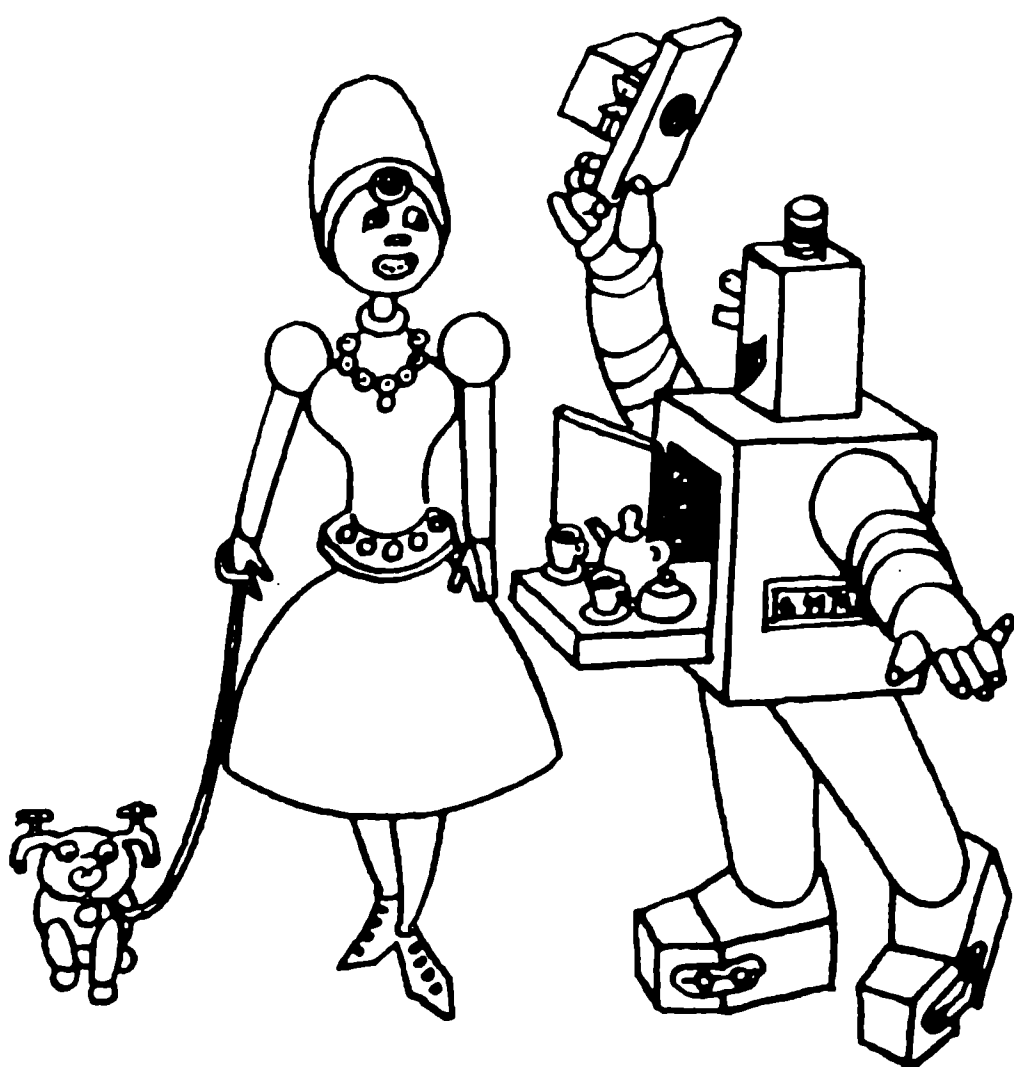
У СВІТІ РОБОТІВ

МАЛЮНКИ
ЗАРУБІЖНИХ КАРИКАТУРИСТІВ

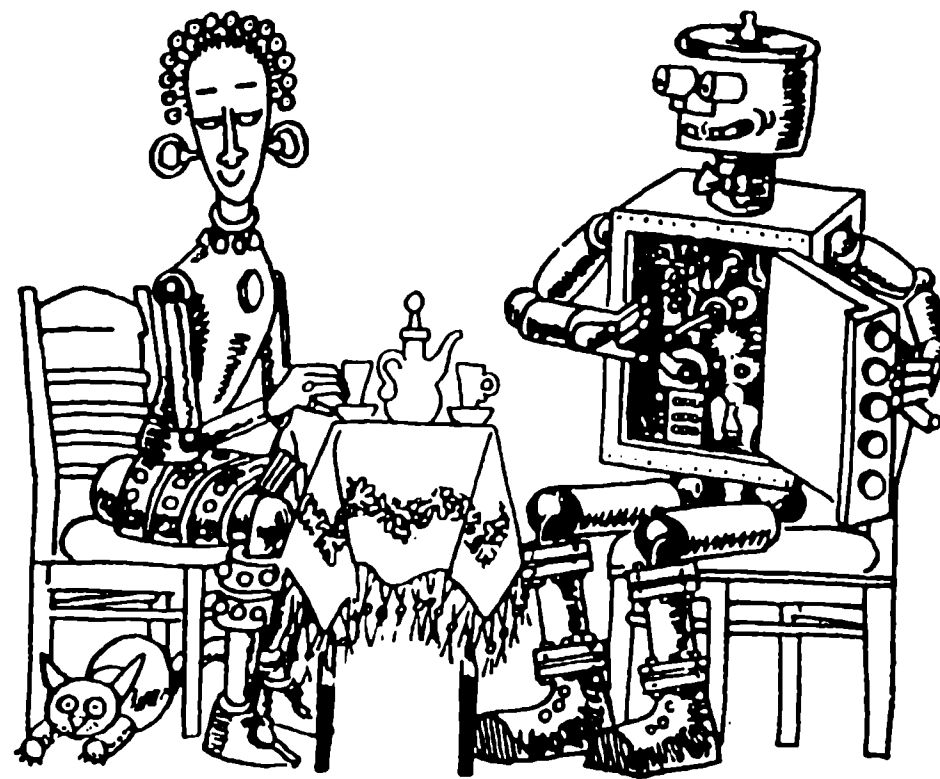

— О, моя кохана! У тебе зовсім немає серця!

— Що ж поробиш? Коли мене конструювали, не вистачило кількох деталей!

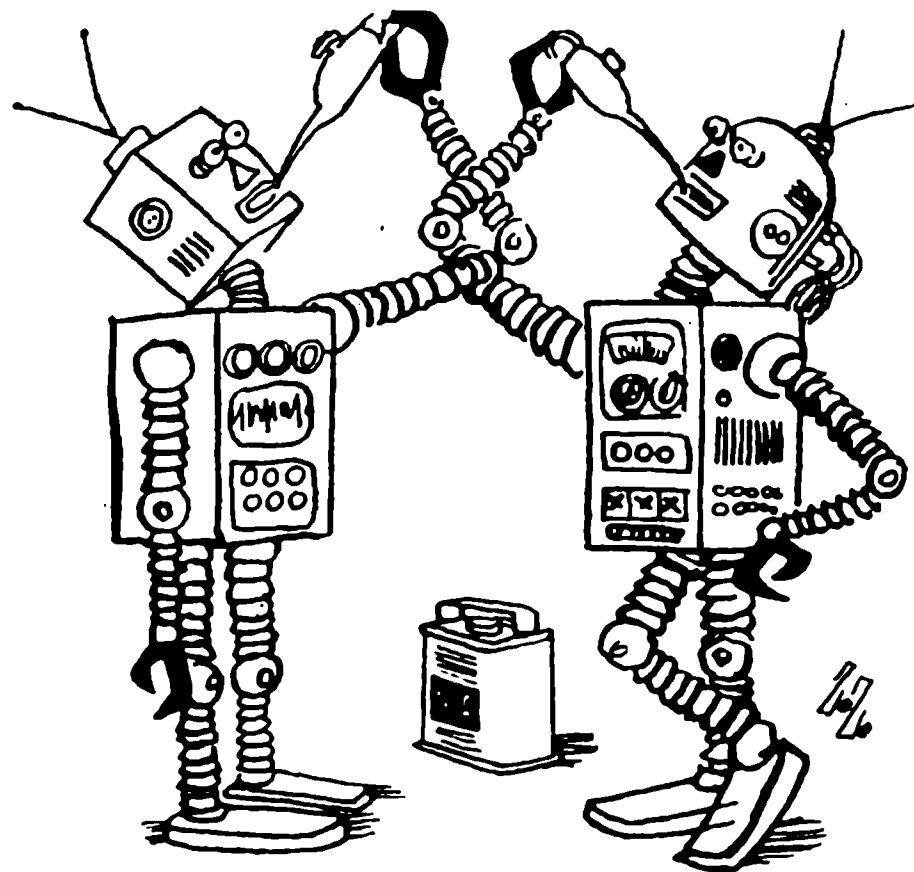
— Дозвольте запросити Вас на чашку кави!

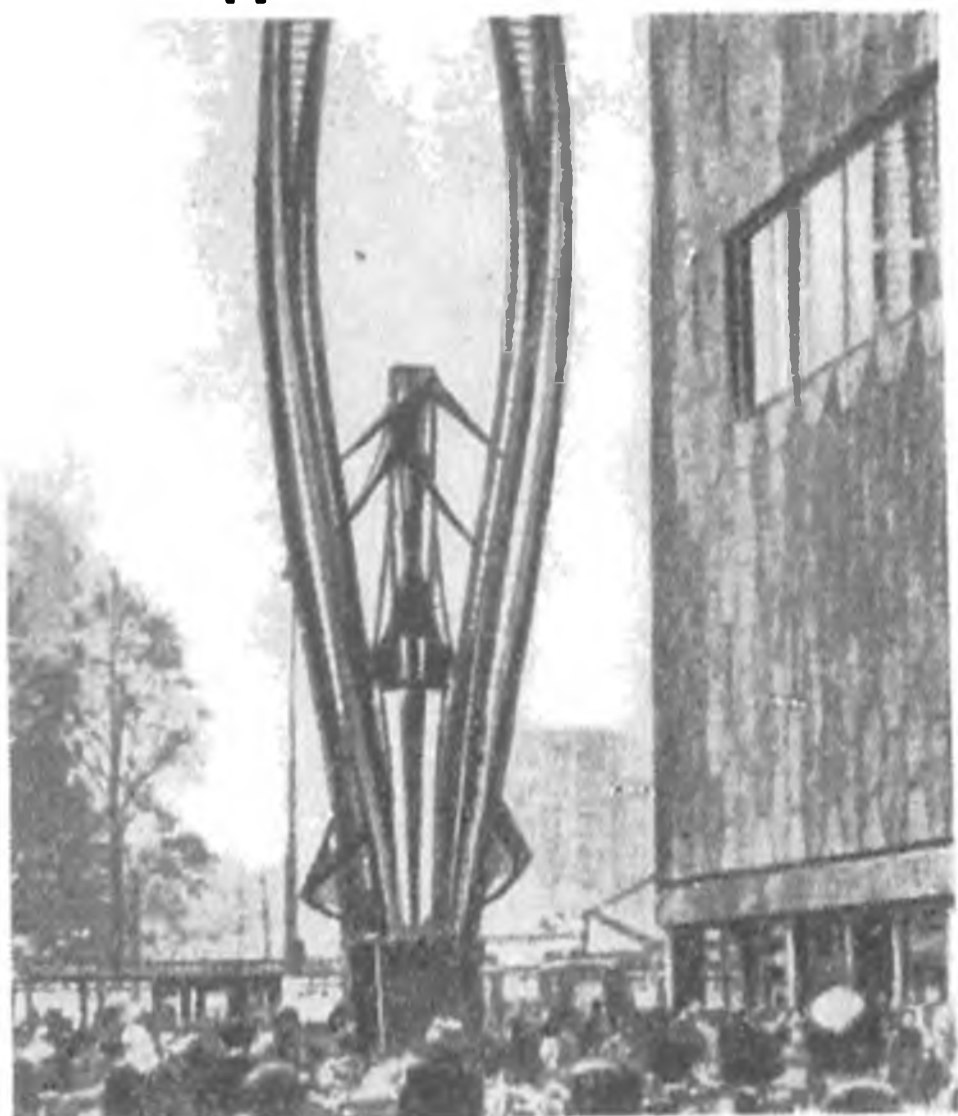
— Мені потрібна дружина, яка б розуміла моє складне і тонке внутрішнє життя...

— Пробачте нам цей розгاردіяш! Він у мене такий неохайний...

— На брудершафт!

«ШТУКОВИНА»

Цю незвичну споруду збудував один роттердамський архітектор перед своєю конторою. Назви вона не має, бо нічого не означає. У голландській пресі споруду назвали досить гучно «Сміливий символ», але жителі Роттердама називають її просто «штуковина».

ЩЕ ОДНА КРУГОСВІТНА...

Навколо світу подорожували вже майже всіма видами транспорту і навіть пішки. 29-річний Стен Мотт вирішив об'їхати земну кулю на легкому спортивному возику, так званому «карті». Він складається лише з низької рами, до якої кріпиться мотор та сидіння. Його «карт», мабуть, єдина спортивна машина цього типу, яка має автомобільний номер і дозвіл пересуватися магістралями великих міст та по шосе. Стен Мотт вже проїхав 41 тисячу кілометрів і не зазнав жодної аварії. На моторолері його супроводить подруга.

НАСОС —

УНІВЕРСАЛ

Французьким автомобістам дуже подобається новий насос «Ерфікс». Він не лише нагнітає повітря у пошкоджену шину, але водночас й латає її, після чого вона може ще пройти 600 кілометрів.

ТРИСТА РОКІВ

ПІД ВОДОЮ

Морська яхта американської наукової експедиції натрапила на цікаву знахідку. Збираючи колекції рідкісних екземплярів підводних мешканців учасники експедиції знайшли старовинну гармату, вкриту суцільною корою з морського черепашика і водоростей.

Вважають, що гармата належала одному з кораблів іспанських конкістадорів, які три століття тому завойовували американський материк.

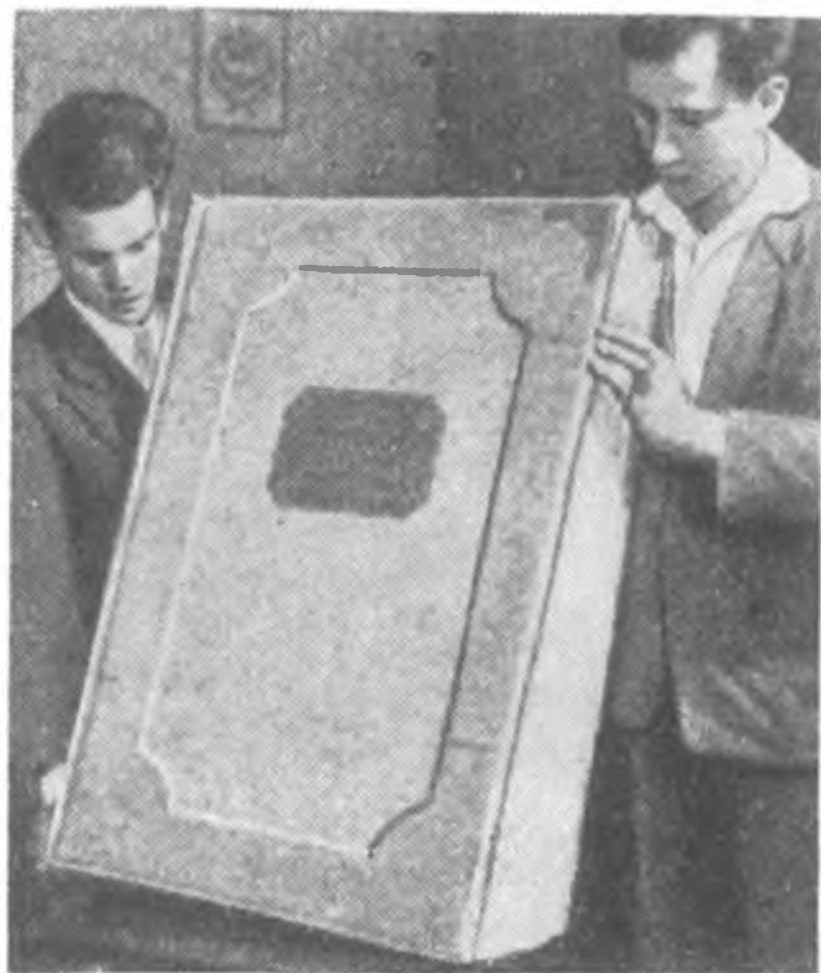

ДОВГОНОГІ СПОРТСМЕНИ

Страуси були досі відомі як постачальники страусових пер для жіночих капелюшків. Тепер до цього приєднується ще й слава спортсменів. Недавно в Південній Африці відбулися змагання на першість світу з... гонок на страусах.

На фото: страуси на тренуванні перед гонками.

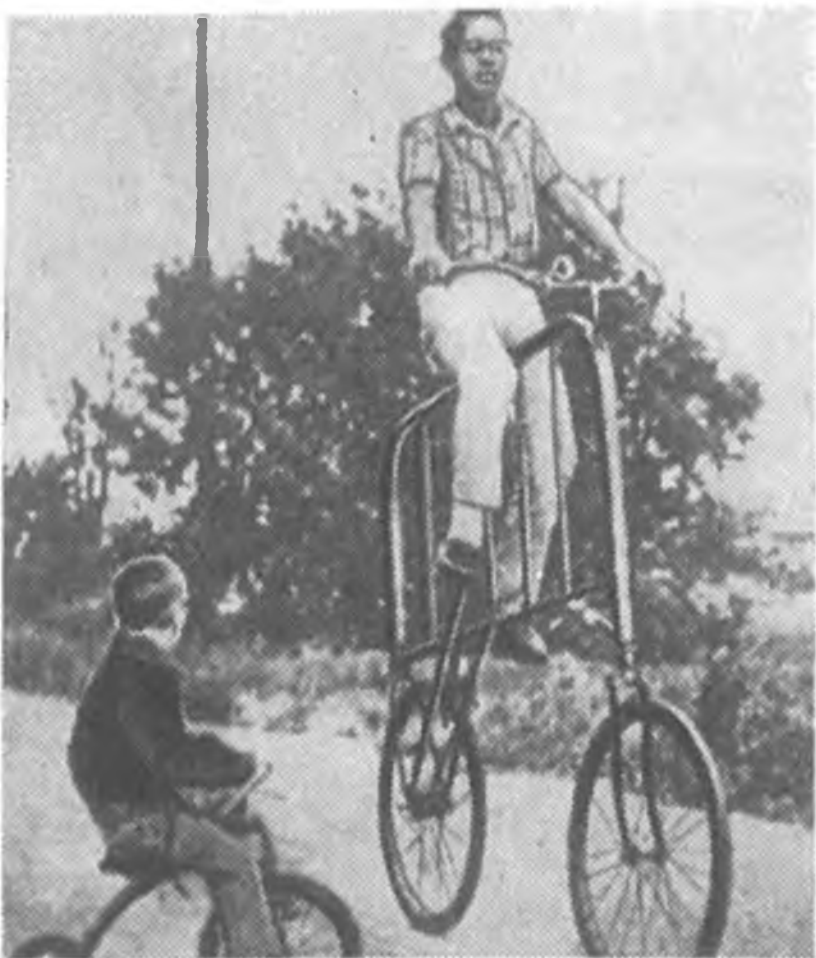

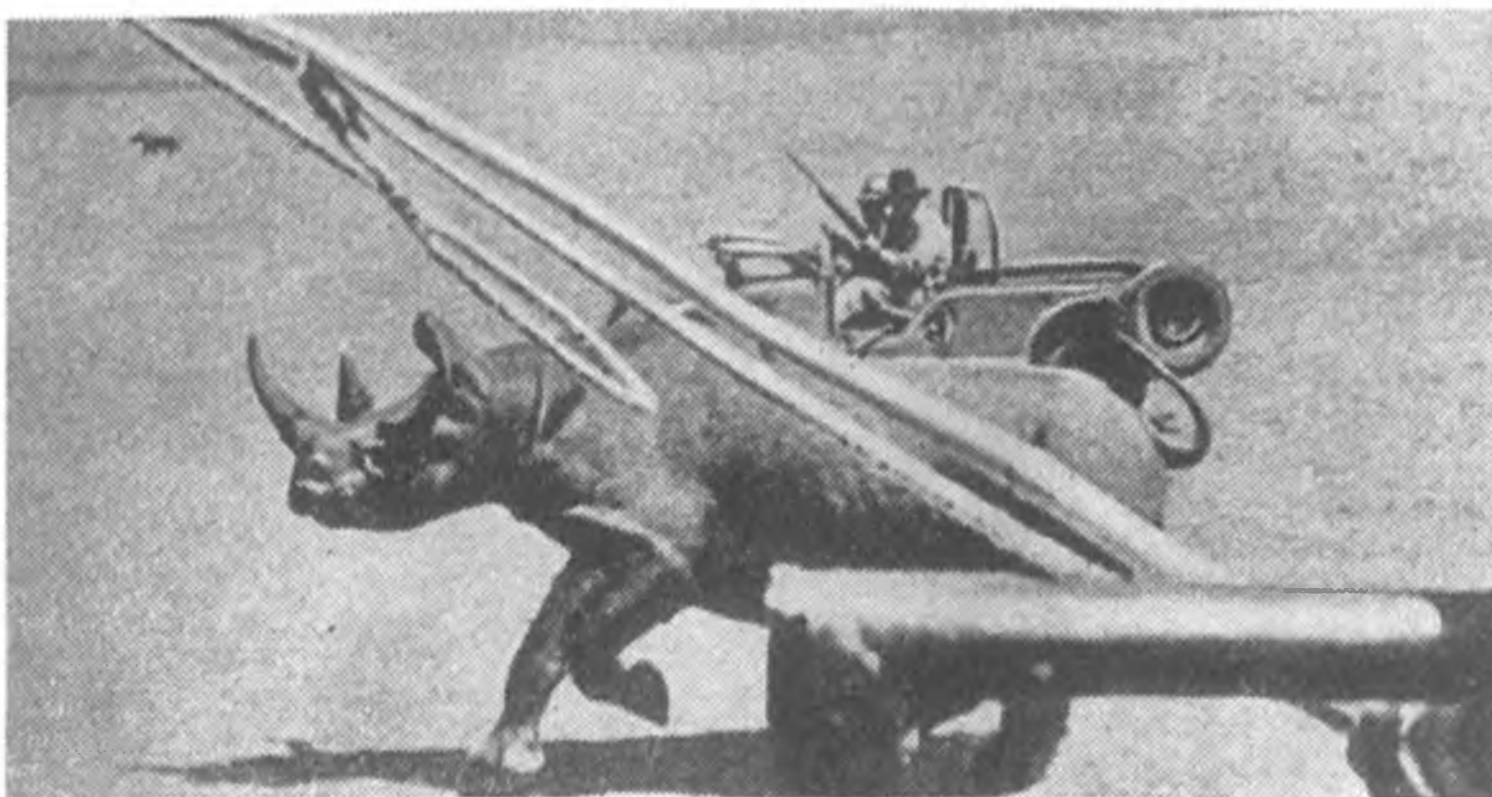
ВАГОМА КНИЖКА

На палітурку цієї книжки витратили шкіру цілого оленя. Виготовили її в ремісничій школі угорського міста Надьканіжа для зберігання художніх робіт школярів. Разом з металевими косинцями на обкладинці книжка важить близько двох центнерів. Вона містить всі роботи учнів, виконані на випускних екзаменах, починаючи з 1900 року.

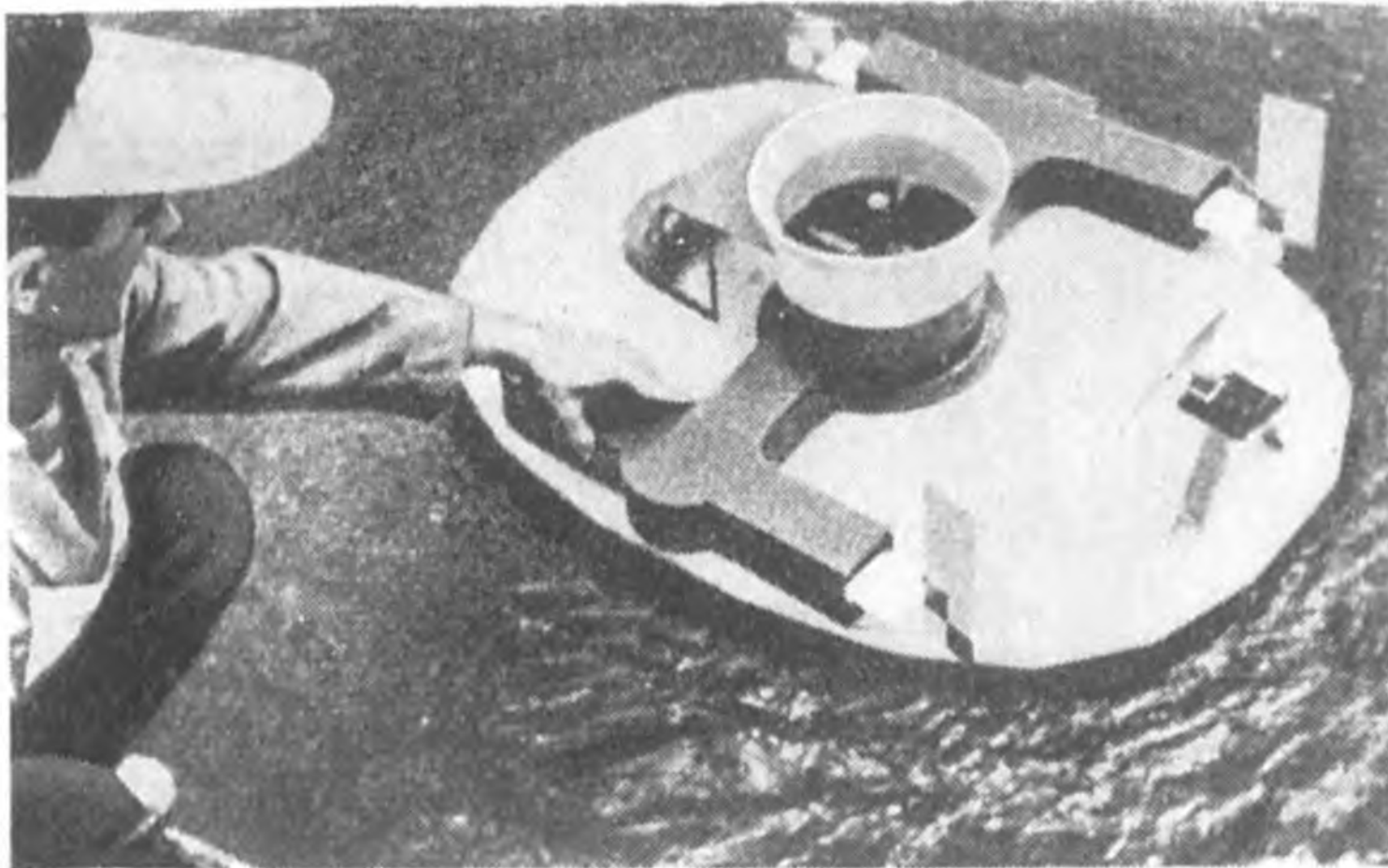
ВЕЛОСИПЕД-РЕКЛАМА

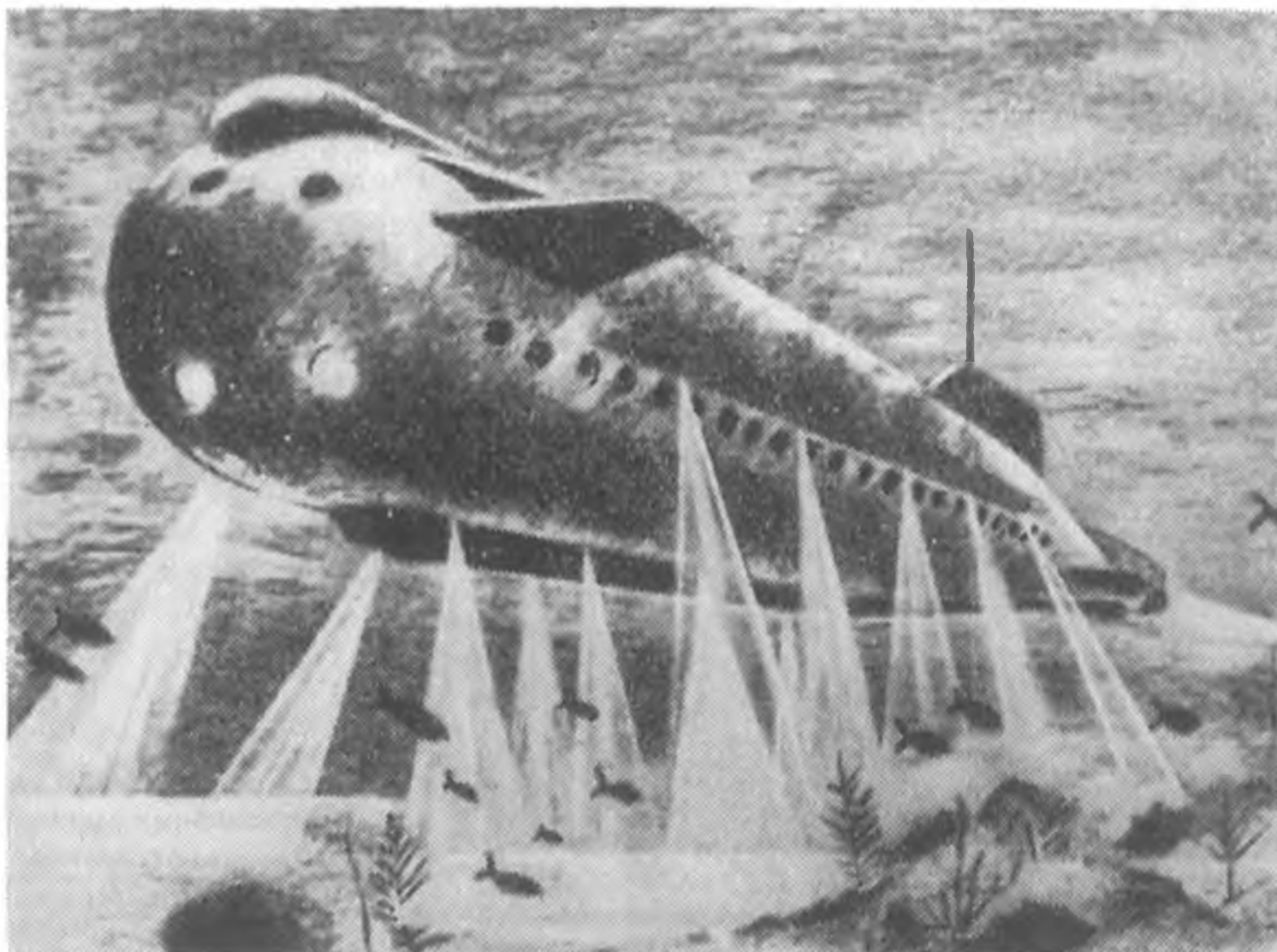
Їзда на такому велосипеді, звичайно, не належить до розряду веселих розваг. Ці велосипеди будуть використовуватися в США з метою реклами під час наступної виборчої кампанії.

МОДНЕ ЗАХОПЛЕННЯ

Всі автомобільні та корабельні конструктори мріють створити човен або автомашину на повітряній подушці. Захоплюються цією проблемою і численні конструктори-любители. Молодий поляк Адам Войнар збудував діючу модель човна на повітряній подушці в одну десяту натуральної величини.

ПІДВОДНИЙ ПАСАЖИРСЬКИЙ ЧОВЕН

Він буде головним атракціоном національної виставки 1964 року в Швейцарії. Відвідувачі виставки зможуть подорожувати в ньому під поверхнею Женевського озера. Човен розрахований на сорок два пасажери. У його конструюванні брав участь Жак Пікар, син відомого дослідника стратосфери та морських глибин Августа Пікара. Малюнок зображає майбутній човен.

НЕБЕЗПЕЧНЕ ПОЛЮВАННЯ

Диких носорогів ловлять тепер за допомогою зашморгу на бамбуковій жердині. Для цього потрібні два автомобілі і людина з рушницею наготові, бо носороги мають дуже непокірний характер.

В найбільшому з українських видавництв — Держлітвидаві УРСР — вийшли та виходять з друку такі нові переклади творів зарубіжних авторів:

МАРК ТВЕН. ЧАРЛЬЗ Д. УОРКЕР. Позолочений вік. Новочасна повість. Переклали з англійської Н. Калачевська та В. Митрофанов.

«Позолочений вік» — один з кращих зразків соціальної сатири в класичній американській літературі. В цьому творі гнівно висміюється так званий американський спосіб життя, викривається продажність державного апарату та брудні методи наживи, до яких вдаються буржуазні ділки.

В центрі роману трагічна доля молодого вродливої жінки, яку жорстокий капіталістичний світ штовхає на шлях шахрайства й злочину. Описуючи трагічну долю жінки в буржуазному суспільстві, Марк Твен і Ч. Уоркер показують, що за позолоченою офіційною стіною державного апарату США діють темні сили капіталістичного суспільства.

ТУВІМ Ю. Поезії. Переклали з польської М. Рильський, Д. Павличко, М. Лукаш, Є. Дроб'язко, Г. Кочур, В. Лучук.

Юліан Тувім (1894—1953) — один з найвидатніших польських поетів ХХ віку. До книги включено все краще з багатого різножанрового поетичного доробку Ю. Тувіма — ліричні й сатиричні вірші і деякі з його поем, писані в різний час і опубліковані в численних збірках поета.

КРУЧКОВСЬКИЙ ЛЕОН. Смерть губернатора. П'єса. Переклала з польської В. Франко.

«Смерть губернатора» — нова п'єса польського драматурга Леона Кручковського, основний мотив якої взято з оповідання Л. Андрєєва «Губернатор». Проте це не обробка для сцени оповідання, а цілком самостійний, психологічний твір, який викликав у сучасній польській літературі глибокий резонанс. Про цю свою п'єсу Леон Кручковський писав: «В Андрєєва я взяв, власне, лише початкову ситуацію і кілька дрібних фрагментів експозиції, яка займає перші п'ять сцен першої дії. Все, що відбувається пізніше, особливо в другій і третій діях, розповідається зовсім по-іншому, і навіть, я сказав би, полемічно щодо новели Андрєєва. Це стосується як фабули і проблеми, так і самого образу головного героя. Нарешті, на відміну від новели, моя п'єса не має певної географічно-історичної локалізації».

П'єса не сходить зі сцени польських, чехословацьких та німецьких театрів.

ДІДРО ДЕНІ. Черниця. Небіж Рамо. Переклав з французької І. Ковтунов.

Дені Дідро (1713—1784) — відомий французький просвітитель, письменник, філософ-матеріаліст, 250-річчя з дня народження якого відзначатиме цього року світова громадськість. «Черниця» та «Небіж Рамо» — кращі зразки прози Дідро.

В романі «Черниця» показано моральний занепад та розклад релігійного середовища. Роман сповнений глибокої ненависті до релігійного рабства і насильства над людською особистістю. «Черниця» відіграла велику роль в антиклерикальній пропаганді, що розгорнулася в роки Великої французької революції.

В сатиричному діалозі «Небіж Рамо» змальовано реалістичну картину сучасного Дідро французького суспільства. Герой діалога небіж Рамо — реальна особа, небіж французького композитора Жана-Філіппа Рамо.

Дідро піддає суворій критиці аморальність аристократії, яка зазнає глибокого духовного виродження. «Небіж Рамо» — це коротка енциклопедія думок письменника, його почуттів і настроїв.

Твір був високо оцінений К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Післямову до книги написала кандидат філологічних наук Н. О. Модестова.

МОНОВ ТОДОР. Смерті немає. Роман. Переклали з болгарської І. Буше та І. Мавроді.

Роман Т. Монов «Смерті немає» — один з кращих творів сучасної болгарської літератури. В ньому стримано, лаконічно, без зайвих прикрас описано нелегку працю гірників, які прокладають тунель через Родопи. Читач знайомиться з різними людьми — і з щирими, відвертими робітниками, і з прихованими ворогами, напружено стежить за долею таких персонажів, як Караджов, Боляр, Лиляна.

Серед багатьох введених у романі персонажів — переконливий образ суворого, мовчазного, але щиро відданого справі партії комуніста Караджова. Хоч Караджов гине, рятуючи інших, твір звучить оптимістично. «Коли є мужність, то смерті немає», — говорить один з гірників. Читач впевнений, що для таких людей, як Караджов, смерті немає, бо вони завжди житимуть у своїх ділах.

Нахбар Герберт. Весілля на Леннекені. Роман. Переклав з німецької Ю. Лісняк.

Леннекен — невеличкий, самотній острів у затоці Балтійського моря. Але нове життя прийшло у цей глухий закуток.

Мало не цілий вік ворогували леннекенські багатії — Грабе й Преплінг. Багатство і заздрість порізли колишніх друзів. Але їхні діти не хочуть іти шляхом батьків. Син Грабе і дочка Преплінга кохають одне одного, і що їм до батьківських чвар? Не багатством вимірюють тепер ціну людини. Інші часи — інше, справедливіше життя на острові. Рибалки тепер працюють у кооперативі, і хоч не обходиться у них без труднощів, незгод, сутичок, та молодь Леннекену рветься вперед, сміливо, рішуче обстоює все нове, передове.

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат 3-50-85, відділи: 3-20-82.

БФ 04245. Підписано до друку 28/V 1963 р. Формат паперу 60×92. Фізичних. друк. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Зам. 215. Тираж 23 150. Ціна 60 к.

Видавництво «Радянський письменник». Книжково-журнальна ф-ка Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР. Київ, вул. Воровського, 24.

